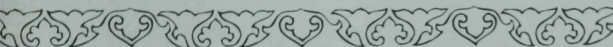

КАЗАН УТЛАРЫ

5.2012

«КАЗАН УТЛАРЫ» РЕДАКЦИЯСЕНӘ

Кадерле дуслар!

Татар халкының төп әдәби журналы «Казан утлары»ның чыга башлавына 90 ел тулу унаеннан аның барлык авторларын, редакция хезмәткәрләрен, әдәбият сөюче тугрылыклы укучыларын чын күнелемнән котлыйм!

Бөтенроссия күләмендә ин өлкән һәм ин абруйлы саналган, әдәбиятыбызның якты көзгесенә әверелгән, мәдәниятебез тарихында мәртәбәле урын тоткан бу басманың беренче саны, XX гасыр башында нәшер ителгән «Әлгасрелжәдид», «Шура», «Ан» журналларының лаеклы дәвамчысы буларак, «Безнән юл» дигән исем белән 1922 елның май аенда дөнья күрә.

Бөек әдип һәм галим Галимжан Ибраһимов фатихасы белән туган бу журнал шул еллардан алып бүгенгәчә озын данлы юл үтте, күпне кичергән халкыбызга чын мәгънәсендә жан азыгы булды, төрле кыйтгаларга сибелгән милләттәшләрәбезне рухи берләштерүдә моһим роль уйнады. Бөек Ватан сугышы вакытында, күп кенә әдәби журналлар ябылган чакта, «Казан утлары», чыгуын дәвам итеп, үзенә авторлары белән бергәләп жинү яулашты. Халык-милләт язмышын, аның шатлык-кайгысын уртаклашып яшәгән журнал чын-чынлап бик күпләргән өстәл китабына әверелде.

Барыбызга да мәгълүм, «Казан утлары»ның төп максат-миссиясе — озын-озак еллар бue имгәтелеп, бөтен дөньяга сибелеп-чәчелеп килгән әдәби-мәдәни һәм рухи мирасыбызны бергә жыю, аларны бөртекләп туплау. Житди, тирән һәм мәгънәви эчтәлекке яна әдәби әсәрләр тууына булышлык итү дә, яшь талантларны барлау, тәрбияләп үстерү кебек үтә моһим эшләр дә — бердәнбер әдәби журналыбызның изге бурычыдыр. Ин олы уртақ максатыбыз — бу гаять четерекле чорда халкыбызны, аның телен һәм мәдәниятен саклап калу һәм үстерү.

Кадерле дуслар!

Затлы, саллы журналыбыз «Казан утлары» киләчәктә дә халкыбызның рух байлыгын күрсәтүче, яна буыннарга ышаныч тудыручы басма булып калыр дип ышанам. Редакция хезмәткәрләренә, барча әдип-әдибәләргә, яшь каләм әһелләренә, журналның эчкерсез укучыларына илһамлы бәхет, ныклы сәламәтлек теләм.

Татарстан Республикасы
Президенты

Рөстәм МИННЕХАНОВ

Апрель, 2012 ел.

Казан утлары
Qazan utlari

2012

5
(1075)

ГАМӘЛГӘ КУЮЧЫ:

«ТАТМЕДИА»

ачык акционерлык җәмгыяте

БАШ МӨХӘРРИР

**Равил Габдрахман улы
Фәйзуллин**

ИДARӘ:

Рабит Батулла

Зилә Вәлиева

Разил Вәлиев

Мөдәррис Вәлиев

Тәлгат Галиуллин

Рәдиф Гаташ

Алмаз Гыймадиев

(җаваплы сәркәтип)

Илфак Ибраһимов

Дамир Исхаков

Туфан Миннуллин

Хатыйп Миннегулов

Гәрәй Рәхим

Розалина Шаһиева

Рәфикә Юныс

(баш мөхәррир урынбасары)

**Мөхәррирләр: Гөлзадә Бәйрәмова, Марат Закир,
Камил Каримов, Ләбиб Лерон, Алмаз Хәмзин.**

**Гамәли хезмәткәрләр: Лилия Гатауллина, Элеонора Жамалиева,
Флера Сабирова.**

Исәп-хисап бүлгә: Гөлнара Галиева (баш бухгалтер).

☎: 420066, Казан, Декабристлар урамы, 2.

☎: Баш мөхәррир—562-10-62.

Баш мөхәррир урынбасары—562-10-38.

Җаваплы сәркәтип, компьютер үзәге—562-11-28.

Шигърият, публицистика, фән һәм сәнгать бүлгә—562-11-53.

Чөчмә әсәрләр һәм әдәби тәнкыйть бүлгә—562-11-53.

Гамәли хезмәткәрләр—562-11-28.

Исәп-хисап бүлгә—222-09-80.

☎: **Факс**—(843) 562-11-28.

☎: **E-mail:** kazanutlari@yandex.ru

КАЗАН УТЛАРЫ

ӘДӘБИ-НӘФИС ҺӘМ
ИЖТИМАГИЙ-СӘЯСИ ЖУРНАЛ

1922 ЕЛНЫҢ МАЙ АЕННАН
БАШЛАП ЧЫГА

Бу санда

БАШ МӨХӘРРИР СҮЗЕ

Равил ФӘЙЗУЛЛИН. Без булганбыз, бар һәм булачакбыз!.....5

ШИГЪРИЯТ

«Безнең юл»: Һ. Такташ, М. Жәлил; «Яналиф»: Х.Туфан; «Атака»: Ф.Кәрим;
«Совет әдәбияты»: С.Баттал, Г.Афзал, З. Нури, Н.Арсланов, С. Хәким, Ш. Галиев, Ә. Баян,
И. Юсеев, С. Сөләйманова; «Казан утлары»: Зөлфәт, Роб. Әхмәтжан, Рәш. Әхмәтжан,
Р. Харис, Р. Гаташ, Г. Рәхим, Р. Фәйзуллин, М. Әгъләмов, Р. Вәлиев, Р. Низамиев,
Р. Миннуллин, З. Мансуров, Г. Морат, Р. Зөйдулла *шигырьләре*.....8, 12, 46, 85, 111

ЧӘЧМӘ ӘСӘРЛӘР

Роза ТУФИТУЛЛОВА. Лу-и-за-а-а. *Баян*.....15
Төлгат ГАЛИУЛЛИН. Мөхәммәт Мөһдиев йолдызлыгы. *Роман-эссе*.....68
Шәриф КАМАЛ. Депутат. *Хикәя*.....92
Рюноске АКӨТЭГАВА. Чытырманлыкта. *Новелла*.....130

ХӘТЕР

Мирсәй ӘМИР. Еллардан юллар. *Көндәлекләр*.....52

САТИРИК ӘСӘРЛӘР КОНКУРСЫ

Мөнир ВАФИН. Габделжаббарның төше.....90

Тәфкил ВАФИН. Мәкруһлар.....97
Г. ГАЗИЗ. Татар телендәме, рус телендәме?.....104
Мәниур САТТАРОВ. Ач үлемнән коткарган батырлык.....108
Эрнест ЗЭЙНИ. Шәһри Болгарга 1966 елгы сәяхәт.....117
Рәдиф ГАТАШ. Без «Казан утлары»нда үстек.....119
БАТУЛЛА. «Агу» чыгарган жирдә.....167
Әмирхан ЕНИКИ. Тигезлек аша татулыкка.....169
Юныс ӘХМӘТЖАНОВ. Табыннарыбыз турында.....176
Карл ФУКС. Казан татарлары: статистик һәм этнографик жәһәттән.....180

СӘЯСӘТ

Индүс ТАҖИРОВ. Федерация – ил язмышы.....124

ТАТАР ГАЛӘМЕ

Салих АПАКАЙ. Сан-Францискода татар жәмгыяте.....136
Илбарис НАДИР. Финляндия татарлары.....146
Юмор һәм сатира.....185
Ижтимагый-мәдәни тормышыбыздан.....190

17 мая журналу исполняется 90 лет. По этому случаю коллектив журнала поздравил Президент РТ Р.Н.МИННЕХАНОВ.
 Номер открывается вступительной статьей гл. редактора журнала Р.ФАЙЗУЛЛИНА. Журнал с 1922 года издавался под названиями «Наш путь», «Яналиф», «Атака», «Советская литература». Все они, а также «Казанские огни» представлены литературными произведениями и материалами, имеющими интерес и для сегодняшнего читателя.
 Юбилейный номер иллюстрируется лучшими образцами творчества классиков татарской поэзии и наших современников. Публикуются также произведения, статьи и воспоминания известных писателей и бывших работников журнала: А.ЕНИКИ «Через равенство к согласию» о положении татар в Башкирии; И.ТАГИРОВА «Федерация — истинный путь страны»; Г.ГАЗИЗ «На татарском или на русском»; Т.ВАФИНА «Отпавшие» и т.д.
 «Проза»: роман-эссе Т.ГАЛИУЛЛИНА «Созвездие Магдеева» (окон.); повесть Р.ТУФИТУЛЛОВОЙ «Лу-и-за-а-а»; рассказ Ш.КАМАЛА «Депутат».
 «Сенний базар»: конкурс сатирических произведений.
 «Память»: дневниковые записи М.АМИРА.
 Юмор и сатира.
 Из фотоархива журнала.
 Дневник общественно-культурной жизни.
 На наших обложках: коллектив редакции журнала.

IN THIS ISSUE:

May 17th is 90th anniversary of magazine. On this occasion, staff of journal was congratulated by Tatarstan Republic President R.N.MINNEHANOV.
 Number begins with introductory article by Ch. Editor R.FAYZULLIN.
 Magazine has been publishing since 1922 under titles «Our Way», «Yanalif», «Attack», «Soviet literature». All of them, as well as «Kazan lights» are represented by literary works and materials of interest for today's reader.
 Anniversary issue is illustrated by best examples of classical Tatar poetry as well as contemporary ones. Also there are published works, articles and memoirs of famous writers and former employees of magazine: A.ENIKI «Through equality to agreement» about situation of Tatars in Bashkortostan; I.TAGIROV «Federation is true path of country»; G.GAZIZ «In Tatar or Russian»; T.VAFIN «Fallen away», etc.
 «Prose»: novel-essay by T.GALIULLIN «Constellation of Magdeev» (continuation); story by R.TUFITULLOVA «Lu-i-za-a», story by SH.KAMAL «Deputy».
 «Hay market»: competition of satirical pieces.
 «Memory»: diaries by M.Amir.
 Humor and satire.
 From photo archives of magazine.
 Diary of social-cultural life.
 On our covers: editorial staff of magazine.

- * Авторлар фикере редакция фикере белән туры килмәскә мөмкин.
- * Редакциягә килгән кулъязмалар рецензияләнгән һәм кире кайтарылмый.
- * Басмаханә гаебе белән киткән житешсезлекләр өчен редакция җавап бирми, брак журналларны алыштыру мөмкинлеге юк. Алар хакында 519-44-61 телефоны белән басмаханәнең техник контроль бүлегенә хәбәр итәргә кирәк.

Журнал редакциянең компьютер үзәгендә җыелды һәм битләргә салынды.
 Басарга кул куелды 02.05.2012, график буенча 02.05.2012.

Офсет ысулы белән басыла. Кәгазь форматы 70X108/16.

Нәшер-хисап табагы 14,2. Басма табак 12 (16,8). Заказ 6347. Тираж 5049.

Журнал Элемтә, мәгълүмати технологияләр һәм гаммәви коммуникацияләрне күзәтү буенча Федераль хезмәтнең Татарстан буенча идарәсендә, 2010 елның 1 апрелендә теркәлдә.

Теркәлү таныклыгы ПИ № ТУ 16-00337.

Индекс 73210 (физик затлар өчен), 16262 (юридик затлар өчен). Бәясә иррекле.

«ПИК «Идел-Пресс» ААЖ «ТАТМЕДИА» филиалы типографиясендә басылды.

Казан, Декабристлар урамы, 2

БЕЗ БУЛГАНБЫЗ, БАР ҺӘМ БУЛАЧАКБЫЗ!

Моннан берничә, хәтта дистә мең еллар элек үк уртақ кояш астында яшәп, ижтиһат итеп, цивилизация тарихында гамәли якты эз калдырган кавем-халыклар бар. Без дә шулар рәтенә керәбез дип уйлыйм. Чыннан да, мең еллар элек корылган шәһәр-калаларыбыз бар. Казаныбызның мең еллыгын билгеләп үтү дә шуна бер дәлил. Урта Идел буенда ислам дине кабул ителүенә күптән инде мең елдан ашты. Әдәбиятыбызның мең еллык тарихы бар дип горурланып әйтәбез. (Шунысын да ассызыклап үтү урынлы булыр: XIII гасырдан башлап һәр чорның әдәби әсәрләрен санаганда аның төгәен авторларын атап сөйләшә алабыз). «Кыйссаи Йосыф» әсәренән дөньяга тарала башлануына да хәтсез гасырлар. Быел татар телендә басма китап чыга башлавына 400 ел тула. Безнең өчен зур истәлекле дата. Меннәр димәктән, моннан 6 ел элек, элекке СССРда яшәгән халыклар арасында әдәби журналлардан беренче булып, «Казан утлары»ның мененче санын чыгардык. Һәм, ниһаять, журналыбызның тыйнак санлы тагын бер юбилее килеп житте. Безгә бу айда — 90 яшь. Мең еллык тарихы булган әдәбият өчен бу сан азрак түгелме, дияр кемдер. Әлбәттә, XX гасыр башында ук чыккан «Әлгасрелжәдид», «Шура», «Ан» кебек әдәби-ижтимагый басмаларны чишмә башы дип санасак, юбилеебыз саны йөздән күпкә артык булыр иде. Нишлисәң, заманында матбугат басмаларын Совет чоры белән башлап санау гадәткә кергән. Хәер, юбилей санын йөзлә түгәрәкләр белән күрергә теләү үзмаксат түгел. Журналның 90 еллык гомере дә халкыбызның ижтимагый-эстетик фикер үсеше, әдәбият-мәдәниятебезнең үткәне һәм бүгенгесе турында уйланып, киләчәкне анык күзаллап, бәйрәми хис белән билгеләп үткәрерлек олы вакыйга.

Журнал максатны баштан ук зурдан куйган: беренче санда ук үзенен колачлы басма — аерым жәмһүрият кысаларына гына чикләнмәгән кин даирәгә юнәлтелгән басма икәнлеген язып чыккан. «Безнең юл» идарәсеннән әдипләргә, шагыйрьләргә, гыйлем-әдәбият мөхбирләренә (сөючеләргә — Р.Ф.) мөрәжғәть» дигән язмада болай диелгән: «Хәлләрнен гадәттән тыш авыр булуына карамастан, «Безнең юл» журналын чыгара башладык. «Безнең юл»ның чыгуы Татар жәмһүриятенен мәркәзендә — Казанда булса да, бу мәжмуга Россиянен төрле якларында яшәгән һәм татар-башкорт халыкларына хезмәт итүне үзенә максат итеп ала». Журнал инде бер гасырга якын шушы максатны тормышка ашыру юлында нәтижәле эшләп килә.

Журнал 1922 елдан алып 1930 елга кадәр гарәп шрифтында, алда әйтелгәнчә, «Безнең юл» исеме белән чыккан. 30нчы елдан «Безнең юл» икегә бүленеп, «Яналиф» (Татарстан Мәгариф халык комиссариаты һәм

Совет Язучылар оешмасы органы) һәм «Атака» (Татарстан пролетариат язучылары ассоциациясе органы) атамалары белән басылган. 1933 елдан 1965 елга кадәр — «Совет әдәбияты» (Татарстан Язучылар оешмасы органы) латин, кириллица имлаларында дөнья күргән. Сонгы 43 елда журнал «Казан утлары» исеме белән чыгып килә. Заман сәясәте һәм анын шаукымнарына бәйле рәвештә журналнын оештыручылары да, структурасы да, редакциянен эш урыннары да үзгәрәп, алышынып торган. Оештыручылар һәм басманың мәсләк тамгасы төрле чорда, төрле сүз тезмәләрендә бирелсәләр дә, аларда төп ике төшенчә һәрчак сакланып килгән — «әдәби һәм ижтимагый». Димәк ул, ижтимагый әһәмияткә ия әдәби басма дигән сүз.

Мәгърифәтле халык, киләчәккә карап, Хәтер белән яши. Безнен халыкнын рухи тарихы — нигездә басма сүздә — китапларда, әдәбиятта. Журнал — китапнын үзгә бер универсаль төре бит ул. «Казан утлары» — матбугатыбыз тарихында уникаль басма: афәтле репрессия, дөһшәтле суыш елларында илдә күп газет-журналлар ябылып, тукталып калганда да, ул — язмыш тарафыннан нәселне саклап калырга тиешле таза күзәнәкле зат кебек, сәяси катаклизмнарга бирешмичә, күпмедер компромиссларга барып, исемнәрен алыштыра-алыштыра булса да, яхшымен-рухын саклап, халык тарихы елъязмасы рәвешендә өзәлмичә яшәвен дәвам итә алды. Бу урында чит илдә яшәүче бер мөхтәрәм укучыбызнын безгә котлау рәвешендә жибәргән хатыннан берничә юл китереп узам. «Социаль-мәдәни тәтрәнүләр фажигасен башыннан кичергәндә дә бирешмәгән, сау-сәламәт яшәргә тырышкан һәм шактый дәрәжәдә шуңа ирешкән журналыбызнын эшчәнлеген зур каһарманлык, мөҗдиза саным». Юбилей унае белән бу хатта әйтелгән фикерләргә охшаш байтак тәбрикнамәләр алдык без. Сүз дә юк, горурандыра, күнелне үстерә торган тәбрикләүләр. Әмма алар безгә, редакция хезмәткәрләренә, гомумән язучыларга гаять зур вазифа, гаять зур жаваплылык өсти. Ышанычны акларга иде! Һәммәбез белә, унибиш-егерме еллар эчендә жәмгыятьтәге чиктән-чиккә ташланулар, берөзлексез «реформа»лар, парадокс хәлләр матбугат дөньясында да чагылыш тапмый калмады. Бу яктан, шөкер, «Казан утлары» үзенен күркәм традицияләрен дәвам итеп, вакланмыйча, очсыз реклама-шоудан, түбән инстинкт уята торган язмалардан өстен булып, акча кубызына биемичә, милләтебезнен традицион әхлак кодексына лаек әсәрләр язып, халкыбызнын төп житди журналы булып кала алды. «Казан утлары» — чын мәгънәсендә халык журналы — игенчеләр, укутучылар, эшчеләр, укучы яшьләр, зыялылар журналы. Журнал халык тормышын чагылдыра, шөкер, анын язмышы халык язмышы белән тәңгәл бара.

«Казан утлары» — әлбәттә, ин әүвәл язучылар журналы. Әдипләребезнен яңа язылган ин яхшы әсәрләре шушы журналда дөнья күрдә. Алар әдәбиятыбызнын алтын фондына керде, сонрак күп телләргә тәржемә ителеп, татар әдәбиятын дөньяга танытты; татар халкы, анын тарихы, тормыш-көнкүреше, гореф-гадәтләре, хыял-омтылышлары белән бүтән ил халыкларын таныштырды, һәм киресенчә, чит ил һәм күрше-тирә кардәш халыклардагы ин яхшы әдәби үрнәкләрне хәл кадәри яктыртып килә.

Шунысын да өстәп әйтик: журнал яшьләр ижатына кин урын бирергә тырыша. Сонгы елларда сәләтле яшь каләм ияләренә игътибар аеруча артты. Алар өчен яңа рубрикалар ачыла, конкурс-ярышлар оештырыла, әсәрләре тәфсилләп анализлана... Һәм бу хәл анлашыла да. Яшь көчләр үзләре дә

ижатлары белән шактый активлык күрсәтә, безнен журналда басылуны дәрәжә саний. Андыйлар: «Казан утлары» дигән Әдәби Капканы үтмичә зур ижат мәйданында танылу кыен. Үткәнөн нинди генә данлы булмасын, әгәр киләчәгенә өмет булмаса, тормышта яшәүнен, ижат итүнен мәгънәсе югалыр иде.

Күпләр «Казан утлары»н әдәби-мәдәни тормышыбызның тарихи елъязмасы дип саныйлар. Әйе, мондый бәя хаклыкка шактый ук туры килә. Ә бит безнен рухи тормыш әдәбият белән генә чикләнми. Шуна күрә дә журналга төрле тармакларга таралып «жигелергә» туры килә. Нәфис әдәбияттан тыш, әйтик, фән дөньясын алырк: гуманитар өлкәдә, бигрәк тә әдәбият, тарих, тел белеме фәннәрендә академикларыбыз, йөзәрләгән фән кандидатлары һәм докторларыбыз бар икән, мона кадәр аларның күбесе шушы журналда язмышын, хезмәтләрен бастырып, гыйлем үрләрен яуладылар. Монарчы театр, музыка, рәсем сәнгате, мәдәният тарихы буенча махсус басмаларыбыз булмады диярлек. Шуна күрә рәссамнар, композиторлар, артистлар, гомумән, сәнгать кешеләре ижатына журналда шактый мул урын бирелә.

Әйе, журналыбызга 90 яшь. Юбилей бәйрәмнәре вакытында, галәттә, проблемалар турында бик үк сөйләшмиләр. Шулай да ачык булырк: алар бар. Хәзерге чорда язучыларга, сәнгать әһелләренә жинел дисәләр, андыйлар үзләре жинелрәк хылыкты кешеләр булыр. Безнен өчен хәзер ин мөһим проблемаларның берсе — укучыларыбызны югалтмау, мөмкинлек булганда, ишәйтү. Электрон мәгълүмат чаралары, интернет заманында бу жинел нәрсә түгел. Укучыларыбызны саклап калу юнәлешендә безгә турыдан-туры кагылган ышанычлы юлларның берсе — яхшы әсәрләр язук, булдыра алсан бөек әсәрләр ижат итү. Каләмгә тотынган һәр кеше моны онытмаска тиеш.

Моннан дүрт гасыр ярым элек үзенен дәүләтен югалткан хылык тарихында, аның рух дөньясында әдәбият үзгә бер миссиягә ия: ул — рәсми беткән, ә күнелдә мәнгелеккә уелып калган дәүләтчелек хисен сүндерми сакларга ярдәм иткән, Ил-дәүләт эшләргә тиеш булган кайбер функцияләренә дә үтәп килгән. Казан — бөтен дөньяга сибелгән татар кешеләренен өмет кыйбласы булса, «Казан утлары» — бөтен татарның төп калын журналы. Бер гасыр бие диярлек ул төрле кыйтгаларга таралган халкыбыз тормышын сүз сәнгатендә объектив чагылдырырга, милләттәшләребезне үзара якынайтырга, берләштерергә, цивилизация дөньясында хылыкның үзенә ләек урынын алырга булыша. Иншалла, киләчәктә дә шулай булыр!

Равил ФӘЙЗУЛЛИН

*«Казан утлары» журналының
баш мөхәррире,
Татарстанның хылык шагыйре.*

Зөлфәт

Яшәр безнең журналыбыз!

Ил язмышын, тел язмышын
Калмый бары көйләп-сөйләп —
Шул язмышның булды үзе
Безнең газиз әдәбият!

Үткәннәрдән киләчәккә
Җиңел түгел юлларыбыз...
Шул юлларда кәрван башы
һаман — Олуг Журналыбыз!

Булды һәрчак әдәби сүз
Халкыбызның таянычы.
Ул — аның наз каләме дә...
Һәм ялт иткән шам кылычы!

Гасырлардан гасырларга
Исән-имин күчәр өчен,
Заманнарның давылларын,
Упкыннарын кичәр өчен

Безнең барлык ышанычны,
Өметләргә бара төяп
Халкыбызның жан аклыгы
Һәм ныклыгы — әдәбият.

Нинди генә булсалар да
Киләчәккә юлларыбыз,
Исән безнең кәрван башы, —
Яшәр газиз журналыбыз!

«КАЗАН УТЛАРЫ» УЛ...

ЖУРНАЛЫБЫЗ ТУРЫНДА ФИКЕРЛӘР

Мөхәммәт Гали,

язучы, галим:

— *Хәзерге вакытта «Безнең юл» әдәбият сөючеләр өчен бөтен татар дөньясында бердәнбер нәфис әдәби журнал. Бер яктан ул хәзерге яшьләребезнең әдәби тойгыларын тәрбияләп, аларның гыйльми, иҗтимагый белемнәрен күтәрүдә булышлык итеп килсә, икенче яктан хәзерге яшь язучыларыбыз шуның аркылы үзләренең әдәби каләмнәрен очлылар һәм шомарталар...*

Гомумән, тип ягыннан алганда, «Безнең юл»ның хәзерге бара торган юлы ярый торган. Тик шуны эчке һәм тышкы яктан ыспайларга, бизәкләргә һәм шомартырга гына кирәк.

1927

Гомәр Бәширов,

СССР Дәүләт премиясе лауреаты:

— *Әгәр хәзер әдәбият дөньясында берсеннән-берсе яхшы әсәрләр пәйда була икән, әгәр безнең әдәбиятыбыз тагын да югарырак баскычка күтәрелгән икән, бу күтәрелештә журналның да өлеше зур. «Казан утлары»н безнең әдәби әсәрләребезнең беренче бишеге дип атарга мөмкин. Чөнки нигезсез йорт, баганасыз капка була алмый. Орлык чөчelmөгән кысыр туфрактан берни дә тишелми.*

Халыкның һәм аның әдәбиятының тарихын, аның көрәш юлын никадәр яхшырак белсәң, алга таба шул кадәр ышаныбрак атлайсың. «Казан утлары» татар әдәбиятының йөзләргә еллар элек үк башланып киткән гуманистлык, халыкчанлык кебек яхшы сыйфатларын өзлексез дәвам иттерде, аларны эстафета рәвешендә буыннан-буынга тапшырып килде.

Журналның киләчәге тагын да матуррак, барыр юлы яктырак, адымнары тагын да үрчемләрәк һәм кыюрак булсын!

1972

Кол Гали.

Мохаммәдъяр.

Элзәргеләребез. «Шура» журналының җитәкчелек даирәсе. Уртада: Риза Фәхретдин һәм Дәрдемәнд (беренче рәттә уңнан икенче). 1910 ел.

Төрле едлар, төрле исемнәр...

Татарстанның Мәсәриф халык комиссариаты карамагында эшләүче Гыйльми Үзәк хезмәткәрләре. Уртада Үзәк рәйсе, «Безнең юл» журналына нигез салучыларның берсе — Галимҗан Ибраһимов. Казан. 1926 ел.

Һади Такташ

Жавап

*Урамнардан күпме эзләсәм дә,
Такташ баскан эзләр табылмас;
Шашкын йөрәкләрнең шат жырчысын
Минем кебек беркем сагынмас...
Ник язмый ул?*

(Ә. Г.)

Һәрбер фронт безгә зур көрәштә
Яңа жиңу алып килгәндә,
Һәрбер жиңу алып килгән шатлык
Зур ашкыну безгә биргәндә,
Әллә күңлем артык ашкынудан,
Яшем яшкә житми ардыммы,
Бүгенгенең бөек борылышында
Ыргытылып читтә калдыммы?..

Бүгенгенең чиксез ашкынуы
Авызлыклап тормыш агымын,
Алгы көрәшләрне күздә тотып,
Кызулатты корыч адымын.
Терәк булып безнең теләкләргә,
Урам саен,
Бетоннардан йортлар коела,
Һәр йорт балаң булып,
Һәрбер фасада
Жырың кебек якин тоела...
Хыял безнең өчен чит бер нәрсә,
Һәрбер теләк — якин киләчәк,
Һәрбер совхоз,
Һәрбер гигант колхоз
Яшәү көче безгә бирәчәк!..
Бишьеллыкның бөек гигантлары
Һаман үсә,
Һаман күккә таба үрелә,
Башларыннан инде бөтен дөнья
Республика кыры күренә...
Ә мин жырлый алмый бүгенгене,
Шулай ярты юлда ардыммы,
Зур елларның бөек борылышында
Ыргытылып читтә калдыммы?..
А, юк!
Бу тик болай,
Бу тик әле
Алга бару өчен тукталу,
Күтәрелке тавыш алган чакта,
Бераз гына туктап тын алу...

Мин биш елда үземә бурыч итеп куям
Пушкиннарны узып китәргә,
Республикам миңа әмер итә
Тулы килеш шуны үтәргә!..

1930, 1 сан

Муса
Жәлил

Үлем алдыннан

Йөрөп изге көрәшнең бу юлыннан,
Теләгемә җиталмадым — егылдым...
Атылган бер явыз дошман угыннан
Яраландым...
Кадалды ук йөрәгемнең түренә,
Кызылланып, җәрәхәттән ага кан.
Буялып ул таза, ак күлмәгемә,
Ясый күлмәк төсен алсу яңадан.

Үләрмен... тик (көенмим!) бер теләк бар:
Илаһи... Тыңлагыз, изге туганнар!..
Бу күлмәк каплаган изге йөрәк бар,
Аңардан акты күлмәккә бу каннар.

Алырсыз сез аны миннән, мин үлгәч,
Эләрсез бер биек талга — күренсен,
Күренсен илгә бу ләгънәтле кан-яшь,
Серен дошманнарым уйлап көенсен.

1923, 8 сан

« ЯҢАЛИФ »

Хәсән
Туфан

Кырык бердән ашкан эсселектә...

Күрә алмам инде тормышны мин —
Их, ул тагы үсәр, үзгәрер.
Кайтмас юлга киткән мөһажирдәй,
Айга очып киткән юлчы кебек,
Саубуллашып карый күзләрем...

Оялары янган кошлар сыман,
Өметләрем качты бу баштан.

Бер уй ғына калды баш очымда:
Кайда соң сез, кордаш, кардәшләр?!

Авырайды тән, тимер тутырған күк,
Үзенә үлем тула, ахыры?..
Бата барған кораб эчендәге
Юлчы сыман йөгәрә акылым.

Тукта, акыл!.. Тукта... акыллым,
Йөгәрәп кая китә аласың?! —
Әйтелмәгән уйлар,
Язылмаган җырлар
Атомнарыма сеңеп каласыз.
Каласыз...

Каннар, әллә... тагын әйләнмәкче?
Үлем, бәлки, кире юнәләр?..
Кырык бердән ашкан эсселектә
Кочегар күк эшли йөрәгем.

Ташлап киткән өмет кире кайтты,
Җанның эше тагы рәтләнә.
Йөрәккәме, камфарагамы соң, —
Кемгә илтим бөөк рәхмәтне.

Тормышка мин
Яңадан алып киләм
Коткарылган табыш—гомерне.
Беренче кат күргән кеше кебек,
Туймый карыйм туган илемне.

1930, 2 сан

« А Т А К А »

Фатих
Кәрим

Җиңү җыры

Без яшенле давыл кебек
Айкап киләбез.
Илгә бәхет, шатлык даулап
Утка керәбез.

Кичәбез киң дәръяларны,
Урман, тауларны.
Давыл кебек туздырабыз
Дошман яуларын.

Без ант иттек, куруклардан
Кулны алмабыз,
Бөтен дошман берләшсә дә,
Җиңми калмабыз.

Бу җиңүнең онтымаслык
Данлы булуын
Иң матур җыр итеп җырлар
Киләчәк буын.

1930, 7 сан

ЛУ-И-ЗА-А-А...

*Юк, ышанмыйм ромашкаларга,
Алдаша ич алар, алдаша:
Аның кабере өстендә инде
Резедалар үсә ләбаса...*

Хосән Туфан

Пермь пристаненнән кузгалып китәргә торган пароходка сонгы пассажирлар булып килеп кәргән озынча йөзлө, ябык гәүдәле егет белән томырылып торган кара күзлө, сөйкемле кызны «Вера Засулич» пароходындагылар бер күрүдә хәтерләп калдылар. Пароходка сонга кала язган әлеге пар аркасында матросларга басманы янадан суга төшерергә, янадан үз урынына куярга туры килде. Егет белән кыз исә пароходка элгүләренә әле һаман ышанып житә алмыйлар шикелле. Шуна матросларның сүгенүлө сукрануларына әллә ни әһәмият бирмичә, фанер чемоданнарын янәшә куеп, озата килүчеләргә кул болгарга керештеләр. Кыз баланың мондый озын юлга беренче кат чыгуы булса кирәк. Күзләрендә гажәпләнү катыш монсулык. Йөзө борчулы. Юлдашы аны үзенә генә мәгълүм ниндидер хикмәтлө сүзләр белән юатырга тырыша. Ара-тирә хәтта елмаерга да мәжбүр итә. Дөньяны нурга күмүчә бу елмаю, мөгаен, Ходайның санаулы кешеләренә генә бирелә торган аерым бүләгедер. Тик кыз әлегә үзенен нинди көчкә ия булуын аңлар-төшенер хәлдә түгел. Аның күзләрен әледән-әле яшь пәрдәсә томалый. Кыз приютта калган ятимә сенелләрен кызганып елый. Укуга булган омтылышын баса алмыйча, Казанга китеп баручы апалары турында хәзер ни уйлый торганнардыр ул сабыйлар? Мөгаен, алар да елайлардыр... Әтисе белән әнисе исән булган булса, Гайникамалның укырга китүенә ничек сөенерләр иде. Юк шул инде аның газизләре...

Алар пароходның арткы трюмы өстендәге палубага — юлчылар, йөкләр арасына кереп урнаштылар. Халык күп, кая карама, тыгын, тынчу.

— Иртәгә кичкә Казанда булабыз. Ишетәсенме, Казанда! Такташлы Казанда! — ди мөгаллим абыйсы кызның күнелен күтәрергә тырышып. Керфек очында эленеп торган яшьләрен сөртеп, юлдашы ана: — «Такташлы Казан ни ул?» — дигәндәй, олак кына карап тора.

Такташлы Казанның ни икәнлеген кайлардан белсен соң әле ул? «Ахмак дими, ни дисен», — дип, егет үзен тиргәп ала. Их, кызның битләреннән, йомшак чәчләреннән сыйпап юатасы иде да бит. Мөгаллим кешегә килешмәс. Бик яшь, бик саф шул әле аның юлдашы. Ошатмас ул мөгаллим абыйсының мондый кыланышын. Хәер, мөгаллим абыйсы үзе дә кыюлыклардан тартынучан.

Гайникамалның зур дөньяга беренче кат чыгуы. Ә егерме дүрт яшен тутырып килүчә Хизбулла инде дөньяның ачысын-төчесен күпмедер татыган кеше. Уралның колчедан шахтасында да, Лысьванын металлургия заводында да эшлөп караган, Уфаның «Галия» мәдрәсәсендә белем туплап, ижат дигән гүзәл гамь белән очрашкан, Себер якларының аркылысын буйга илгән, Колчак армиясенә элгәп, мөгжиза белән диярлек котылып, күп миһнәтләр күрергә өлгәргән егет. Күнелә сизенә анын: елмаюы белән жанны эретүчә бу кыз бала анын сәләтлө укучысы гына булып калмаячак... Нидер бәйли, ныгытып бәйли аларның күнел кыларын... Хәерлөгә булсын! Ә хәзергә

алар хяяллары артыннан озын юлга кузгалган кайгыртучан мөгаллим белән аның сизгер жанлы укучысы.

Балачагында Гөлзизин, үсмер чакта Хәзрәтов булып йөргән Хизбулла Казанга Хәсән Кусенов фамилиясе белән китеп бара. Сәбәбе тирәндәрәк. Бу хакта ул сүз куертырга яратмый. Аның биографиясендәге Урал-Себер мажаралары Мәсгуд ага Гайнетдиннен «Без белмәгән Туфан» китабында берникадәр яктыртыла. Аларны биредә тәфсилләп тормастан, шунысын искәртик: 1920нче еллардан бирле инде ул Хәсән Кусенов атлы кеше. Себернең Верхнеудинск, Чита шәһәрләрендә, Лысьвада да ул шул яңа исеме белән мөгаллимлек итә.

...Хизбулла-Хәсәнгә дә туганнары белән аерылышу жинел түгел. Урал эргәсенә сыенып утырган Лысьва шәһәре ана туган жиредәй якын. Биредә

аның 1922 елда үлгән әнисе жирләнгән, ин газиз кешеләре — әтисе, ике абыйсы гомер кичерә. Бер катлы агач йортлардан, завод төтеннәрен сендергән бараклардан торган бу шәһәрнең алар үз кешеләре. Мөхетдин абыйсы гына башка тормыш белән яши. Казанда «Мөхәммәдия» мәдрәсәсендә укып яткан жиреннән Лысьва металлургия заводларының житәкчелеге соравы буенча ул бу шәһәргә имам-хатыйп итеп жиберелә. Ана мәчет бинасын да, мәктәбен дә үзенә төзетергә туры килә. Заводлар тарафыннан матди ярдәм күрсәтелә күрсәтелүен. Озак та үтми, Мөхетдин мулланың жәдитчелеккә корылган мәктәбе үзенен алдынгы карашлары белән дан казана. Бирегә Чиләбе жигериннан да, Чусовой, Губахи кебек шәһәрләрдән дә килеп укыйлар. Мөхетдин

мулланың сөйкемле хатыны Хәлимә абыстай да бик булдыклы булып чыга. Иж-Буби мәдрәсәсендә белем алган мөгаллимә кызлар мәктәбе оештырып жиберә. Соңрак совет чоры мәктәпләрендә ул көчле математика укытучысы буларак таныла. Ә Мөхетдин мулла оештырган мәктәпне дүрт еллык башлангыч мөселман училищеси итеп үзгәртәләр. Мөхетдинне училищениң директоры итеп калдыралар.

Хәсән Мөхетдин абыйсының ишле гаиләсен ярата. Язмышының хәтәр сынауларынан соң, ул һәрчак Лысьвага кайтып, шушы гаиләгә сыена. Биредә аның жан жәрәхәтләре дә, тән жәрәхәтләре дә тизрәк савыга кебек. Салкын сулы Лысьва елгасына кереп, бер чумып чыксаң, үпкә-рәнжүләренә хәтле юып алгандай итә. Мул сулы булмаса да, Чусовой елгасына коючы Лысьваның суы шифалы. Тикмөгә генә бу якларда яшәүче төп халык — пермяклар аны «урман суы» дип йөртмиләрдер. (Лысьва пермякчә «урман суы» дигәнне аңлата). Ә урман бу халык өчен Ватанга тиң изге сүз.

1923 елның яз башында Хизбулла-Хәсән аякларын көч-хәл белән сөйрәп, Лысьвага кайтып егыла. Бу юлы авыруын Лысьва суы гына савыктыра алмас ахыры... Аяк буыннары нык шешкән. Болай авыруы барча туганнарын борчуга сала. Лысьвада фельдшерлык итүче немец кешесе аның янына килгән саен авыруның өметсез икәннен кисәтә. Икенче берәү шешне кызыл балчык белән дөвалап карарга кинәш итә. Ә Хәлимә жингәсе берәүне дә тыңларга теләми. Егетнең аякларын төрле үлән төнәтмәләре белән дөваларга керешә. Кызлары Әминә, Мэри (Мөнжия) белән өчәүлөп, ике айга якын Хәсәнне мунчага күтәрәп йөртәләр. Уртача буйлы, зур якты күзле Хәлимә жингәсе бар яктан да әнисе Гөлзадәне хәтерләтә. Шундый ук йомшак күңел, ягымлы тавыш. Аның газиз әнисе бу дөньяда юк шул инде. Вафатына ике

ел тулды. Хушлаша алмый калды Хәсән әнисе белән. Бәхилләшә алмады... Йөрәге шунын өчен әрни. Бик әрни.

Хәлимә жингәсе барын да тоеп-белеп тора. Анын һәр сүзе, кинәше йөрәк-бәгырьгә бәлзәм төсле. Әнә, берәз тернәкләнүгә, үзен инде баштан-аяк эшкә күммәкче.

— Сина мөгаллимлек эше яхшы таныш. Әйдә, безнең мәктәпкә. Әдәбият укытырсын. Китапханәне дә эшләтеп жибәргә кирәк, — ди ана сүрелергә ирек бирми, дарман өстәп.

Яна гына чәчәккә бөреләнгән гөлне хәтерләтүче яшүсмер Гайникамалны да Хәсән мәктәпкә килгән көнне күреп ала. Мондый сихри елмаю кайлардан килгән бу Лысыва кызына? Үзе чая, тере күренә. Соңрак анын иркен янгырашлы тавышы мәктәп кичләрендә ишетелә башлый. Кыз Тукай шигырьләрен яттан сөйли. Мәктәп бәйрәмнәренен төп номеры саналган пирамидалар ясаганда анын сыгылмалы гәүдәсенә күз иярми. Тик көтмәгәндә бәхетсезлек: аллы-артлы әтисе белән әнисе бакый дөньяга күчә. Гайникамал укуын ташлый. Ана хәзер үзеннән кечерәк өч сөнлесең карарга кирәк. Ярый әле, бу дөньяда Хәлимә абыстай күк шәфкәтле жаннар бар. Ул ятимә кызларны приютка урнаштыру хәстәре белән йори башлый. Гайникамалга мәктәпне тәмамлап чыгу мөмкинлеге ачыла. Ә инде Хәсәннен Казанга укырга китәргә жыенуын ишеткәч, Хәлимә жингәсе анардан Гайникамалны да Казанга алып китүен үтенә:

— Аның әнисе ягыннан Казанда туганнары бар. Ярдем итми калмаслар, — ди ул.

Пароход Пермьнән ераклашканнан ераклаша бара. Гайникамал да тынычлана төшә. Алар өске палубага күтәреләләр. Офыкларга тоташкан Кама югарыдан тагын да мөһабәтрәк күренә. Аларның хыялларына таба йөзүче ак пароход та, ниһаять, үзенә нинди бурыч йөкләтелгәннен төшәнгәндәй, тизлеген арттыра бара. Кама ярлары буена урнашкан эреле-вакы авылларны сәләмләп, ара-тирә монсу бер тавыш белән кычкырып ала.

1924 елның жылы август кичендә «Вера Засулич» пароходы Казан пристане Устьегә килеп туктый. Әнә ерактан чал Кремль манаралары күренә. Ирексездән шагырының үлемсез шигыри юллары телгә, уйга килә: «И, Казан, нурлы Казан!..» Тик үз ыгы-зыгысына чумган борынгы шәһәр аларның килүен искәртмәде шикелле. Извозчик көтеп тә шактый басып торылды. Гайникамалның туган ишеләре пристаньнан бик еракта яшиләр икән. Извозчик аларны бөтен шәһәрне күрсәтергә теләгәндәй, урый-урый, ниһаять, Суконный бистәсенә китереп житкәрә. Хәсән дә үзенә тапшырылган бурычны үтәвенә сөенеп, китәргә ашыга. Әмма аны кыстый-кыстый чәйгә утырталар. Кызның туганнары миһербанлы кешеләргә охшаган. Чәйдән соң ул хужалар белән саубуллашып, Казанга узган килүендә тукталган Болгар номерларын эзләп китә.

Имтиханнар мәшәкате белән Хәсән Гайникамал хакында онытып та жибәрә. Беркөн кич белән мөсафирханәгә кайтып барганда, ишек янында Лысыва кызын күреп, аптырап-каушап кала.

— Минә кабул иттеләр! Мин рабфак студенты, — ди кыз эчкерсез елмаю белән.

— Хәсән абың да студент, — ди мөгаллим абыйсы. — Менә хәзер без синең белән тигезләштек. — Ничектер эчтән бер монсулык белән әйтә ул бу сүзләренә. «Син хәзер ирекле жан», диюе булдымы. Ни генә димәсен,

араларындагы «мөгаллим» белән «укучы» мөнәсәбәте аларга озак вакытлар комачаулык итә. Гыйшык утының дөрләп, кабынып китә алмавына шул сәбәпчә бугай.

Казан көнчыгыш институтында укый башлаган Хәсән Кусенов, ниһаять, үз мохитында! «Бирим дигән колына, чыгарып куяр юлына» — диләрме әле? Шагыйрь Гадел Кутуй Хәсәннен сабакташы! Мәһабәт гәүдәле, һәрчак шат күнелле Кутуй Хәсәнне бер күрдә үз итә. Алар бер фатирда яши башлыйлар. Урал егетенең жаныннан чишмә кебек бәрәп чыккан шигъри юлларны беренчә булып Кутуй ишетә. Хәсән, ниһаять, үзенен «Әшче хәбәрчеләр» дигән беренчә шигърен «Кызыл Татарстан» гәзитенә алып бара. Редакциядә эшләүчеләргә шигърь ошый. Тик «Дуфан» псевдонимы гына ничектер ятышсыз тоела. (Хәсән «Дуфан» дип, бабасының кушаматын псевдоним итеп алмакчы була.) «Туфан» дигән әле бер хәл. Шулай «Туфан» дип калдыралар. Өр-яна исем белән өр-яна шагыйрь!

Татар-башкорт әдәбияты аксакалы Сәйфи ага Кудаш үзенен Х.Туфан турындагы истәлегендә бу вакыйганы болай дип искә ала: «Хәсән белән без «Галия» мәдрәсәсендә Галимжан Ибраһимовтан куанып дәрес укыган, Шәйхзадә Бабиңның әдәбият-музыка түгәрәгендә поэзия белән сикерләнгән һәм М. Гафури, С. Рәмиев, С. Сүнчәләй кебек ул заманның атаклы шагыйрьләренен шигърь укуларын тыңлау һәм кулларын кысу бәхетенә ирешкән елларда аралашып дуслаштык. Бу вакытта мин дә, поэзия майданында инде абына-сөртенә, ат уйната башлаган идем. Хәсән үзенен йөрәге, характеры белән шул чакта ук шагыйрь иде. Һәм яз көне күкрәп яуган тәүге яңгырдан соң шытып, көчле омытыш белән жир өстенә дәррәү калкып чыккан көчле үсентеләр кебек, Хәсән йөрәгендә яралган бу шигъри орлыктар шул көннәрдә үк инде бәрәп чыга, жайлап кына аны рухландыра башлаганнар иде. Мәсәлән, 1917 елның 27 январендә югарыда әйтелгән рәсемен миңа истәлек итеп бирде. Анын рәсем артына язылган: «Рухым зинданының бер кыйсыме булган шушы рәсемне хатирә өчен тәкъдим итәмен», дигән сүзләренә укыгач, сискәнәп киткән идем мин шул чакта. Бу сүзләр миңа ул чакта ук жирнен кайсыдыр бер читендә яткан зилзилә оеткысы, үзенен барлыгын белдереп, бер тапкыр тетрәтеп, ухылдап куйган шикелле булып тоелган иде. Шул сүзләр язылуга жиде ел үткәч, мин «Х.Туфан» имзасы белән басылган үзенчәлекле һәм барган саен көчәя, дулкындандыра торган шигърьләренә укып сикерләнә башладым! Бу шигърьләр үзләренен темалары, формалары һәм сулышлары белән хәтта Такташка караганда да күп яна иделәр. Бер елдан соң бу яшь шагыйрь, һич көтмәгәндә, икенче бер башлап язучы булган Сәгыйт Агиш артыннан миңа сәлам әйтеп жибәрде. Менә шуннан соң гына мин бу яшь шагыйрьнен моннан үн ел элек сабакташ һәм табакташ яшьлек дустым Хәсән икәнлеген белдем. Шул минут Хәсәннен үземә истәлек итеп биргән рәсеме хәтеремә килеп төште. Мин эчменән: «Димәк, теге йөрәккә сыймаслык бер хәлгә килеп житкән вулкан әдәбият майданына яна шигърь туфаны булып бәрәп чыккан икән», — дип уйладым.» (*«Ак чәчәк атар иде»*. Сәйфи Кудаш. 28-29 бит. Казан. Татарстан китап нәшрияты, 1989 ел.)

Шигърияткә кометадай килеп кергән Урал егете белән Гади Такташ та кызыксына. Матбугатта бер-бер артлы дистәләгән шигъре басылгач, Кутуй Туфанга:

— Хәзер инде Такташ янына да барырга мөмкин, — ди.

Такташның Чернышевский урамындагы «Европа» номерларындагы бүлмәсендә узган ул очрашуны күз алдына китереп була. Бу — тугандаш жаннарның табышуы! «Гомер юлларымда иң бәхетле көнем», — дип искә ала Туфан Такташ белән беренчә очрашуы хакында.

Сирэк очрашсалар да, мөгаллим абыйсынын Казанга килгәннән бирле ниндидер бер хыялый халәттә йөрүен Гайникамал да сизми калмый. Әмма анын Такташ, Кутуйлар кебек үк шигырьләр яздыр, дигән уй башына да кереп карамый. «Туфан» дигән шагыйрь белән Гайникамал 1925 елнын февраль аенда «таныша». Ул елларда Казан яшьләр өчен уздырыла торган шигърият кичәләре белән дан тота. Шундый кичәләренен берсенә дус кызлары белән Гайникамал да жыена. Урамда зәһәрир суык. Шуна да карамастан, Островский урамындагы Мәдәният йорты (хәзерге Яшь тамашачылар театры бинасы) халык белән шыгрым тулы. Энә төшәрдәй дә урын калмаган.

— Ярый әле басып торырга урын таптык, — дип сөөнешәләр дус кызлары.

Бина ягылмаган. Шуна залдагылар да, сәхнәдәгеләр дә жылы өс киёмнәрәннән. Беренче булып сәхнәгә алтын-саргылт чәчле, гажәеп сөйкемле бер егет чыгып баса.

— Такташ! — дип сокланулы пышылдыйлар кызлар.

«Урман кызы». Егет укыячак шигырен шулай дип игълан итә дә, башын горур гына арткарак ташлап, зәңгәр күзләрен очкынландырып, мишәрчәләп сөйләп китә:

«Тарат, сөңлем, озын чәчләреңне!
Алар тузгып төшсән алдына, —
Шулай килешә сиңа. Су кызыдай
Кил дә хәзер минем алдыма,
Төпсез күзләреңне айга текәп
Утыр: күлдә шөүлән уйнасын,
Узган-барган кешеләр, туктап карап,
Су кызы, дип сине уйласын!»

Шигырь Гайникамалны тәмам сихерли. Бу — Гайникамал ич! Шагыйрь анын «Урман суы» өстендә уйнаган сын-сурәтен, озын толымнарын, айдай балкып торган йөзен күреп калган да, «сөңлем» дип, хәзер нәкъ ана эндәшә төсле. Алкышлардан, хисләрдән алуланган, янган бит алмаларын ике кулы белән тотып, күзләрен аска төшерергә дә өлгерми, сәхнәгә икенче шагыйрь чыга.

— Туфан, Туфан! — диешәләр кызлар сәхнәгә Такташ артыннан чыккан егетне алкышлап. Тузгыган чәчле, күн тужурка кигән егет тонык-йомшак тавыш белән шигырен укый башлый.

Чү, нинди Туфан? Нигә Туфан? Сәхнәдә аның мөгаллим абыйсы түгелме сон? Кыз бер мәлгә телсез-өнсез кала. Шагыйрь менә-менә, сон дәрәжәдә дулкынланган Гайникамалны күреп алачак. Ни дияр икән ул ана? — Нишләп йөрисен биредә, — диярме? Ә ул нәрсә дип жавап бирер... Гажәпләнүеннән Гайникамал «Туфан»нын ни турында сөйләгәнән дә ишетми кала. Туфан... Бигрәк сәер исем. Димәк, мөгаллим абыйсы шигырьләр язуын анардан яшергән. Аңламас дип уйладымы икән? Күнелендәге үпкә хисенән үсә, зурая баруын тоеп, кыз чыгып китәргә дип, урыныннан кузгала. Ләкин кая ул! Сафларны ерып үтәрлек түгел. Хәзер Гайникамалга кем сөйләсә дә, ни сөйләсә дә, барыбыр. Тик ничек кенә булса да, дус кызларына күз яшьләрен күрсәтмәскә иде. Нигә болай әрнегәнән аларга аңлату түгел, үзе дә аңлый алмый ул әлегә. Ярый, кичә төмамлануга бара шикелле. Әнә сәхнәдән төшеп килүче шагыйрьләргә юл бирер өчен сафлар тагы да кысыла төшә. Менә мөгаллим абыйсы хәзер анын белән тигезләнәчәк. Юк, нык тәэсирләнгән «Туфан» кызны күрмичә узып китә. Шул арада аны озын жирән чәчле, олы гәүдәле бер кыз эләктереп ала да, бер алдына, бер артына төшә-төшә нидер сөйләргә керешә.

— Юк, жирэнкэй, бөтерелүлөрөң юкка, — дип күнеленнөн битәрли ул «көндөшөн», гарыләнүен баса алмыйча. — Озакламас, Гайникамал да шагыйрьне хайран итер...

Кыз сүзөндө тора: берничә айдан ул Туфан яшәгән Икенче Тау урамындагы фатирга шагыйрьне шаккатырырлык хәбәр белән килә. Ләкин ул әле кайтып житмәгән. Кутуй кызга чәй тәкъдим итә. Алар көлөшә-көлөшә чәй эчеп утырган арада Туфан да кайтып керә. Анын көефе шәп. Имтиханын «биш»кә биргән. Гайникамал килгәч, аларның кысан, карангы бүлмәләре яктырып калгандай булган. Күр әле, ярты ел эчендә Гайникамал ничек үзгәргән! Чибәрләнгән, гәүдәгә дә сылуланган кебек. Икегә үрөп салган озын толымнар урынына киселгән кыска чәч. Үзенә килешә тагы. Елмаюу — тагын — тагын да ягымлырак, жанны рәхәтлөндөрә торган.

— Кунак белән таныштырыйм әле үзенне, Хәсән әфәнде, — ди Кутуй артистларча күтәрәнке пафос белән. — Театр техникумы студенткасы, булачак сәхнә йолдызы — Луиза Салиәскарова!

Театр техникумы?! Луиза? Туфанның аптырап калуын күрөп, Кутуй белән кунак кызы рәхәтләнеп көлөшәләр.

— Шаяртырга булдыгызмы?

— Нинди шаярту? — ди Кутуй дустының чиктән тыш гажәпләнүенә каршы. Әһә, театр тирәсеннән кайтып кермәгән Кутуй Гайникамалның да башын әйләндерергә өлгәргән. Бу, һичшиксез, Кутуй эше. Димәк ки, кыз аның коткысына бирелгән. Ә ул бу хәлне ничек сизми калды соң әле?

— Туташ кайчан Луизага әйләнде инде? — ди Туфан ачуын көчкә тыеп.

— Ә син туташның үзеннән сора, — ди Кутуй берни булмагандай.

— Өч ай элек, — ди кыз, көлемсерәп.

Кинәшми-нитми театр дөньясына барып кергән Гайникамалга нык хәтерә кала Туфанның. Артистка, имеш. «Күз-колак» бул», дип жибәргән Лысвадагы туганнарына нәрсә әйтер инде хәзер?

Кыз кайтып киткәч, Кутуй сабыйларча нәүмизләнеп калган дустының жылкәсенә кулын салып, көйли-көйли:

«Сездә галим булса, бездә галимә бар,
Сездә шагыйрь булса, бездә шагыйрә», —

ди.

— Иманым камил: Луиза Салиәскарова татар сәхнәсенен йөзек кашы, ә синен — жан фәрештән булачак, — дип дустан тынычландырырга керешә. — Асылташны аера белмисең икән әле. Күпме тукуйым, югыйсә...

Хак сүзләр иде болар. Самара ягыннан килгән «бай малае» Гаделша шушы ел ярым эчендә Туфанның жан дустанга өверелә. Килешле итеп киенергә, сәхнәдә каушамаска, табигыйлеккә омтылырга, тәнкийтьчеләр белән аралашу осталыгына өйрөнәргә — болар барысы да Кутуй сабаклары. Аларны Такташ белән икесен дә рухландырып торучы да ул. Шигырь кичәләрендә ягымлы тавышы, төс-кыяфәте белән теләсә нинди аудиторияне үзенә карата алучы, интеллигент Кутуй булмаса, кичәнәң рәте, кызыгы бетә. Тумыштан ук артист сәләтенә ия бугай ул. Юкка гына театр белән женләnmәгән икән шул Кутуй.

Гайникамал — Луиза белән шагыйрь арасындагы үпкәләшү озакка сузыла. Соныннан ул Туфанга үзенәң артист һөнәрә сайлавында Гадел Кутуйның бөтенләй катнашы булмавын аңлатырга тырышып карый каравын. Туфан ишетергә дә теләми. Ә чынлыкта исә, аны «театр» дигән мөгжизалы дөньяга алып керүче кеше — театр техникумы студенты, ә киләчәктә режиссёр һәм драматург

Риза Ишморат була. Ул рабфактан жырлы рольләрне башкара алырдай талантлы кызлар эзли һәм сайлаган өч кызын берсе Гайникамал булып чыга.

Кыз мөгаллим абыйсынын үзеннән читләшүен авыр кичерә. Икенче Таудагы фатирга йөрүдән туктый. Күпмедер вакыттан соң, очраклы рәвештә генә, Туфанның елга арьягына — Бишбалтага күчеп китүен ишетә.

Туфанны 1926 елны Казанның Бишбалтадагы Нәриманов исемендәге 17нче мәктәбенә әдәбият укытучысы итеп чакыралар. Мәктәп директоры, танылган мәгърифәтче, дәреслекләр авторы Габдрахман ага Рәфыйков яна заман мәктәбе оештыру җе белән янып йөри. Чор әдәбиятының беренче сафында баручы шагыйрьне ул үз мәктәбенә биш куллап кабул итә. Торак өчен мәктәпнән икенче катыннан зур бүлмә бирә. Ул елларда ин кыен мәсьәләләрнен берсе булган ашау-эчү ягы да көйләнә. Бу эшнә Габдрахман аганың хатыны Рабига ханым үз өстенә ала. Шушы гажәп гаиләнән Хәсән яшәндәге уулары Хәбибрахман капитан ярдәмчесе сыйфатында Иделдә йөзә. (Татарлардан беренче капитан Хәбибрахман Рәфыйков гомеренен азагына чаклы шагыйрьнен аерылмас дуствы булып кала.) Бу гаиләнән якын дуствы, Габдулла Тукайның замандашы Фатыйх Әмирхан белән дә Туфан Рәфыйковларда таныша. «Хәсәннен үзен тотуы хәйран итте. Әйтерсен дә, Такташ белән бер анадан тутан! Язган шигырьләре дә мине тәэсирләндерде», — ди язучы соныннан. (Әлеге юллар Х.Рәфыйковның истәлек дәфтәрәннән алынды. Дәфтәр аның кызы Наилә ханым Рәфыйковада саклана.)

Бишбалта мөгаллименен иркен фатирын әдәбият һәм мәгариф әһелләре очраша торган «мәдәни салон» дип тә санарга була. Кемнәр генә катнашмый аларның бу мәжлестәрендә: Мәгариф халык комиссары Шәһит Әхмәдиев, Мәхмүт Бөдәйле, галимнәр Фатыйх Мөхәммәдъяров, Мөхетдин Корбангалиев, тәнкыйтче, әдәбият галиме Галимжан Нигъмәти, язучылар — Галимжан Ибраһимов, Шәриф Камал, драматург Кәрим Тинчурин. Артистлардан — Мохтар Мутин, Камал III, Фатыйма Ильская, Нәгыймә Таждарова, гармунчы Фәйзи Биккинин һәм башкалар. Табигый ки, әлеге мәжлестәрдә Туфанның дуслары — Һәди Такташ белән Гәдел Кутуй да көпте алынган кунаклар. Бишбалтада атналар бус өчәүләп торган чаклары да була аларның. Сонынның Туфан Такташны юксынып язган шигырьләренен берсендә үзләренен илһамлы чагын болай дип сурәтли:

Беребезнең сүзе бетәр-бетмәс!
Икенчебез баса
Сүз башлап,
Гөрләп тора бүлмә, әйтерсен яз,
Тугыз Туфан анда, ун Такташ.

«Шагыйрьләр оясына» әйләнгән Бишбалтадагы 17нче мәктәпнән даны еракка тарала. Бик күпләр Такташ белән Туфанны эзләп бирегә киләләр. (Ни аяныч, моннан берничә ел элек әлеге бинаны эзләп барганда, аннан хәрәбәләр генә калган иде инде. Бульдозерлар белән ваттырганнар әллә каян күрәненн тора. Халкыбыз, мәдәниятебез өчен кадерле булган тагын бер истәлекле тарихи бинаның язмышына битараф калганбыз.)

Нәкъ шул вакытта, Бишбалтада бәхеткә тиенгән көннәрнен берсендә, өч дус бер атна эчендә өйләнергә сүз куешалар. Тәкъдим — Такташныкы. Туфан аптырап кала. Ижатны «ин матур, көчле бәхет, жанның-күнелнен, йөрәк-бәгырьнен дөрләгән, кайнаган чагы, уй һәм хиснен аерыла алмаслык булып кушылып, ташып торган чагы», — дип игълан иткән Туфан, мәхәббәтне дә нәкъ менә «шигъри яну, сискәндергеч ижат, зур талпыну, газәп һәм бәхет катнаш тоташ бер шигъри материягә әйләнү», — дип кабул итә. Аның шушы халәтен аңлардай, ана илһам чыганагы булырдай хатын-кыз бармы соң әле

дөнъяда? Чынлап баксан, андый асыл зат юк та икән. Дөрес, Бишбалтаның данлыклы мәктәбен тәмамларга жыенучы Әминә атлы бер кыз бала бар барын. Мәхәббәт шигырьләре яза. Кайчак, кайберләрен «ялгыш кына» укытучысынын өстәлендә онытып калдыргалый. Юк, үсәсе, укыйсы бар әле Әминәнән. (Сүз Бишбалта мәктәбенен өлкән классында укучы, соңыннан танылган балалар шагыйрәсе Әминә Бикчәнтәева турында бара).

Ярдәмгә янә Кутуй килә:

— Лысва кызы кайда соң әле безнен? — ди ул.

— Синен фатихан белән артистлыкка китте, — ди Туфан ачуын яшерә алмыйча.

— Күрәм, син Луизага әле дә булса үпкә саклыйсың икән. Ярый торган эшме инде бу? Бел: синен өчен яратылган зат ул!

Шушы сүзләр житә кала. Туфан Луизаны эзләп китә. Аның барлыгын да оныткан мөгалим абыйсынын: «Әйдә, өйләнешәбез», — дип килүе Луизаны чиктән тыш гажәпләндерә. Ни әйтергә дә белми беркадәр сүзсез торганнан соң, шагыйрьне рәнжетмәскә тырышып: «Ашыкмыйк, укыйк әле,» — дияргә база. Әмма ул кичне алар озак итеп сөйләшеп утыралар. Билгеле инде, Лысваны искә төшерәләр. Иң куандырганы — Луиза аның матбугатта басылып чыккан барлык әсәрләрен укып бара икән. Менә ул ягымлы күкрәк тавышы белән «Урал эскизлары» поэмасыннан өзекләр укый башлый:

Үз Уралын гына сөя бу дип,
Үпкәләмә, дөнъя, тагы син.
Күргәннәрне
Ничек оныттым соң?
Күрмәгәнне ничек сагыйным?

Луизаның күзләрендә яш. Үз Уралын ул да нәкъ анынча сагына түгелме соң? Кеше жанын күз күрмәгән биекләккә күтәрүче Урал тауларын алар бертөсле яраталар ләбаса! Туфан түзми: беренче тапкыр кызын битләреннән, күзләреннән үбеп ала. Очраклы бер кызга өйләнеп, нинди ахмаклык эшлесе булган бит ул. Күз карашыннан, ярты сүздән аны аңлаучы кыз аның янәшәсендә генә икән! Ул кичне Туфан Лысва кызына икенче кат гашыйк була. Алар вәгдәләшәләр. Ә Такташ белән Кутуй гөрләтеп туй итәләр. Такташ Казанда чибәрлегә белән дан тоткан рабфак студенткасы Гөлчәһрә Хәмзинага, ә Кутуй аның дус кызы Газзә Бадамшинага өйләнә. Ни кызганыч, «кызык ясыйк», дип эшләнгән бу эшнен азагы аянычлы тәмамлана. Гаиләләр бик тиз жимерелә. Моңа артык гажәпләнеп тә булмый. Бу бит яшьләр арасында ирекле мәхәббәт игълан ителгән еллар. Гаилә нигезенен какшаган чагы. Ә жанына тынгылык таба белми торган Туфан 1928 елның яз башында кайнап торган ижат мәйданын, әкияткә охшаш Бишбалтаны, аның өчен өзелеп торган дусларын, Луизасын калдырып, жәяүләп күз күрмәгән якларга — Урта Азия белән Кавказ республикаларына сәяхәткә чыгып китә. Шул китүдән ике елдан артык югалып тора. Ә Луизаның театр техникумын тәмамларга санаулы көннәре калып бара. Диплом эше итеп, Мирхәйдәр Фәйзиниң «Галиябану» спектаклен әзерлиләр. Төп рольдә Луиза. Спектакль башлана. Тавышы әллә ни көчле булмаса да, йөрәккә үтә торган монлы тавыш. Ул мон сизелми генә залга күчә. Ә залда аның остазлары, татар сәхнәсенен бөек артистлары утыра.

— Ижади фантазиясе бай бу кызың. Үзе уйный торган образны яхшы тоюы сизелә, — ди театрың мәшһүр артисты Камал III. Аның бу сүзләре житә кала. Свердловск каласында оештырылган яңа театрға китәсе урында, Луиза Салиәскарова академия театрында эшкә калдырыла. Могжиза дими

ни дисен моны? Бераз куркыга куркытуын. 30нчы еллар башында академия театры сәхнәсендә хатын-кызлардан Нәгыймә Таждарова, Фатыйма Ильская, Әшраф Синяевалар кебек зур талант ияләре хахимлек итә. Гөлсем Камская, Фатыйма Камалова, Гөлсем Болгарскаялар шикелле күренекле артисткалар рухланып ижат итә. Яшыләрдән сәхнәне балкытучы Галия Булатова, Галия Кайбицкая, Галимә Ибраһимовалар тамашачы мәхәббәтән яулый! Алар арасына борын төртү, сәхнәдә уз урынынны табу ай-һай жинел булмаячак Луизага.

Свердловскига китеп бару, бәлки, хәерлерәктер дип, икеләнүле уйлар белән йөргән чагында Казанга Туфан кайтып төшә. Арган-талган, ябыгып калган, әмма күнеле күтәрәнке. Сәяхәттә күргәннәрен сөйли башласа, туктата алмыйсын. Тик кызыксынучылар аз. Такташнын кәефе шәптән түгел. Анын ижатын хурлаучылар саны тагы да арткан. Ә Кутуйга исә «жидегәнче» дигән гаеп тагарга азапланалар. Моңа хәтта Такташны да ышандыралар. Луиза да Казаннан китү уе белән йөри. Жанны өшетүче шомлылыкка берникадәр күнегеп килгәндә, кинәт кенә Такташ вафат була. Бу югалтуны Туфан гаять дәрәжәдә авыр кичерә. Анын 30нчы еллар ижатында төп урынны биләгән «Ә үткәнгә хатлар бармыйлар» циклынын кайбер юллары шул көннәрдә үк языла башлый. «Әй, талантлы, бөөк халкым! Кабул итче тик бер сорауны: бирсәнә син безнең сафка тагын, бирсәнә бер Такташ сыманны...» — дип яза шагыйрь үзенен көндәлек дәфтәрәндә.

Такташсыз яшәү Туфан өчен торган саен авырлаша бара. Баш өстендә кара болытлар куерганнан-куера. Әле кайчан гына Такташны «дәмбәсләгән» тәнкийтьчеләр сүз куешкандай аңа ябырылалар. Футуризмга тартылуын да, шигыр төзелешен «бозарга» тырышуын да искә төшерәләр. Гомумән алганда, анын шигырләрән «зарарлы шигырләр» дип бәялиләр. Мондый «һөжүмнәрнен көчәйгән бер чорында», 1932 елның жәй башында, Язучылар Союзы ана Магнитогорскига ижат командировкасына барырга тәкъдим ясагач, шагыйрь сөенә-сөенә Уралга китеп бара. Мәгърур Урал, аның кешеләре белән очрашу аны тагы рухландыра, сафландыра, көч-күәт өсти. Илһамланарга да сәбәбе бар. Биредә ул көтмәгәндә Уралның икенче бер гүзәленә — Гарифә атлы укытучы кызга гашыйк була. Яшь укытучы үзенен чибәрлегә, нәзәкәтлелегә белән шагыйрьне тәмам әсир итә. Ике айнын узып китүен сизми дә калалар.

Күнел тынычлыгын жуйган шагыйрьгә бу юлы Казанга әйләнәп кайту тагы да авыррак. Бер якта аның жанын-йөрәген биләп алган кайнар хисләр Гарифә, икенче якта инде ничә еллар аның белән янәшә атлаучы, вәгдәләшкән кызы Луиза. Өстенлек Луизага бирелә. Аның сихри елмаюын, салмак, басынкы холкын берәү дә алыштыра алмый бугай. Шагыйрь жанынын үтә дә нечкә, үтә дә яралы кылларын әллә каян сизеп ала бит ул. Ана язган ярдыр Луиза. Тик бу хәлләрдән соң да Туфан әле өйләнешү турында сүз кузгатмый. Үзе дә сизмәстән аларнын язмышында хәлиткеч роль уйнаган Кутуй тагын зирәклек күрсәтә. Көннәрдән бер көнне Горький урамында Туфанны очратып (Туфанның радиокомитетта эшләгән чагы):

— Кара әле, Хәсән, сәяхәтләрдә йөри-йөри Луизадан колак кагасың бугай син. Поклонниклары ишәйгәннән-ишәя. Бүген аның спектакле. Ышанмасаң, үзен кереп кара, — дип коткы салырға өлгәрә.

Оятына каршы, Туфанның әлегә чаклы Луизаны сәхнәдә күргәнә юк. Чынлап та карарга кирәктер.

Туфан театрға килеп кергәндә инде соңгы звонок бирелгән иде. Артык күзгә чалынмаса тырышып, ул галеркага ук менеп китә. Пәрдә ачыла. Сәхнәдә Фәтхи Бураншын «Таһир-Зөһрә» әсәре. Зөһрә роләндә сискәндергеч назлы тавышлы Фатыйма Ильская. Ә аны озатып йөрүче

кызларнын берсе — Луиза. Йә, Хода! Анын Луизасымы бу?! Ул бүген карап туйгысыз чибәр, озын алсу күлмәгә ничек килешле. Күр әле, сәхнә кешегә нинди илаһилык бирә икән? Ә ул күпме вакыт ана үпкәләп, театрдан биздергә йөрде.

Таһирны суга агызганда Туфан Луизасының монлы тавышын аермачык ишеткәндәй булды.

Таһир мескен Зөһрә өчен
Зинданнарда кичләгән;
Башын кисәм дисәләр дә,
Вәгъдәсеннән китмәгән.

Дүрт сәгатькә сузылган спектакль, ниһаять, тәмамлана. Туфан кызның грим бүлмәсен эзләп китә. Кутуй берни дә арттырмаган. Грим бүлмәсенен ишек төбәндә, нәкъ ул әйткәнчә, өере белән студент егетләр жыелган. Ә бер әрсезе бүлмәгә кереп, кызның грим өстәленә үк кунаклаган.

— Хәзер үк ычкын моннан!

Туфанны танып алган егет карышмый, шунда ук юкка чыга. Бүлмәгә кояштай балкып, Луиза килеп керә.

— Ничек?! Син дә спектакльне карадыңмы? Ярый әле үзенне күрмәгәнмен, каушаган булыр идем, — ди ул тавышын үзгә бер назга төреп. Ә Туфан бүген артыгы белән тәвәккәл. Кызга сәхнә киёмнәрен дә алыштырырга ирек бирмичә, ашыктырып театрдан алып чыгып китә.

— Кая ашыгабыз, кая барабыз соң без? — ди аптыраган Луиза.

Белсә икән ул кая барасыларын... Шунысы көн кебек ачык: Бишбалтадан кала кызны алып кайтыр урын юк.

— Өйләнешәбез без бүген, акыллым.

— ?!

Алар утырган трамвай Бишбалтага кайтучы соңгы трамвай булып чыга. Сәгать төнге уника. Урамда күзгә төртсән берни күрәнми. Тукта, аларга кирәкле Клара Цеткин тукталышына килеп житкәннәр түгелме соң? Ашыгып ишеккә ташланалар. Трамвайдан төшкәндә күлмәк итәгенә чорналып, егыла күрмәсен дип, Туфан кызны күтәрәп ала. Вагондагы пассажирлар бердәм кул чабарга керешәләр. Мөгаен, алар да «Таһир-Зөһрә» спектакленнән кайтып килүче тамашачылар булганнардыр. (Соңыннан алар Бишбалта трамваендагы оныгылмас бу мизгелне иң бәхетле чаклары итеп искә ала торган булалар.)

Үзе эшләп киткән мәктәпнең икенче катында ут күренгәч, Туфан жинел сулап куя. Димәк, Габдрахман ага эшләп утыра. Аларга ишек ачарга чыккан Рабига ханым үз күзләренә ышанмый тора:

— Абау, Хәсән, сез түгелме соң?

— Без, без Рабига апа. Без бүген өйләнешергә ниятләдек.

— Нигә алдан хәбәр итмәдегез. Әзерләнеп көтәр идек.

Туфан элек яшәп киткән бүлмәгә яшьләргә урын жәелә.

— Мина 27 яшь тулганын беләсенме соң син? — ди кыз егетнең кайнар кочагынан ычкынырга тырышып.

— Беләм акыллым, беләм. Менә шундый инде синен Туфаның. Башкаларга охшамаган. Шигырь белән сихерләнеп, бәхете турында да онытып жибәргән бер жан иясе.

Бер-берсенен йөрәк тибешеп тынлап, алар шактый вакыт сүзсез утыралар. Башта Туфан телгә килә:

— Моннан соң синен тормаышының һәр мизгеле минеке булыр, — ди ул Луизаны күкрәгенә кысып. Ә куенда шундый да иркә, йомшак, якын, кадерле икән анын Луизасы. Язмыш фәрештәсе хәзер анын кулларына мәгърур Урал тауларының кыйммәтле бер асыл ташын, әманәтен тапшыра кебек: «Ул

— синеке, ярат аны, гомерең буге ярат!» Күктә, көтеп алынган мәхәббәт төненә хәерхан булып, бихисап йолдызлар яна. Бәхетнен үзе кебек түгәрәк, тулган ай йөзә һәм гашыйкларны көмеш нурга төреп куя. Кабатланмас мизгелләр шулай башланып китә. Озаккарак сузылса иде алар...

Иртән хужалар яна кавышкан парга табын әзерлиләр. Рабига ханым иртүк торып, кайнар пәрәмәчләр, сумсалар өлгертә. Ярый әле бу дөньянын шулай килеп сыенырлык мәрхәмәтле кешеләре бар. Андыйларсыз яшәү бик күнелсез булып иде.

Очраклы хәл генә булгандырмы, әллә берәр хикмәтле көч йөрткәндерме, әйтүе кыен. 1969 елның июнь азагында мин дә гашыйклар трамвае тукталган урында — Клара Цеткин тукталышында төшеп, Зур урамындагы 77нче йортны эзләп китәм. Исәбем Казан елгачылары турында әзерләнеп яткан тапшыруда татарның беренче капитаны Хәбибрахман Рәфыйковны катнаштыру.

Капканы чәчләрәнә чал куна башлаган, мәһабәт гәүдәле, житмешләр тирәсендәге гаять мөлаем йөзле ир кеше ача. Менә нинди икән Бишбалтанын атаклы «Габдрахман учитееле»нен улы!

— Мина елга техникумныннан шалтыраттылар. Әйдәгез, рәхим итегез, — ди ул ачык йөз күрсәтеп. Безнең тапшыруда уртаклашыр хатирәләре бихисап анын. Иделнен аркылысын — буйга гизгән капитан чал Иделебез турында сәгәтьләр буге тәэсирләнеп сөйләргә әзер. Тик ярты сәгәтьлек тапшыруга боларның барсын да ничек сыйдырмак кирәк? Без бит әле ул очрашуда булачак капитаннарны да катнаштырырга уйлыйбыз.

— Күпме сөйләргә дисәгез, шул чаклы сөйләрмен, — ди Хәбибрахман ага елмаюлы караш белән минем хәлгә кереп.

Тапшыру буласы көн килеп тә житте. Аны туры эфирда танылган дикторыбыз Рөстәм Нәбиуллин алып бара. Хәбибрахман аганың без ишетмәгән ягымлы татар телендә сөйләве аны да әсир итә. Аның Такташ, Туфан шигырьләрен илһамланып укуына соклана. Әлегә шагыйрьләренә капитан 20нче еллар азаларында үзе белән Идел кинлекләренә сәяхәткә дә алып чыга. Хатирәләреннән иң кызыклы төшендә диктор әңгәмәне өзәргә мәжбүр. Һаман да шул вакыт кысасы. Тапшыру тәмамлангач, Рөстәм Нәбиуллин Хәбибрахман аганы дикторлар бүлмәсенә алып менеп китә. Мин дә аларга иярәм. Кунагыбызның «Бишбалта шагыйрьләре» турындагы хикәятен без тын да алмый тынлыйбыз. Әңгәмәгә студиядә эшен тәмамлап менгән икенче диктор — Казан телестудиясенен тере легендасы булган Иркә Сакаева да кушыла. Хәбибрахман аганын Бишбалтага кайтучы «гашыйклар трамвае» турында сөйләвен тынлаганда Иркә ханым түзми әйтеп куя:

— Нәкъ Чеховтагыча! «Кечкенә хикәялек бер сюжет». Нинди сафлык, серлелек...

Ул чакта Хәбибрахман ага сөйләгән «кечкенә генә хикәя»не кырык елдан соң мина язарга туры килер дип, кем уйлаган? Шагыйрьнен бәхетле көннәре турындагы әлегә гүзәл мизгелне яшереп калдыру гөнаһ булып кебек тоелды мина.

...Яна өйләнешүчеләр өчен яна мәшәкатләр башлана. Туй ясап торырлык ара калмый. Берничә көннән Туфан яшь хатынын үзен генә калдырып, делегат буларак, Совет язучыларының беренче Бөтенсоюз съездында катнашу өчен Мәскәүгә китеп бара. (1934 ел, июль). Ике атнага сузылган съезддан алган тәэсирләрен ул түкми-чәчми хатынына язып тора. Язучы Максим Горький белән очрашу шагыйрьне аеруча тәэсирләндерә. Әмма ана инде Луизасыз тормыш кызык түгел. Ул сөеклесенен бөтен әмерен үтәргә әзер. Тик боерсын гына.

Туфанның Мәскәүдән Луизасын сагынып язган беренче хатында мондый юллар бар:

«Луиза!

Бүгөн иртәнгә дүрттә Мәскәүгә килеп життек житүен дә, ләкин мин үземне бөтенләй килеп житкән итеп уйлый алмыйм. Йөрәгем анда — Казанда, синен жылы, ягымлы кулында калды бугай. Элек мин Казаннан кая булса китсәм, анда бер нәрсәм дә калмаган кебек тоела иде. Казанны онытып тора ала идем. Хәзер менә алай түгел. Уйларымнын бер башы биредә — Мәскәүдә, икенче очы — өебездә, синен янында. Арабыз ерак булса да, син якында гына булып тоеласын. Син ишектән: «Ничәдә кайтасын? Озак йөрмә, тиз кайт!» — дип озатып калдың кебек, ә мин көндәлек эшне башкарып кайтыр өчен Татиздатка гына, радиога гына чыгып киттем кебек һәм аш өлгергән вакытка өйгә кайтып житәм кебек тоела. Әллә шулай итәргә күнеккәнгә, әллә сине бер дә оныта алмаганга Мәскәүдә үк булсам да, үземне синен янында, сина якында итеп хис итәм. Мин үзгәргәнмен, Луиза. Мин яхшы якка үзгәргәнмен. Бу үзгәрүем күнелле дә, рәхәт тә тоела миңа. Мин элек доньяга үзем аркылы гына карый идем. Хәзер менә мин «безгә» әверелгәнмен! Һәр нәрсәгә, һәр эшкә өебезгә, бу безгә ничек булып, без шулай телибез, безнең өчен шулай яхшырак булып, дип карый башлаганмын. Мин хәзер үзем өчен генә түгел, икебез өчен дә яши башладым. Әллә шунарга инде, тормыш матур, тормыш күнелле тоела!

Доньяда шулай икәүләп яшәү, үзеннең тормышынның эченә икәүләшәп күчү күнелле икән...» (15.08.1934)

Ә бу юллар Луизаның Туфанга язган жавап хатыннан:

«Туфаным, акыллы минем!

Шулкадәр сагындым, шулкадәр сагындым. Бүгөн хат алам үзеннән. Белсән иде шатланганымны! Менә хәзер инде көннәрем күнелләрәк үтәчәк. Тиздән кайта дип, шатлык тулган йөрәк белән үтәрмен. Шушы көнгә кадәр зәһәрле ачу, үпкә белән капланган иде йөрәгем. Менә хәзер ачылды. Бөтенләй икенче Лулу булып киттем. Йөрәгем икенче ритм белән тибә башлады. Шушы көнгә кадәр бер хәбәрән. Мин бик тә тынычсызланам. Бердән уйлыйм, әллә берәр нәрсә булдымы икән? Әллә авырдымы икән?»

Луиза сөеклесенен хатын алгач, тынычлануын белдерсә дә, хат азагына «Туфан, син минем йөрәгемне газаплаудан һаман әле туктамыйсың», дигән шелтә сүзләре дә өстәп куя. Моның сәбәбе бер генәдер дип уйлыйм. Луиза кавышу сәгатъләрен озак — ун еллап көтә. Эмма кавышкач та, үзенң хыяллы Туфанын гомере буена көтәргә туры килер дигән уй анын башына да кереп карамый. Әлегә алар икесе дә тизрәк кавышу хакында гына хыялланалар.

(Бу ике хат та Г.Ибраһимов исемдәгә Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының кулъязмалар бүлегә, фәнни һәм архив фондыннан күчереләп алынды.)

Кулымда шул бәхетле көннәреннән якты хатирәсе булып сакланган фоторәсем. Сурәттәгә Луиза 30нчы елларнын ин күренекле рәссамнарыннан саналган А.Дейнеканың хатын-кыз портретларын хәтерләтә. Буй-буй блуза, кыска куе чәч, нур чәчеп торган күзләр. Бөтен кыяфәтендә янаны тою, үз көченә ышану сизеләп тора. Чын мәгънәсендә шагыйрьнең музыкасы булырдай зат. Луиза белән Хәсән күпләрне сокландырырлык итеп яшәп китәләр. Менә тагын бер хат. Туфан аны 1936 елның 24 апрелдә Мәскәүдән язган.

«Безнең тормышның матур булуы өчен тырышуларын, шатланып-канатланып йөрүен, миңа авырлык килгән чакларда уртаклашуын — барысы да күз алдыма килеп баса. Миңа начарлык эшләргә маташкан дошман кешеләр — синен дә дошманнарын, син дә аларны дошман күрәсен. Сина начарлык эшләргә маташучыларны мин дә дошман күрәм. Бу ягыбыз да яхшы безнең. Без үзебез-икебез начар кешеләр түгел. Шуна күрә безнең дусларыбыз күп: бөтен яхшы, намуслы кешеләр — безнең дусларыбыз.

Безне белүчеләр арасында безне яратучылар, безнең бәхетле булуыбызны теләүчеләр бик күп алар. Әгәр тыштан дус булып та, эченнән безнең бәхетле тормышны жимерергә теләүчеләр бар икән, кемнен булса шундый булуы сизелә икән, андыйларны безгә бергәләп танырга, кем икәнлекләрен бергәләп билгеләргә тиешбез.

Мин сине хатын итеп түгел, ә кеше итеп, ин якин, бердәнбер якин иптәшем, сердәшем итеп якин күрәм. Әгәр кем дә булса, сина кеше итеп түгел, «файдалану» объекты итеп карый икән, ул кеше минем душтым түгел, ул кеше минем дошманым.»

Сөөклесенә зур ышаныч хисләре белән язылган бу хатка «дошман» сүзенен килеп керүе һич кенә дә гажәп түгел. Календарьда — дөһшәтле 1936 ел. Кемнедер фаш итү, донос язучысы нормасына әверелгән чак. Нахакка гаепләүләр, кулга алулар, хыянәтләр чоры. Бу афәт кагылмаган гаиләләр калдымы икән ул елларда? Туфан да үзеннән бигрәк гаиләсә өчен борчыла. Ел башында гына аларнын беренче балалары Гөлгенә туа. Бу нарасый жан иясе шагыйрьнен бөтен барлыгын били. Ул сәгәтләр буге нәни Гөлгенә янында.

Менә бүген дә ул кызын сагынып, тизрәк кочагына кысып сөяр өчен өенә ашыга. Урамда яз икән ләбаса! Тамчылар тама. Әнә урам чатында сакаллы бер урыс карты көмеш бөреләр жибәргән кызыл тал чыбыклары сатып тора. Бу дөньяда гап-гади тормыш белән яшәүгә ни жите! Карт Мари урманнарыннан килгәнгә охшый. Туфан аны сәламләргә дип, авызын ачкан гына иде, кинәт башы әйләнеп, асфальтка барып төште.

— Что с вами, господин хороший? — Карт ана ярдәмгә ташланды. Кабалана-кабалана күн тужуркасының изүен чишеп жибәрде. Ипләп кенә торгызды. Аннан утырып хәл алып өчен ящик сымак утыргычын тәкъдим итте. Ана жинелрәк булып китте. Шагыйрь картка рәхмәт әйтеп, китәргә кузгалды.

— А вербы? — дип туктатты аны карт. — Я их Вам дарю.

Бер белмәгән кешедән рәхим-шәфкать күрү анын күнелен шул хәтле нечкәртте ки, ул үзенә кирәкле тыкрыкны да онытып узып китә язды. Тик аны тагын: «Ә бер майданда кайнаган каләмдәшләрен берсен-берсе уздыра-уздыра синнән «халык дошманы» ясарга азапланалар», — дигән уй куып житте.

Унынчы көн инде Туфанның «Совет әдәбияты» журналында басылып чыккан (№ 9-10, 1935 ел) «Ант» поэмасын тикшерәләр. Жыелыш каттый карарга килеп бара: поэма совет строен жимерергә чакыручы, куркыныч әсәр! Күрәләтә бу нахак яла белән ничек килешергә соң инде? Бүген ул сүз сорап алып, каләмдәшләренә хакыйкәтне тагын бер кат аңлатырга тырышып карады. Файдасыз. Туфанның үз «хатасын» танырга теләмәве жыелыштагыларны ярсыйтты гына. Ул бүген беренче кат үзенә нинди куркыныч янаганлыгын якыннан тойды.

Луиза аны гадәтнәчә, елмаеп каршы алды. Өстәлдә кайнар кыстыбылар. «Кайлардан он юнәтте икән? — дип уйлап куйды Туфан. Луиза анын кулындагы тал чыбыкларын күрүе, нәкъ анын шикелле үк гажәпкә калды:

— Яз да життемени? — дип көлемсерәде ул гажәпләнүен монсу, иркә бер аһәңгә төреп.

— Гуляны китер әле, Лулу, — диде Туфан хәлсезләнүен хатынына сиздәрмәскә тырышып.

— Йоклаттым бит инде мин аны.

— Йокласа да, китер.

Луиза йокы бүлмәсеннән сабыен алып чыгып, иренә тоттырды. Анын кулларында хәзер нәни бәхет кошы иде. Ул сак кына кызчыгынын йокыдан алуланган, йомшак хуш исле битләреннән үпте. Күкрәгенә кысудан, жанына,

төнөнә рәхәт жылылык йөгерде. Сабый әтисенә «менә туктыйм, менә туктыйм», дип типкән йөрөгәнә илаһи бер шифа, шигъри ялкын өстәде.

Бу даулы еллар үтәр дә,
Бер тынар, бәлки, бу чор!
Нәкъ шушы төштән, мөгаен,
Ялганып китәр бу жыр...

Жыелыш-спектакльдәгә хәлләрне Луиза Туфанга сөйләп тормаスカ булды. Аның болай да борчулары житәрлек. Ишектәгә һәр звонок аны шөбһәгә сала, төн йокыларын качыра. Сонгы көннәрдә ул бөтенләй сулып калды. Театр белән мөнәсәбәтләре дә мактанырлык түгел. Театрга аннан сонрак килгән яшь артисткалар да инде «героинялар» булып киттеләр. Ә аның яратып уйный торган бердәнбер спектакле «Таһир-Зөһрә»не репертуардан алып ташладылар. Тирән мәхәббәт хисләрен илаһи биеклеккә күтәрүче «Таһир-Зөһрә» трагедиясе «реакцион әсәр» дип игълан ителде. (Аның авторы — драматург Фәтхи Бурнаш 1937 елны «халык дошманы» дип кулга алына.) Күрәсен, бөек мәхәббәт фажигасен сәхнәдә уйнарга жыенган Луизага язмыш фажиганен тормыштагысын әзерләп куйган булгандыр.

1937 елның язында Туфанны да Язучылар Союзыннан чыгаралар. Ул эшли торган «Совет әдәбияты» журналы редакциясе дә аны — «халык дошманын» үзәндә калдыра алмый. Туфан хатыны жилкәсендә яшәргә мәжбүр.

Кайлардан килеп чыкты сон «халык дошманы» дигән каһәрләнгән бу сүз? Тамырлары кайдан? Театрда да көн аралаш жыелышлар уздырыла. Беренчеләрдән булып, Кәрим Тинчурин, Мохтар Мутин халык дошманына әвереләләр. Әле кичә генә ингә-ин торып, сәхнәдә бергә уйнап йөргән партнёрын бүген инде дошманга әйләнгән була.

1938 елның язендә кыскартуга сылтап, Луизаны да театрдан жибәрәләр. Әмма ул жебеп кала торганнардан түгел. Бер ай да үтми, ул театрда кире кайта. Тик әлегә аны нинди дә булса рольдә күрергә теләүче режиссёр юк. Виктор Розовның «Таня»сын сәхнәгә куярга әзерләнүләрен ишетеп, Луиза төп рольгә билгеләнгән Фатыйма Ильская янына килә. Таня образы ана чиксез якын. Яше белән дә, рухы белән дә.

— Беләсен булыр, рольләре мин өләшмим. Болар өчен режиссёрлар бар. Аннан мин үземнән рольләрне икенче төркемдәгә артистлар белән бүлешергә яратмыйм, — ди Ильская ачыктан-ачык. Театрның горурлыгы булган Ф.Ильская да ул көннәрдә авыр сынауларга дучар. Ире, талантлы драматург Фәтхи Бурнаш төрмәдә. Артистканы театрда кудыртабыз дип куркытып, иренә яла ягарга мәжбүр ителәр. (Соныннан артистка үзенен шушы адымы өчен гомер буге үкенеп яши.)

Шулай да күпмедер вакытлар узганнан соң, Фатыйма Ильская театрдагыларны шаккатырып, баш режиссёрдан Луиза Салиәскаррованы В.Розовның Танясын икенче төркемдә уйнарга билгеләттерә. Уртақ хәсрәт эшләткәндерме моны? Әллә янадан Гадел Кутуй килеп катнашканмы, әйтүе кыен. Тик шунысы мәгълүм: Луиза бу бүләкне кабул итәрлек хәлдә түгел. Ул инде ярты ел чамасы йөрәк астында икенче баласын йөртә.

1940 елның жай уртасында гаиләдә ир бала доньяга килә.

— Исемен Идегәй булыр, — ди ата кеше сабыен тәүге кат кулына алып. — Тимердәй нык булып үс! Дуфанның нәселеннән булуынны онытма! Доньяда әле бары жиде көн яшәргә өлгергән нарасый шулчак әтисен таныгандай елмаеп куя. Бу кадәр дә охшаса охшар икән! Күзләр, борын, озынча ияк, — барысы да аныкы. Луиза да нәни Идегәйнен Туфан өчен зур юаныч булуына сөенеп туя алмый. Шагыйрь авыр көннәр кичерә. Аларның аралашырлык дуслары инде юк диярлек. Танышларының күбесе

очрашканда исәнләшми узып китә. Ишектә звонок янгыраган саен курку, сискәнү, сагау. Әйтерсен дә, дөньяны тоташтан кара болытлар баскан. Мондый шартларда күнелен үсеп, ничек язмак кирәк? Туфан яза. Ижат мәйданыннан читләштерелеп кенә шагыйрь жаныннан агылган шигырь ташкынын туктатып буламени?

... Без кайчандыр Жиргә бергә килдек,
Миллиард еллар бергә яшәдек.
Без атомнар, төрдән-төргә күчтек.
Без искердек, тагын яшәрдек, —

ди анын хакыйкатыкә, биеклеккә омтылучы тынгысыз йөрәге.

... Планеталар арасына китте,
Сабулашып, учак утларым.
Мәнгелекнең берәр почмагында
Очрашырбыз әле без тагын.

Әлеге гажәеп тирән фәлсәфәле юлларны укыганда жанның һәрбер күзәнәге шуларны дәлилли, сүзсез генә кабатлый сыман. 1940 елда ижат иткән «Очрашырбыз әле» дигән бу шигыре белән Туфан үзенен ижатында яна бер чор — фәлсәфи уйланулар чоры башлануын хәбәр итә кебек. Сонгы ике елда (1939–40) «Тукайнын туганы», «Юкмыш бабай малә» кебек күдәмле поэмалар ижат итүе дә шагыйрьнен язудан-эзләнүләрдән туктамавы турында сөйли. Матбугатта тәнкыйтыләүләр, — гаепләүләр, эзәрлекләүләр тукталмаса да анын күнеленә «мина тимиләр бугай» дигән бәләкәй генә өмет чаткысы кереп оялый. Аласыларын алып бетерделәр шикелле. Остазы — Галимжан Ибраһимов, каләмдәшләре — Галимжан Нигъмәти, Гомәр Гали, Кави Нәжми, Фатих Кәримнәр төрмәдә. Әмма чират дигәнән ана да килеп житә. 1940 елнын 18 ноябрәндә шагыйрьне көпә-көндөз Бауман урамыннан алып китәләр. Өйдә тентү башлана. Әлеге мәхшәрнен уртасында калган Луизадан ниндидер шифрлар, адреслар таптыралар. Иренен ничек итеп «япон шпионы» булып китүен сөйләп бирмәсә, төрмәгә утырту белән яныйлар. Араларыннан берсе, юантык гәүдәләсе үзен аеруча түпас тотта. Луизаның кочагындагы сабийларга күрсәтеп: «Бу эттән туганнарны үз колакларынын күрә алмаган кебек күрә алмассын!» — дип жикеренә. Бу тавышка Идегәй кычкырып еларга тотына. Луиза сабыен һич ничек тынычландыра алмый. Илереп елаучы сабий хәрби киёмдәгеләрне китәргә мәжбүр итә.

— Хәзер сөйләмәсән, теленне башка урында ачтырыбыз, — дип янап чыгып китәләр алар.

Кулга алулар яшертен эшләнсә дә, хәбәре яшен тизлегедәй таралып өлгерә икән. Икенче көнне иртүк Туфаннарға Галимжан Нигъмәтинен хатыны Жанна ханым килеп керә. Күркәм холыклы, һәр хәрәкәтеннән энергия ташып торган, үз дәрәжәсен яхшы белгән бу ханымны Луиза аеруча үз итә. Агарынып каткан Луизаны күрүгә, Жанна шунда ук: «Нишләп еламыйсын әле син? — ди. Күрәсен, кемнендер шулай кискен боеруы кирәк булгандыр, Луиза үксеп-үксеп еларга тотына. Әле кайчан гына алар Нигъмәтиләр белән бергәләп Башкортстанның Дүртөйле районына барып ял иткәннәр иде (1937 елнын жәе). Туфан белән Нигъмәти сөйләшәп туя алмыйлар. Аларга тәүлекнең 24 сәгәте дә аз кебек тоела. Көн саен бергәләп балык тоту, жыләккә йөрүләр. Аннан Уфага бару... Уфа — Туфанның яраткан шәһәре. Ничек бәхетле хис иткән иде ул биредә үзен. Луиза ул чакта беренче баласына йөкле булгандыктан, жыештыру, аш-су әзерләү мәшәкатләрен барсын да Жанна үз өстенә алган иде. Анын ире — күренекле галим һәм язучы

Галимжан Нигъмәти дә төрмәдә (1937 елның 16 сентябрендә кулга алына). Ирен коткарыр өчен кайларга гына мөрәжәгать итми Жанна. Ул Луизага да ашыгыч рәвештә Мәскәүгә язарга кинәш бирә. Хокук белгече буларак, ул мондый эшләрнен тәртибен яхшырак белә. Тикшерүчеләр мәсьаләсендә дә ул:

— Куркып калганынны сизсәләр, башынны тиз генә аралый алмассын. Нык тор. Алар янына барганда Идегәйне үзен белән йөрт, — ди.

Жанна ханым хаклы булып чыга. Озак та үтми, Луизаны «Черек күлгә» чакырып, «халык дошманы» булган иреннән рәсми төстә баш тартырга тәкдим ясыйлар. Ирләрәннән ваз кичүче хатыннар өчен махсус бланклар да әзерләп куелган. Ике урында имза гына куясы. Луиза әлеге тәкдимне кискен рәвештә кире кага.

— Иртәме-соңмы үзегезнең хаталануыгызны анларсыз, — ди ул үзен мыскыллы бер кыяфәт белән тынлап утыручы тикшерүчегә.

— Син, артистка кисәге, телен ни сөйләгәнне колагын ишетәме? Син үзеннен кем белән яшәгәннен дә белмисен. Ну, тиздән белерсен... Тагын ямьсез сүгенү сүзләре янгырый.

Үзен һәрьяклап чорнап алган авырлыклар, борчу-хәсрәтләр турында Луиза иреннән яшерергә тырыша. Туфан да төрмәдән жәлеп китеп яза алмый. «Передачу больше не посылай: ваше здоровье мне дороже всего. Т.», «Чувствую себя лучше. Выздоровливаюсь. Редко, но курю. Спасибо, Лу, за всё.»

«Получил полностью. Ипи житә. Ипине аз гына китер. Х.Туфан.» ише запискалар гына жибергәли. (Х.Туфан. *Әсәрләр, 5 том. Казан 2010. 207 бит*). Идегәйнең үлеме турында Луиза иренә ничек хәбәр итәр икән инде? Үпкәсе шешеп нарасый шул авырудан айный алмыйча үлеп китә. Ноябрьнен жиденче көне (1941). Башка елларда алар бу көнне зурлап бәйрәм итәләр иде. Туфан демонстрациягә чыгып керә. Шунда берәр танышын, йә дусларын очратса, аларны үзләренә кунакка алып кайта. Ул хатынынын аш-суга осталыгына сокланып туя алмый. Шунда өйләренә кунак чакырудан зур ямь таба иде. Бу көннәрне сагынып искә аласы гына калды. Луиза бүген Идегәйне жирли. Кабер казучы — урта яшьләрдәге ир кеше сукрана-сукрана туң жирне вата. Ничекләр итеп жылытырга сабые салыначак бу туң жирне, аннан да бигрәк, бу дөньяның туң йөрәкләрен. Ничекләр?! Луизаның шулай сүзсез ачыргалануыннан кинәт бөтен тәне ут кебек кызышырга тотына, күз аллары кайнар яштың томалана.

— Кил, балам, сонгы сулышым, жаным белән жылыттым үзеңне, — дип иңри ана күнеле. Үзәкләрнең бу кадәр өзгәләнүенә ничекләр түзәргә бүген.

Искәртмәстән күкне, жирне тоташтырып, күбәләк-күбәләк ак кар уйный башлый. Әллә сон табигатьнен шушы мизгелендә бу жиһанга бихисап ак жаннар инәме? Бәлкәм... Тик әлеге шигъри бер аклыктан туган сабий жаны тарихи Идегәй ватыныннан китеп бара.

«Әй Идел-йорт, Идел-йорт!

Идел буге имин йорт!»

«Идегәй» дастаны.

(Ул да имин түгел шул әлегә...)

Кабер әзер. Хәзер ул сабые белән мәнгегә хушлашырга тиеш...

— Кичер мине, улым, — ди ана улының салкын мангаен үбеп. — Сактый алмадым үзенне...

...Аһ, малаем үлдә, хараплар булды Идегәем.

Әле генә ул төшендә иң бәхетле ата иде. Әле генә алар рәхәтлекнең,

хозурлыкнын чиге булмаган ак чөчөклө аланда Идегэй белән качышлы уйныйлар иде. Туфан куак-куак ромашкалар арасында матур итеп чөмөшөп утырган улын күтөрөп ала да, яратып күккө чөя. Сабые исә очыш шатлыгыннан көмөш шөддөр төслө тавышлары белән чынлап көлө дә көлө. Шушы искиткеч самими, сагынылган аваз-аһәңнәр бар жиһанны, жанны тутыра, искән жылларга, каурый болытларга сарылып, әллә кайларга тарала. Ул дә түгел, сабыи: «Әттә-әттә», — дип юмалап, жиргә аягы тиюгә әтгәсенен кочагыннан чыга да тагын «иреккә» омтыла. Озак та үтми, нәни учына үзе бие ромашкаларның тажларын шылап тутыра да, нидер сөйли-сөйли әттәсе алдына чәчеп, янә үз юлына китә.

— Әйдә, канәтем минем, кайтыйк, безне өйдә югалтканнардыр. Чөчөкләрне башка өзмик, яме, улым, аларнын да башлары авырта, алар да елыйлар, — дип үзе дә еламсыраган кыйланып күзләрен йома. Ә ачып жибәрсә... коточкыч күренештән өнсез кала. Чөчөклө аланның уртасы улы белән бергә жир астына убылып бара. Йә Ходай, Идегәйне саклый алмады, Луизага нәрсә дияр, ничекләр аңлатыр?! Ни дисен, соң ул үзе дә шунда төшөп бара ич...

Төш белән өн арасында гажизләнгән уй, тән калтырана. Соң чиккә житеп йөрөк кага, тын кысыла, жан елый.

Бүгөн 7 ноябрь. Онытыла торган көн түгел. Эмма Туфан төшенен рас булуын, улының шул көндә жир куенына керүен өч елдан соң гына белер һәм әрнеп, ачынып, янә хәтереннән кичерер.

Баш китәр дә ни калыр?
Буында типкән кан калыр.
Буыннан буын чабылса,
Ул чагында ни калыр?
«Идегэй» дастаны.

(Буыннарны чабып киләләр.)

...Кабер казучы акча көтә. Юк бит ул. Сумкасында ярты кирпич ипи барлыгын искә төшереп, Луиза ипине теге алаәмгә суза.

— Шул гынамы? — ди ул ризасызлык белдереп.

— Мин сезгә болай да ике көнлек ризыгыбызны бирдем. Риза була күрегез.

Сынаса каты итеп сыный икән бу язмыш дигәнән. Бүгөн әле ул кайда төн уздырасыларын да белми. Старая урамындагы фатирларыннан аны ике баласы белән «халык дошманы» гаиләсе дип, куып чыгардылар. 1941 елның башында Луизаны театрдан да китәргә мәжбүр итәләр. Шуна Островский урамындагы артистлар торагында яшәп калырга да рөхсәт итмиләр. Кешедән-кешегә йөри-йөри, Идегәйгә салкын тия. Берничә ай аларны донорлар белән эшләүче табибә — Ада исемле яһүдә хатын үзендә тотта. Үз каны бәрабәрәнә Луизаның гаиләсен дә, ирен дә каравын бу изге жан яхшы аңлый. Төрмәгә язылган хатларында исә, Луиза һәрчак: «Син безнең өчен кайгырма, безнең тормыш ярыйсы», — дип яза. Тоткынлыкта нахакка газап чигүче иренә башкача яза аламы соң ул? «Ничек болай булды соң әле бу? — дип өзгәләнә Луиза. — Әллә язмыш талантлы кешеләрне шулай фажида белән һәлак итмә?»

Туфан контрреволюцион оешма төзеп, чит ил разведкалары белән эшләүдә гаепләнә. Анын «Сталинга яла ягучы поэма» дип бәйләнгән «Ант» поэмасы (1935) бу фажигалә хәлиткеч рольне уйный. Мондый гаепләр тагылган кешене ни көтүе көн кебек ачык: шагыйрьне жазаның иң хәтерә көтә. 1942 елның 2 мартында хәрби трибунал Туфанны үлем жазасына хөкем итә. Үлем камерасына күчерелгән Туфан ай бие яшәү белән үлем арасында

бәргәләнә. Шушы киеренке көннәрен берсен генә уздыру да жанга әйтел бетергесез әрнүләр сала. Ә бит үлем күркынычы астында, палачлар тудырган шартларда «намус» дигән, «кешелекле» дигән күркәм сыйфатлар сизелми генә югала башлый. Кыйналадан арыган бик күпләр шпион булырга да, жинаятчы булырга да ризалашалар. Әмма Туфанның иманы нык.

Язу турында әйтәсе дә юк. Менә бәләләр белән тапкан папирос көгәзен ул хат язар өчен тотта. Кадак чаклы гына калган карандашын күз карасыдай саклай. Көгәз таба алмау багырыне телгәли. Жаныннан иреккә омтылуы шигырь юллары мине кыса. Үзенне телсез-чукрак кебегрәк хис итә башлайсың. Мондый чакларда бердәнбер таяныч булып хәтер кала. Хәтерлә! Хәтеренә сендер! Синен хәтеренә тентү белән керә алмыйлар! Аннан берни дә ала алмыйлар Шундый адәм жаны түзә алмас хәлләрдә дә шагыйрь яшәүгә булган ышанычын югалтмый.

«Исәпләп карасан, аерылганнан бирле байтак гомер үтте китте инде. Гөлгенә байтак үскәндер, акыллы, сөйкемле зур кыз булгандыр инде. Ә ул кояш кебек нурлы һәм түгәрәк хәлдә, дүрт яшьлек хәлдә минем күз алдымда басып тора. Аны тагын да түгәрәкләбрәк күрсәтә торган йонлач туны ана кыскарак калгандыр инде. Идегәй йөгереп йөри торган жегет булгандыр инде. Ә ул ваннада чыпырдап су кереп-коенып ята торган, аннан чөкөрдәшеп ими имә торган малыш хәләндә минем алда басып тора: сөй син аларны, Лу, минем өчен дә сөй, минем өчен дә үп», — дип яза Луизасына шушы авыр көннәрен берсендә. *(Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының кулъязмалар бүлгә, фәнни һәм архив фондыннан).*

Хушлашуымы әллә бу Хәсәннең? Икенче көнне иртүк Луиза төрмәгә китә. 1942 елның март азагы. Передача тапшырырга торучылар әллә ни күп күренми. Чиратта бер сәгәтләр торылып, мөгаен. Төрмәдәге чиратларны башка төрле чиратлар белән бутау мөмкин түгел. Биредә һәрчак шомлы тынлык. Берәү дә бер-берсенә дорфалык күрсәтми. Һәркем үз хәсрәтенә чумган. Луизаның да башында бер генә үй бөтерелә: Туфанны үлем тырнагынан алып калу өчен тагын нишләргә була? Кая, кемгә мөрәжәгать итәргә?

Үлем жәзасына хөкем ителгән көннән бирле Луизага Туфан белән узган алты ел гомер матур бер төш кенә булып тоела башлый. Ул бәхетле, сөю-сәгадәтле көннәр беркайчан да кабатланмас микәнни?

— Гражданка, не задерживайте! — Бу кырыс тавыштан Луиза сискәнеп китә. Кабаланып кулындагы төенчеге белән записканы тәрәзә артындагы төрмә хезмәткәренә суза.

— Смертникам передача не положена! — Йөрәккә хәнжәр кададылармыни. Анын кебек өмет артыннан чиратта торучылар Луизага теләктәшлек күрсәтеп, тәрәзә артындагы ир кешегә янә мөрәжәгать итеп карыйлар. Кая үл? Иштергә дә теләми. Луиза кайтыр юлга борыла. Кар суыннан чыланган аяклары аны каядыр алып бара. Кая? Ана бит көндәзгә сәгәт өчтә театрда булырга кирәк. Бүген кичен анын «Хужа Насретдин» комедиясендә уйныйсы бар. Спектакльнең режиссёры Кәшифә Тумашева, «Хужа Насретдин»ны Академия театры сәхнәсенә чыгарганчы, авыл сәхнәсендә күрсәтеп карарга уйлый. Тамаша өчен Этнә районын сайлыйлар.

Кичен Этнәгә килеп житкәндә район культура йорты халык белән шыгрым тулы була. Залда сугыш газабыннан, авыр эштән йончыган ачлы-туклы яшәүче авыл хатын-кызлары. Телогрейкалардан утыручылары да бар. Аларга карагач, йөрәк кысылып куя. Тик сәхнәгә Хужа Насретдин — Хәлил Әбжәлилов килеп чыгуга, алар дөньяларын онытып көлөргә тотыналар. Луизага да көлөргә кирәк. Ул Хужаның хатыны Сәхилә карчыкның ахирәтен уйный. Тамаша кыза бара. Залда туктаусыз көлү авазлары. Йә, Хоша, дөнья

акылдан шашамы, әллә безме? Шунда ул сәхнәдә үзенен генә торып калуын абайлап ала. Уйларынан арына алмый торганда Хәлил Әбжәлиловның көчле куллары аны эләктереп ала да, аркасына салып сәхнә артына чыгарып куя. Залдагылар бу «кызыктан» егыла-егыла көләләр.

— Сәхнәдә адашкан кешене күргән юк иде әле, — ди бөек артист Луизаны диванга утыртып, — Кан бирденме әллә бүгән? Сина бәлки шикәрле чәй эчеп алыргадыр?

Юк, берни дә кирәк түгел Луизага. Туфанның исән калу хәбәре генә кирәк! Әбжәлилов аның яшь тулы күзләрен күреп, тынып кала.

— Көзгә чаклы калдырырга ярамый бу спектакльне, — ди Кәшифә Тумашева тамаша тәмамлангач. — Күрәсезме, ничек йотлыгып карыйлар! Ничек көләләр...

(«Хужа Насретдин» спектакле Академия театры сәхнәсендә сугышның иң кызган көннәрендә — 1942 елның июль аенда күрсәтелә һәм зур уңыш казана. Халыкның рухын күтәрүдә бу спектакльнен өлеше баялап бетергесез зур була. Шушы спектакльдә Луиза да күз яшьләре аша көләргә өйрәнә.)

1942 елның апрель башында, ниһаять, Мәскәүдән көтелгән хәбәр алына. Мәскәү үлем жәзасын расламый. Шагыйрьне үл төрмә, төрмә срогын тутыргач, гомерлек сөрген көтә. Луизаның башы күккә тия: исән бит аның Туфаны, исән! Бәлки күрешергә дә рөхсәт итәрләр. Ләкин Туфанның 13 апрельдә төрмәдән язган хатын алгач, аптырап кала. Туфан хатынына үзеннән баш тартырга кинәш итә: «Син, Лу, алдагы тормышынны, үзенә ничек яхшы булса, шулай итеп кор, — минем аркада бәхетсезлеккә төшмә. Сәхнәдәге эшенә ярдәм итә торган юлны сайла. Кыскасы, минем өчен үзенне корбан итмә. Син һәм Гөлгенә минем дөньядагы иң якин кешеләрем. Нинди генә тормыш сайласан да, бу шулай булып калачак. Мин киләчәктә дә сезнен өчен яшәячәкмен...» Шул ук хатында ул Луизадан соңгы мәртәбә ярдәм итүен сорый: «Булдыра алсан, Луиза, берәз булыш. Син әлегәчә дә передалар белән миңа бик зур ярдәм иткен. Арып беткен инде. Бусы соңгысы булыр. Мин хәзер берәз аякка басам. Аннан үземне-үзем карармын, ныгытырмын... Миңа берәз продукт кирәк иде хәзер, булдыра алсан... Ярты литр чамасы гына булса да катык таба алмассынмы...» (М.Гайнетдинов. «Давылларда, жылларда...» 139 бит. Казан. Татарстан китап нәшрияты. 1989 ел.)

Туфанны аякка бастырыр өчен жанын фида кылырга торган Луиза катык кына тапмыймы инде? Аның 1942 елның май аенда иренә язган хаты бу нисбәттән аеруча гыйбрәтле: «Син безнен өчен кайгырма — безнең тормыш хәзергә ярыйсы, икебез дә донор, 800 гр. икмәк алабыз. Артканын сатабыз: бер икмәк — 100 сум тора, йә алыштырабыз. Син кайдан акча алдың? Безнең өчен кирәкле әйберләренне сата күрмә. Мин акча табармын.

Тормышлар бик авыр. Бер атна инде базардан ит эллим. (Үземнен дә өй ашы ашамаганга дүрт ай бар инде.) Сина аны пешереп илтәсем килә. Пешерер урын да юк. Кайвакыт чәйсез булабыз. Язучыларны — сорама да, берсен күрәсем килми (...). Сина дип бер кадак май алдым, яртысын икенче илтергә калдырдым (...). Хәсән, хәленне Мәскәүгә яз. Кирәк булса, мин защитник алырмын. Гаепсезгә шунда яту — үзе бер булдыксызлык бит! Өйдә булсан, саламәтләннгән дә булыр иден. Нигә шул вакыт миңа барын да язмыйсың?! (...) Безнең өчен кайгырма, үзеннең саламәтлегенне кара. Тазарсан, һавада эшләргә сора! Үзенне күрсәтерлек булсын!»

Хат азагында Луиза янә бер кат: «Ничек инде гаепсезгә шунда ятарга? Минем гаебем булмагач, театрдан чыгаргач, судларга кадәр життем, хаклыкны таптым», — дип яза.

Жавап хатында шагыйрь хатыны белән горурулануын яшерми: «Син безнең өчен борчылма, син мине беләсен: мин үләр торган кеше түгел

дисен. Бу сүзән дөрес, Луиза: син мямля түгел. Син яшътән авырлык күрөп үскәнсен, тормыш, ятимлек сине ныгыткан. Шуның өстенә син төпле акыллы. Ә мин хискә бирелүчән — миндә практиклык житешми...» — ди. (М.Гайнетдинов. «Давылларда, жилләрдә...» 147-148 бит. Казан. Татарстан китап нәшрияты. 1989 ел.)

Ниндидер могжиза белән сакланып калган бу хатларның кыйммәте чагыштыргысыз. Аларда бөтен бер тарих, рәхимсез чорның тирән фажигасе һәм бар төрле каршылыклары чагыла. Күпме борчылу, сагыну хисләре аларда! Луиза хатында хәбәр иткәнчә, судларда йөри-йөри янадан театрға кайта. Аны яклаучылар арасында атаклы артистка Фатыйма Ильская да була. Театрда хәзер мона гажәпләнүчеләр сирәк. Уртақ язмыш аларны якынайта, фикердәшләр итә.

Луизаның хатында «икбез дә донор» дигән сүzlәр аның бертуган селесе Мәрям хакында. Ул апасының ин авыр көннәрәндә янәшәсендә. Сугыш башлангач, госпитальгә санитар булып урнаша. Яралы солдатлар өчен кан бирергә госпитальгә алар бергәләп йөриләр.

Ни үкенеч, шагыйрьнең үлемнән котылу шатлыгын яна тетрәнүләр күмеп китә. 1942 елның икенче яртысында Туфанның гаиләсе белән бәйләнешләре өзәлә. Дөрес, үлем якасында торганда ул моны Луизага үзә төкдим итә, әмма аралар өзәлгәч, шагыйрь ничектер югалып кала. Туфанның ул көннәрдәгә хәл-хәятә турында аның тормыш һәм ижат юлын тирәнтен өйрәнүче күренекле әдәбият галиме Мәсгуд ага Гайнетдинов болай дип яза: «Зөядә кабат жалобалар кузгалу белән, ике як та сискәндерерлек күсәккә, шомлы кисәтүгә юлыккан, күрәсен. Туфанның чарасыз, өнсез калдырырлык хәвеф бу чорда бер: гаиләсенә янау гына булырга мөмкин. Хәвефне читләштерү өчен мөмкин булган бердәнбер мөмкинлек ике арадагы бәйләнешләргә туктату — катгый шарт итеп куелгандыр, бәлки. Туфанның соңгырак чор хатларында һәм ижатында хәбәрләшүләргә өзәлү сәбәбен хатынына сылтауның, ниндидер үпкә, хәтер калуларның әсәре дә юк. Киресенчә, ул аның вәгдәгә ахыргача тугрылыклы булуын ижатының буеннан буена олы идеал югарылыкларына күтәрәп жырлый.» (М.Гайнетдинов. «Давылларда, жилләрдә...» 148 бит. Казан. Татарстан китап нәшрияты. 1989 ел.)

Туфаннар гаиләсенен билгесезлек пәрдәсе белән капланган бу чордагы тормыш фажигасен икенче күренекле галим, филология фәннәре докторы, профессор Галимжан Нигъмәтйәнов кызы Йолдыз ханым башкачарак сурәтли:

— Мина Хәсән ага белән Луиза апаның аралары өзәлү вакыйгасының ирексез шаһиты булырга туры килде. Ирексез дим, чөнки әнием белән Луиза апаның сөйләшүләренә бер генә кат тап булмадым. Без ул чакта Тельман урамындагы йортның ярым подвалында, 9 квадрат метрлы кысан бүлмәдә яши идек. Бик теләсә дә, әни мине бүлмәдән чыгарып тора алмагандыр инде. Мина ул чакта унөч яшь иде. Усал телләр Луиза апага Казан төрмәсендә чагында Хәсән аганың ниндидер доктор кыз белән мавыгуы хакында житкерәләр. Йөрәккә калалучы бу сүзләргә бер генә кат түгел, берничә кат әйттерәләр. Әниемнән Луиза апаны тынычландырырга тырышып әйткән сүзләрен бүгенгедәй хәтерлим. Ул: «Тынычлан әле, Луиза. Шагыйрьләрнең мәжнүнлекләре хакында бүгенгә чаклы белми яшәдемме? Бу синен башка гына төшкән бәла булса икән. Шагыйрь хатыннарының һәммәсе дә уза торган сынау бит бу, — дип юатырга тырышып карады. Болар гына тәэсир итмәгәч, көчләрәк дәлилләргә күчте: «Әгәр минем Галимжаным исән булса, биш доктор белән мавыга дисәләр дә, исем китмәс иде. Анла, төрмә тормышының без белмәгән үз кануннары бар», — дия-дия үгетләп карады. Аның бу дәлилләре дә тәэсир итмәде шикелле. Луиза апа бездән ул кичне бик борчулы кыяфәттә китте, — ди Йолдыз ханым моңсу хатирәсен төмамлап.

Ни бу? Хәсәнне кемгәдер гашыйк булыр дип башына да китерә алмаган Лулу бит ул. Үзенен бердәнбер көндәше итеп ул анын шигъриятен генә саный иде. Димәк, Луиза шагыйрь өчен үзе дә бердәнбер булудан туктаган...

Луизаны соң чиккә житкереп тетрәндергән «имеш-мимешләр» вак жанлы кешеләрнен көнчелегеннән килеп чыкканмы? Әллә шагыйрь чынлап та яна хисләргә юлыкканмы? Үлем белән тартышканда шагыйрьнен докторга мөрәжәгать итүе чынлап та булган хәл. Йокысыз төннәрдән соң баш чатнавына түзә алмыйча, ул үзен докторга күрсәтүләрен сорый. Ә доктор дигәннәре күз явын алырдай чибәр, яшь кыз. Чын мәгънәсендә илһам Алиһәсе! Аны күргәч, шагыйрь жанында илаһи хисләр баш калкытмас дип, кем раслый алсын? Үлем камерасына доктор кыз яшәү чаткылары алып керә.

Ландыш кебек ап-ак киёмле!
Кем идең син, белмим исменне?
Илдә түгел, мәхшәрдәгедәй,
Ул чор минем телсез көн иде.

«Ландыш», 1956

«Башы авыртып, түзәр хәле калмагач, Хәсән абый врачка языла. Аны бик тә матур, искиткеч мөлаем доктор ханым кабул итә. Туфан анын матурлыгы, кешелеклеге турында шундый тәэсирләнеп сөйләде ки, мин хәтта, әллә берәз гашыйк та булды микән, дип уйлап куйдым. (*«Ак чәчәк атар иде»*. Рафаэль Мостафин. 77 бит. Казан. Татарстан китап нәшрияты. 1989 ел.)

Әмма гашыйк булуы да, Туфанча, чын романтиктарча, чәчәкләргә, ак каеннарга, йолдызларга, гүзәллеккә, яшәүнен үзенә гашыйк булуы кебектер. Көннәрдән бер көнне карангы, тынчу бүлмәннен капланган тәрәзәләрен ачалар да хәлсез күзәнәкләргә яз сулышы, янгырдан соң тал-тупылларнын сагынылган исе, кояш нуры кереп тула. Шуларны тыярга кемнен хакы бар? Хәер, нинди хак турында сүз алып барырга мөмкин. Тик шунысы ачык: шагыйрәнә мәхәббәттән башка Туфан йөрәге юк. Ә ул үзенә Луизага тугрылыгын, сөюен төрмә һәм сөрген еллари дөвәмында исбатлаган.

Якташым, язучы Газиз Кашаповнын Туфан турында истәлекләренә тагын әйләнеп кайтам. Ул Новосибирск, Верхнеудинск (хәзерге Улан-Удэ) Чита якларында, Усть Тарка, Еланка, Покровка авылларында шагыйрь эзләреннән үтеп, сөрген елларын жаныннан кичереп язган һәм үземә дә сөйләгән иде. Мәнә бигрәк тә хәзер, хакыйкатынен үзе булган шушы сүзләренә, Михаил Иванович Деревягин, Иван Николаевич Беккнын шушы хатирәләрен Луизага ишеттерәсе иде, дигән сонрган уй-теләкләр бәгырьне телеп ала.

«Без, билгеле, анын шундый зур кеше икәнлеген белми идек. Ләкин ул барыбер үзенен миһербанлыгы, кешегә игътибарлылыгы белән башкалардан аерылып торыр иде. Гомумән, мин үземнен илле яшылек гомеремдә аннан да яхшырак күнелле, анардан да унганрак, анардан да намуслырак кешене күрмәдем, белмәдем.

Аннары тагын бөтенесе өйләнеп, йортка кереп беттеләр, хәтта балалары да булды. «Өйдә мине хатыным белән кызым көтәләр», — дия иде Туфан. Нинди кеше иде, нинди кеше иде бит ул...» (*«Ак чәчәк атар иде»*. Газиз Кашапов. 103 бит. Казан. Татарстан китап нәшрияты. 1989 ел.)

Ничаклы гына тырышса да, Луиза бу каләресен аңларлык хәлдә түгел. Ул кызнын адресын эзләп, төрмә администрациясенә дә мөрәжәгать итеп карый. Тик файдасыз. Кыз фронтка киткән була. Нәкъ шул көннәрдә Луизага фатирын бушатырга кушып боезык кәгазе калдырып китәләр. Дүртенче тапкыр сөргенгә! Бу юлы аларны Минзәлә районына жиберәсе булганнар. Икенче көн инде коридорда Ленинградтан эвакуацияләнеп килгән ике балалы

яшь хатын аның фатир бушатканын көтә. Юк, бу юлы ул фатириннан китәргә жыенмый. Кешене күпмә мәсхәрәләргә була?

— Безгә сезнең белән бергә яшәргә туры килер, — ди ул коридордагы хатынга. — Ничек тә сыярыбыз.

Икенче көнне Луиза иртән торуга Сталин районы судына (хәзерге Идел бие районы) Туфан белән аерылышу хакында гариза илтә. «Арабызда тагын шул тиран дип», уйлап: суд бинасының ишеген ача. Халык дошманы гаиләләре өчен бернинди тоткарлык та юк...

Миллионнар язмышы белән карта уйнагандай уйнаучы юлбашчыга тагын бер шагыйрь белән, тагын бер артистканың тормышын жимерү берни тормый. Суд бинасыннан чыккач, Луизаны янә авыр хисләр биләп ала. «Төзәт алмаслык хата ясалды» дигән уй әледән-әле мине кисеп үтә. «Аерылган хатын» буларак, аның хәзер ире белән хәбәрләшү хокукы юк. Бөтен тормышы, шул исәптән сәхнә тормышы да, күзәтү астына алыначак. Табигый ки, «аерылышулары» хакында Луиза иренә үзе хәбәр итә алмый. Әлеге яналыкны Туфанга туганнары ирештерә. «Димәк, Луиза үзләренә нинди куркыныч янавын төшенгән», — дип уйлый шагыйрь. Эмма жанда әйтеп бетергесез монсулык. Луизаның сурәте хәзер аның күнелендә ерактагы якын кеше — омет-хатирәләр белән бәйләнгән якты образ буларак жанлана. «Себер жылләре ишек какканда да, күнелдән чыкмаган Сак белән Сок кебек монаябыз, арабызда Урал таулары», — дип монланган чакларында да шагыйрьнен кыйбласы — Луиза. «Илдә ниләр бар икән?» (1944), «Ай чыга Арча кырыннан» (1947), «Агыла да болыт агыла» (1951) кебек үлемсез әсәрләренен артында да Луизаның монлы йөзе, фәрештә канатлары, ул биргән илһам, энергия чагыла.

Тик Луиза гына һаман икеләнүле-үкенечле уйлар тәэсиреннән котыла алмый азаплана. Театрда аны айнытып жибәрердәй вакыйга булмаса, өзгәләнеп-бөргәләнеп йөрүләре тагы да дәвам итәр иде әле, мөгаен. Нәкъ шул көннәрдә күпләрне шаккатырып, Сталин төрмәләреннән, үлемнән исән калып, татар сәхнәсенен атаклы артисткасы Гөлсем Камская янадан театрга кайта (1942). Луиза аны үзен генә очрату ые белән атналар бие сагалап йөри. Ниһаять, теләгенә ирешә: артистка грим бүлмәсендә үзе генә! Шук холыкы, йөзеннән елмаю китмәгән Камская ябыгып, кечерәеп, басынкыланып калган. Артистканы «халык дошманы» ясап, 1938 елда кулга алалар. Кече улы Әнфәсне асрамага туганнары алып кала. Олысын — Диллюсне балалар йортына бирәләр (килчәктә Академия театрының күренекле артисты Диллюс Ильясов).

— Сөйләшсәң килеп йөргәнәнне күрәп торам, — ди артистка үзе сүз башлап. — Үпкәләмә. Безгә якынаеп, сөйләшәп йөрергә ярамый. Икебез өчен дә куркыныч. Безнең өскә ябырылган бу явызлыкның тамырлары бик тирәндә. Сак булырга кирәк. Шуны исендә тот, Луиза: ничек кенә авыр булса да, безнең башлардан узган фажига тормышны башкача бәяләргә, башкача танырга өйрәтә. Без синен белән хәзер бик теләсәк тә, вак жанлы, буш бөндәләр була алмыйбыз. Шуна сәхнәдә без ижат иткән образлар да башкаларныкынан аермалы булырга, хакыйкәтнең үзе булырга тиеш! Ишетәсенме?

— Карчыклар роле белән ни дә булса майтарып булыр микән?

— Карчыкларга тимә син. Минем өчен сәхнәдә карчыклар роленнән дә кызыктырак роль юк. (Артистка үзенә сүзләренә гомер бие турылыклы кала. Ул ижат иткән карчыклар образлары үзе бер дөнья: «Яшенле янгыр»да — Тиле карчык, «Чаткылар»да — Фәрханә, «Ташкыннар»да — Гөлниса, «Хужа Насретдин»да — Сәхилә, «Банкрот»та — Нагыймә, «Татар хатыны ниләр күрми»дә — Сабира, «Зифа»да — Кәләмзә.) Хикмәт картлыкта түгел, хикмәт яшәү дөргән югалтмауда...

Картлык дигәннән, ул сиздерми генә Луизага да якынлашырга азаплана. Көзгегә караган саен, артистка үзенен сулган йөзен, чал куна башлаган чәчләрен күреп, сискәнәп куя. Ә грим бүлмәсендә теләсән-теләмәсән дә, көзгедән кача алмыйсын. Көзгедән исә, Луизаны үртәгәндәй, ят бер хатын карап тора. Анын чыраеннан Луизаның чалымнарын эзләү инде файдасыз төсле. Менә хәзер ул «Йосыф-Зөләйха» кыйссасындагы мәхәббәт сагышыннан саргаеп-кибеп беткән Зөләйханы искиткеч итеп уйнар иде! Луизаның куллары кагылуга, Йосыфның камчысы гына түгел, башындагы чалмасы да яна башлар иде. Һәм сәхнәдә ул башкарган рольләреннән тан калдырырлык унышлысы да, мөгаен, Зөләйха булыр иде...

Эмма ни генә дисән дә, Гөлсем Камскаяның янадан театрга кайтып, горур кыяфәттә сәхнәгә чыгуы Луизага көч-куәт өстәгәндәй була. Янәшәндә көчле рухлы кеше барлыгын тоеп яшәү нинди бәхет!

Тормышының кискен борылышларында Хозыр Ильяс кебек искәртмәстән килеп чыгып, Луизага ярдәм кулы суза торган Гәдел Кутуй да анын юлында янә пәйда була. 1943 елның суык январь ае. Кичен театрда хәрби киёмдәге Кутуйны күргәч, Луиза үз күзләренә үзе йшанмый тора. Кочаклашып күрешәләр. Ут эчендә, фронт газетасында эшләүче Кутуй берничә көнгә гаиләсен күрергә дип, Казанга кайткан. Хәрби киём аны тагы да чибәгрәк күрсәтә.

— Ышан, Луиза, сугыш беткәч, барысы да үзгәрчәк. Сугыш кына тизрәк бетсен! Күрерсен, Туфанны да бер гаепсезгә тотмаслар. Без әле ул кавышу көннәрен бергәләп бәйрәм итәрбез, — ди Кутуй үзенә хас күтәрәнчелек, жылы елмаю белән. Ә аннан ниндидер сер чишкәндәй, пышылдауга күчеп: — Син бит әле минем үзенә нинди сюрприз әзерләп ятканымны белмисен? «Тапшырылмаган хатлар»ның дәвамын язарга керештем мин, Луиза. Фронтта Галия белән Искәндәр янадан очрашалар. Галия госпиталь врачы, ә Искәндәр яралы солдат. Әсәрнен дәвамы нигәдер драма әсәре булып туарга жыена. Сугыш хәлләрен тизрәк халыкка житкерер өчен шулай кирәктер, балки. Галия роленә мин синнән башка артистканы күрмим. Әзерлән, ул синен роль!

Йә, Ходай, шундый көннәр дә житәрме икән?!

Ә нигә житмәсен, Кутуй сүзен жилгә очыра торганнардан түгел. Аннан «Тапшырылмаган хатлар»ны Луиза яттан диярлек белә. Таныш, бик таныш һәм якын ана Галиянең саф, эчкерсез яратуы, көчле рухы. Ә дәвамын исә ул, Искәндәр белән фронтта очрашуның ничек буласын, ниләр сөйләсән Кутуйның күзләреннән укып калырга өлгерде.

...Менә ул вәгъдә ителгән кич! Бүген Татар театры күгәндә Луиза ин якты йолдыз булып балкыячак. Хәтта аның күпмедер вакытлар «сүнеп» торуын да абайламыйча үтәрләр. Алай гынамы соң, ул бүген парлы йолдыз булып яначак. Залда анын Туфаны — күнел кояшы, гөлә — Гөлгенәсе. Һәм Кутуй, анын гомер дәрәҗәсынын, язмышынын ак жилкәне. Рәхмәтнең ин олысы Ана. Эмма бүген һәммәсе Луизага мөкиббән, анын Галиясенә гашыйк. Бүгенге алкышларның тине юк. Чөнки ул яшәүгә, мәхәббәткә, жинүгә, сабырларга мәдхия. Тамашачы күзәндә яш, а күнеләндә артистка Луиза Салиәскаровага чиксез соклану...

Көннәрдән бер көнне анын ничә еллар бусе жанын жылытып торган бу хыялы да чәлпәрәмә килә. Кутуй сугышның соңгы сәгатьләрендә, Берлин юлында үлкәсенә суык тидереп, госпитальгә элгә. Ә 1945 елның 16 июлендә мәңгелеккә Польша жирендә ятып кала. Туфанның да иреккә чыгу өметләре акланмый. Шагыйрь үзен сугышка жибәрүләрен сорاپ, югары органнарга мөрәжәгать итеп караса да, анын теләген искә алучы табылмый. 1945 елның август башында Туфан үзенен «эшен» янадан карауларын сорاپ, СССР Югары Судынын Хәрби коллегиясенә мөрәжәгать итә. «Большевикларга хат» дип исемләнгән элгә хатта шагыйрь үзенен кемнәр аркасында гәделсез

хөкемгә дучар ителүен, нинди михнәтләр күрүен тәфсилләп яза. Үзен хөкем иткән большевикларның чын большевиклар булуына шикләнүен яшерми. Ниһаять, аның «чын большевикларның» гадел сүзен ишетәсе килә. Туфанның төрмәдән СССР Верховный Советы Президиумына да мөрәжәгать хаты шул ук көнне язылган:

Татарстан АССРның 5нче ИТКсында
тоткынлыкта утыручы шагыйрь
Хәсән Туфаннан
СССР Верховный Советы
Президиумына.

Хөкем карарында билгеләнгән вакытның калган өлешен ирекле үлем бәрәбәрәңә аклау һәм кичерү турында үтенеч.

Мин 58нче статьяда күрсәтелгән пунктлар буенча, барсы бергә, атып үтерүгә хөкем ителгән идем.

Дансыз һәм хурлыклы үлемемне көтеп утырдым. Ниһаять, миңа чыгарылган хөкем карарын үн еллык төрмәгә алыштырдылар. Бернинди шелтәсез биш ел утырдым. Шушы вакыт эчендә алдынгы бригадир булып эшләдем һәм әле дә эшлим. Тоткыннарны нәтижәле, файдалы итеп эшләргә һәм шуның белән үзләренәң гомерләрен дә, сәламәтлекләрен дә сакларга өйрәттем. Мин житәкләгән бригада күп тапкырлар мактау яулады. Ләкин илбасарларга каршы аяусыз көрәшкә күтәрелгән халкыннан читтә булудан да авыррак жазаның булуы мөмкин түгел һәм ул юк та. Минә сугышка чаклы булган татар поэзиясенәң ин яхшы шагыйрьләренәң берсе итеп санылар иде. Минем ин якын шагыйрь дусларым Жәлилов, Кутуев, Кәримов һәм Мифтахов сугыш кырларында данлыклы үлем белән һәлак булдылар.

Татар халкының данлыклы уллары минә дә төрмәдә түгел, фронтта күрергә телеләр. Бердәнбер балам һәм артист булып эшләүче хатыным минем исән-сау килеш төрмәдән кайтуыма караганда, сугыш кырында яраланып-имгәнәп кайтуымны артыграк күрәләр.

Халкыбыз һәм партия алдында минем бер бөртектә гаебем юк. Ләкин мин бер тапкыр да бу хакта язмадым, чөнки моның болай да билгеле икәнлегә суд даирәләренәң ап-ачык дип уйладым. Бәлки сугыш вакытында минем «эшәмне тикшерү белән шөгыйльләнергә вакытлары юктыр, бәлки илгә шулай файдалырактыр» дип фикерләдем.

Бөек халыкның ин яхшы уллары! Сездән минә сугышның ин канкойгыч урынына жибәрүегезне, яки миңа үлемнән берничек тә котылып булмый торган эш кушуыгызны, гранаталарга уралып самурайларның сугышчан машинасы астына ташлану, йә булмаса торпедоның руль тотучысы булып дошман корабленәң йөрәгенәң барып бәреләп шартлау, яки шуна охшаш бүтән берәр максатка юнәлешле бурыч бирүегезне һәм шуның белән күпләрнең тормышын саклап калуны тапшыруыгызны сорыйм.

Сталин чорының мәңгелек дан казанган алдынгы кешеләре-большевиклары, үтенәм сездән: миңа, элеккеге партиясез шагыйрьгә, үземнең Ватаныма кабатланмас тугрылыгымны исбатлап күрсәтеп, сезнең кан туганыгыз булып тормыштан китү мөмкинлеген бирсәгез иде. Шагыйрь намуны белән ант итәм: сезгә биргән сүземне ничшиксез үтәрмен.

11 август, 1945 ел

(Х.Туфанның тормыш юлы турында «Киек каз юлы» дип исемләнгән романын язарга керешкән язучы Газиз Кашапов белән шагыйрьнең туганы Мәнжия ханым Таһирова әлегә хатның күчәрмәсенә шагыйрьнең архивын

барлаганда юлыгатар. Г.Кашаповның «Үлем сорап язылган хат» дигән мәкаләсе 1989 елның 5 октябрдә Саба район газетасында басылып чыга. Әлеге газетаның элеккеге редакторы, язучы Талгать Нәжмиев тырышлыгы белән бу хат «Татарстан яшьләре» газетасының 2010 елның 23 декабрь санында дөнья күрдә.)

Төрмәдән зур кыенлыklar белән чыгарылган Туфан хатлары Луизага тапшырыла. Хатларын адресатларына ул жибәрергә тиеш. Үлем сорап мөрәжәгать итәргә мәжбүр булган иренен халәтен яхшы аңтый ул: Туфан тагы укпын читендә. Мондый үзәк өзгеч хат язганы юк иде әле анын. Әйе, бар ышаныч шагыйрьнен жан ачысы белән язган хатларында! Кузгатсалар, тун йөрәкләрне алар гына кузгатыр.

Гажәп хәл: шагыйрьнен бу хатлары да игътибарсыз калдырыла. 1947 елның декабрдә Туфанны Зоя (Свияжск) төрмәсеннән Мордовиядәге Потьма лагерена күчәрәләр. Нинди рәхимле бәндәсе табылгандыр, Казан аша узганда, Туфанга берничә минутка гына конвой белән өенә кереп чыгарга рөхсәт итәләр. Өйдә Гөлгенә генә. Луизаның кичен спектакле. Унбер яшьлек Гөлгенә әтисен кочагынан жибәрми тора. Ләкин вакыт дигәнчән бик санаулы шул. Сакчы Туфанны ашыктыра. Кызчык әтисенен кулына мичтә яна пешеп чыккан ике бәрәңге тоттырырга гына өлгәрә.

Спектакльдән кайткач, Луиза төн буге ачыргаланып елап чыга. Нигә бу чаклы аямый сон язмыш аларны? Нигә бу кадәр тилмертә? Ике генә сүз алышсалар да, бу тиклем әрнүле булмас иде бит аларның тормышлары. Көтә бит ул үзенен «нарасый» Туфанын. Көтә!!

Мәнгелек сөргенгә хөкем ителгән шагыйрь дә аерым бер сиземләү белән сизенә: язмыш тарафыннан нинди генә кирталәр куелса да, алар бер-берсенен жан тирбәлешләрән яхшы тоялар. Бер вакыт кавышачакларына ышанып яшиләр. Сөргеннән Зөфәр абыйсына язган хатында Туфан бу хакта ачык итеп яза: «... Син, абый, вакытлыча булса да өйләнсән ничек булыр, дисен. Яшәү, билгеле, матди яктан жинел, яхшы булыр иде, мәгънәви яктан авыр. Нигә дисенме? Биредә өйләнү йортка керү дигән сүз. Минем язмыштагы иптәшләрнен байтагы шулай иттеләр — толларга йортка керделәр һәм яхшы тора башладылар: сыйр бар, терлек бар, кош-корт бар. Мина да шулай итәргә мөмкин иде. Ләкин Лу анда мине көтеп торганда, бу эш килешми иде.» (Х.Туфан. *Әсәрләр. 5 том. 223 бит. Казан. Татарстан китап нәшрияты. 2009-2010 ел.*)

Туфансыз еллар бер-бер артык уза тора. Гөлгенә дә үсеп-житеп килә. Йөзгә дә, холкы белән дә ул күбрәк әтисенә ошаган кебек. Елмаюы гына Луизаның яшь чагын хәтерләтә. Әнисенен бертуктаусыз борчу-хәсрәтләрән, күз яшьләрән күрәп үскән Гөлгенә ана карата аеруча игътибарлы, шәфкатьле. Уку ягыннан да сынатмый. Көндалеге тулы «бишле»ләр. Унсигезе тулгач, Себергә әтисе янына бару хыялы белән яши Гөлгенә. Янәшәсендә кызы булмаса, Луизага тагы да авыррак булган булыр иде. Театр белән Гөлгенә анын ике канаты — ике таянычы. Ярата Луиза театры! Шушы мөмкинчәләр дөнядан башка үз тормышын күз алдына да китерә алмый. Анын кебек судлаша-судлаша сәхнәдә үз урынын яулаган тагын берәр артистка бармы икән татар театры тарихында?

Сонгы елларда ул эшләгән данлыклы коллектив сизелерлек үзгәрешләр кичерә. 1949 елда театрга Мәскәүдән театр институтын тәмамлап, яшь талант ияләре кайта. Яшьлек авазларына күмелгән театр иркен сулыш алып жибәрә. Хурлыклы шәхес култы еллары, сугыш афәте калдырган авыр яралар төзәлә башлагандай була. Луизага да бәхет елмайгандай итә. Шул елны ана Н.Гогольнен «Ревизор»ында Пошлепкина ролен бирәләр. Партнёрлары — Осип — Гали Надрюков, Хлестаков — Габдулла Шамуков. Нинди көчле ансамбль!

Гамир Насрыйның «Кадрле минутлар»ында Гыйлемжиһан образы да — Луиза Салиәскарованын сәхнәдәгә зур унышы.

1967 елда Татарстан китап нәшриятында басылып чыккан «Г.Камал исемендәге театр» альбомында Луиза Салиәскарова актив уйнаучы күренекле артистлар рәтендә күрсәтелә. Озаклап артистканың альбомдагы сурәтенә карыйм. Шул ук мөлаем йөз, шул ук куге кыска чөч. Ләкин йөздә һәлакәт, ниндилер хасталык билгесе...

Альбом битләрен ачкан саен таныш йөзләр, таныш исемнәр: Ф.Ильская, Х.Әбжәлилов, Г.Шамуков, Г.Камская, Г.Булатова, Г.Ибраһимова, Г.Нигъмәтуллина, Г.Кайбицкая, Р.Жиһаншина... Вакытында кызыксынган булсам, аларның һәркайсы Луиза Салиәскарова турында ничаклы истәлекләр сөйләр иде. (Ярый әле бервакыт хастаханәдә бергә туры килеп, Галия апа Нигъмәтуллина һәм Галия апа Кайбицкаялардан сораштыру мөмкинлеген туган иде.) Ни үкенеч, бүген Луиза Салиәскарованы якыннан белүче артистлар берничәү генә. СССРның һәм Татарстанның халык артисты, республиканың Г.Тукай исемендәге Дәүләт бүлегә лауреаты Шәүкәт ага Биктимеров, Россиянен атказанган, Татарстанның халык артисткасы Рауза ханым Хәйретдинова икесе дә бер авыздан Луиза Салиәскарованы «остазыбыз» дип искә алдылар. Эш шунда ки, 1945 елда Луиза Салиәскарованы үзе укып чыккан театр училищесына сәхнә телен укытырга чакырлар.

— Каян килеп чыктыгыз әле сез? — дип каршылады мине Шәүкәт ага Биктимеров. Безнен очрашу хастаханәдә уза. Артистның катлаулы операция уздырган чагы.

— Луиза апа турында сәгәтьләр буге сөйләргә әзер, — ди ул жанлана төшеп.

— 1945 елның көзендә без, авылдан килгән бер төркем яшьләр, имтиханнар тотып театр училищесында укый башладык. Укытучыларыбыз — курс житәкчеләре — Ширияздан Сарымсаков, Кәшифә Тумашева, Сәет Булатов, Луиза Салиәскарова, Латыйф Жәләй, Гай Таһиров, Хатыйп Госманнар безгә ижат әлифбасын ача башладылар. Без ишетеп тә белмәгән «сәхнә теле» дигән предметны Луиза апа алып бара. Аның белән янәшә торып эшләүче икенче укытучыбыз — Фёдор Фёдорович Витт. Үзенен тенор тавышы белән хәтта

«Казан утлары»на — 90

Дорогие друзья!

От всей души поздравляю редакционный коллектив, авторов и читателей главного татарского литературного журнала «Казан утлары» с 90-летием! Какие только вихри не пронеслись над страной с далекого 1922 года, а журнал живет и радуется любителей литературы все новыми и новыми романами, повестями, поэмами, стихотворениями, публицистикой... Я хорошо знаю современных авторов издания Туфана Миннуллина, Разиля Валеева, Ахата Мушинского, Гаяра Рахима, Зиннура Мансурова, Рәкәилә Зайдуллу, Газинура Муратова, Ляйбиза

Лерона... прежде всего потому, что все мы являемся членами Международного ПЕН-клуба и исколесили за годы совместной работы полмира. Не раз бывал я и в Казани. Литературная жизнь в городе кипит, «Огни Казани» всё так же ярки и прекрасны. Желаю Равилю Файзуллину и его команде не снижать энергоёмкости светоносного литературного издания!

Андрей БИТОВ,
Президент Русского ПЕН-центра,
Вице-президент Международного
ПЕН-клуба.

Италиянең Милан театрын шаккатырган опера жырчысы. Ул ничек Казанга килеп элэккәндер, монысы икенче мәсьәлә. Гажәеп нечкә жанлы кеше иде ул. Чын гыйлем иясе. Дәрәс чиратлаштырып әле рус телендә, әле татарча бара. Луиза апа сөйләгәндә Фёдор Фёдоровичның музыка тынлагандай, мәкиббән китеп тынлавы, ана бер илаһи затка карагандай каравы, дәрәс төмамланганда аның кулларыннан үбеп куюы безнең өчен күрелмәгән хәл иде. Әле кичә генә авылдан килгән егет кисәкләре, без дә Луиза апага карата соклануыбызны яшерә алмыйбыз. Аның күкрәк тавышы чыгарган һәр авазны, һәр сүзне отып алырга тырышабыз. Луиза апа гадәттән тыш пөхтә киенеп йөри иде. Ана ни кисә дә килешә. Тик нигәдер минем күз алдыма ул ак свитерыннан килеп баса. Ак свитер анын төз, матур гәүдәсен тагын да күркәмрәк күрсәтә иде кебек. Ә нәфис муены, әйтерсен, горур холкын йөртер өчен генә утыртылган диярсен. Горур кеше иде Луиза апа. Бер дә сер бирми иде. Без анын башыннан кичкән фажигалә хәлләр турында сонрак ишеттек.

Училищени төмамлап, Академия театрында яна эшли башлаган чак. Без, бер төркөм театр артистлары, автобуска төялеп, Зеленодольскига спектакль күрсәтергә киттек. Луиза апа да безнең белән. Нигәдер спектакльнең исеме хәтердә калмаган.

Зеленодолга килеп житүгә, бергәләп су коенырга дип, Иделгә төшеп киттек. Кызынып ятканда ниндидер бәхәс чыгып, театрның исемле, кадер-хөрмәттә генә йөрүче бер артисты Луиза апага: «Кем булуыңны оныттыңмыни? «Халык дошманы» бит син. Урыныңны бел!» — дип жикеренергә тотынды. Луиза апа ашыкмый гына урыныннан торып, башын горур тотарга тырышып, каршы бер сүз әйтмичә безнең яннан китеп барды. Бу хәлдән соң беребездә дә кызыну теләге калмады. Без дә дәррәү кубып, Луиза апага иярдек. Халык артисты комда берүзе утырып калды. Бу вакыйга минем йөрәгемдә тирән жәрәхәт салып калдырды. Миллионнарча кеше «халык дошманы» дигән гаделсез, хурлыклы исемне йөрткәндә, «халык артисты» исемен йөртү дә зур сөөнеч китермәгәндер дип уйлыйм.

Луиза апа безнең һәркайсыбызга карата игътибарлы була белде. Хәтерлим: Татарның зур сәхнәсендә уйнаган беренче роле белән котлаучылар арасында ул да бар иде. Мондый мизгелләр хәтердән жуеламени? Сабакташларым Айрат Арсланов һәм Рәмзия Даутова белән (минем булачак халәл жефетем) Луиза апа озаграк шөгылләнә кебек тоела иде мина. Балки мина гына шулай тоелгандыр.

Луиза апа белән сонгы тапкыр очрашуым театрда булды. Кызы белән килгән иде. Бик авырлык белән икенче катка күтәрелеп, озак кына тамаша залында утырып чыкты. Театр белән сабуллашуы булды, күрәсен.

— Сезнеңчә Луиза Салиәскарова сәхнәдә нинди рольләрен уйный алмыйча ките? — дип, мин Шәүкәт агага сонгы соравымны бирәм.

— Леди Макбет. Ул тулысы белән мона әзер иде. А.Чеховның «Чайка»сында — Аркадина, Н.Исәнбәтнен Зифасы, М.Әмирнең Фатыймасы, Минлекамалы.

Әңгәмә төмам. Шәүкәт ага әле һаман үзенен хатирәләре тәэсирендә:

— Нинди гүзәл затны югалттык, — дип куйды ул үзенен тагын бер кат соклануын белдереп.

Рауза ханым Хәйретдинова белән очрашу да күнелдә онытылмас тәэсирләр калдырды. Ул да театр училищесында Луиза Салиәскаровадан дәрәсләр алган.

— Ул шулкадәр матур итеп, эмоциональ күтәрәнкелек белән сөйли белә иде, без авызыбызны ачып, сөгәтләр буге аны тынларга әзер идек, — ди Рауза ханым. Минем: «Ә шулай да нинди артистка иде Луиза Салиәскарова? — дигән соравыма каршы ул:

— Чын артистка! Театрны сөеп туя алмаган асыл зат иде, — дип жавап бирде. — Үтә бер зәвык белән киенүе истә калган. Үз-үзен тотышы, йөреше, сөйләшү манераларыннан зыялылык бөркелеп тора. Мина ул аеруча игътибарлы иде. Үзе кебек ятим үскәнгәме, әллә башка берәр сәбәбе булгандырмы? Әйтә алмыйм. Луиза апа да минем үзенә сокланып каравымны сизә иде бугай. Бәйрәмнәрдә ул безнең кебек ачлы-туклы яшәүче студентларны Старая урамындагы фатирына чакырып, пәрәмәчләр белән сыйлап кайтара. Аның ялгыш кына да язмышыннан зарланганын ишеткәнем булмады. Гастрольләргә чыкканда фатирга без бергә керә торган идек. Шунда сүз иярә сүз чыгып, сөйләсә ярамыймени. Юк, зарлану ана хас сыйфат түгел. Кайчакларда мине аның белән бер спектакльдә уйнау читенсендерә иде. Яраткан укытучыбыз вак-төяк эпизодларда уйнап йөргәндә, мин һәр спектакльдә диарлек — героиня. Ә бит ул талантлы актриса иде. Трагик рольләренә ничек оста башкарган булыр иде ул!

Хәтерем ялгышмаса, 1954 елның мае иде бугай. Яна куелышта Мирхәйдәр Фәйзинен «Галиябану» спектакленең премьерасына әзерләнәбез. Грим бүлмәсендә киём алыштырып ятканда, ирексездән, Луиза апаның зәңгәрләнеп шешкән күкрәкләренә күзем төште. Минем куркып калуымны күргәч, ул тыныч кына: — «Миндә рак авыруы барлыгын ишетмәдәнемми әле син, Рауза?» — диде. Ни әйтергә дә белми тордым. Күзләремә яшь тулды. «Галиябану»да аның сонгы тапкыр сәхнәгә чыгуы булган икән. Бер ел үткәч, жир жиләкләре өлгереп килгәндә без аны жирләдек, — дип тәмамлый сүзен Рауза ханым. Икебезгә дә бик моңсу булып китә.

— Сталинның үлеменнән соң ул ниндидер бер жинеләю кичергәндәй йөргән иде. Кавышуларга өметләнгәндер инде, — дип өсти Рауза ханым.

Кавышулар насыйп булмый. 1955 елның июнь аенда унтугыз яшьлек кызын япа-ялгыз калдырып, Луиза дөнья белән хушлаша. Үзенен киләчәктә риваятькә әйләнәчәк шәхес, үлемсез зат булачагын ул, әлбәттә, сизми-белми китә. Үләр алдыннан Луиза ниндидер ак пароход белән саташа. Жан биргәндә кызы Гөлгенәгә «мине ак пароходка утырталар» дип сөйләнә. Ак пароходның Туфан белән Луизаның саф мәхәббәтләре шаһиты икәнен Гөлгенә кайлардан белсен? (Гөлгенә ханым Туфан 1990 елның декабрендә шагыйрьнең 90 еллык бәйрәменә кайткач, әнисенен сонгы сәгәтләре хакында Иске Кармәт авылы кешеләренә сөйләгән иде).

Ак пароход белән башланып киткән хыяллар тулы бу олы мәхәббәт әнә шулай фажигалә төстә тәмамлана. Тик бу очракта «тәмамлана» дию дәрәс булырмы икән? Туфан өчен әле Луиза исән! Себернең ерак, карангы бер почмагында сөргәндә яшәп ятучы шагыйрьгә Луизаның үлеми турындагы хәбәр ыргы елдан соң гына барып ирешә. (Х.Туфан 1950 елның ноябрендә Новосибирск өлкәсенен Устарка районы, Покровка авылына мәңгелек сөргәнгә жиберелә.) Мондый аяусыз хәбәрдән шагыйрь өнсез кала. Кавышу-күрешүләр көтеп яшәүче жанга тагын әрнү, тагын жәрәхәт. Төрмәләрдә ерткычларча кыйналган чакларында да аяк өстендә кала алган Туфан, бу юлы түзә алмый, урын өстенә ава. Болай булырга тиеш түгел иде ләбаса?! Луизаны югалтуын ул әле төшенер хәлдә түгел. Аның жанында чын давилга хас йөрәк давылы, йөрәк ярсуы. «...Зилзиләнән һәм давилның ин көчлесе 9 балл, миндә дә хәзер бу сонгы айларда, нәкъ шул дәрәжәдәгә хәл», — дип яза шагыйрь үзенен кайгысын уртаклашучы Зөфәр абыйсына. (Х.Туфан. Әсәрләр. 5 том. 229 бит. Казан. Татарстан китап нәшрияты. 2009-2010 ел.)

Шагыйрь жанында «шигыри шартлау» буласы көн кебек ачык. Мәхәббәтне давилга тин йөрәк ярсуы, назы һәм бөөк гүзәлләге итеп тойган Туфан әле монарчы күрәлмәгән бөөк халәткә ирешә. Бу хис аны дөньякүләм мәхәббәт жырчылары — Данте, Петрарка дәрәжәсенә күтәрә.

...«Кайт» дип хатлар килделәр...

Юллар озын иделәр,

Кайттым.

— Бусы алкалары,

Бусы кабере... — диделәр.

Әгәр тагын килсәләр,

Сау дип хәбәр бирсәләр,

Вулканнарга керер идем,

Шундадыр ул дисәләр...

«Кайсыгызның кулы жылы?», 1956

Сүс кебек теткәләнган, тынычлыгын жуйган, ниндидер күзәнәкләре белән үзен гаепле итеп сизгән шагыйрь бу чорда тоташ бер цикл — күкрәүле, әрнү тулы шигырьләр ижат итә. «Ромашкалар» (1956), «Тамчылар ни диләр» (1957), «Жилләр исә» (1957), «Иртәләрем-кичләрем» (1957). Бу шигырьләрдә Луизаның рухи бөеклеге алдында баш ию, жан бәргәләнү, үкенү-өзгәләнү хисләре, гомерлек риваятькә әйләнерлек мәхәббәт трагедиясе.

...Баш иям дә рәсмен каршында мин,

Күзләренә багам тилмереп,

Яшьле күзен Мадоннага текәп

Сүзсез калган Рафаэль кебек...

Тибрәлешеп куя

Уйчан гөлләр

Бер-беренә хәбәр биргәндәй:

«Кеше булсак әгәр,

Без дә шулай

Сыкпар идек, бәлки», — дигәндәй...

«Тамчылар ни диләр», 1957

Шагыйрьнең гасырлар буге елап укый торган шаһ әсәре. Никадәр мон, сагыш, кайгы, күз яшьләре әлегә юлларда! Дөнъяны жылытырга омтылу хисләре. Луиза образы биредә бөек, фидан хатын-кызлар рәтенә куела. Туфанның шагыйрьлек язмашында төп рольне уйнаган Луиза Салиәскарова, һичшиксез, мона лаек. Шагыйрьнең тормышын жаны белән дә, каны белән дә саклап калган Луиза бит ул! Аның образы безнен күз алдында йөрәк өзгеч чынбарлык белән, күп елларга эталон, идеал рәвешендә калка. Бу зур драматик мәхәббәтне шигърият сәхнәсенә заман үзе алып чыкты. Хатын-кызның изге йөрәгенә менңәр сәждә кылды, үлемсез мәхәббәт жырлары туды:

Синсез үтә, тинсез үтә

Иртәләрем-кичләрем...

Аена түзәм, елына түзәм,

Мөңгесенә — нишләрем?!

«Иртәләрем-кичләрем», 1957

Бик күпләрнең күнелендә якты моң булып калган бу жырны кат-кат аңгыратасы, галәмгә ишеттерәсе, шагыйрьгә иярәп, еллар аша жан авазы саласы килә:

— Лу-и-за-а-а..., Лу-и-за-а-а...

«КАЗАН УТЛАРЫ» УЛ...

ЖУРНАЛЫБЫЗ ТУРЫНДА ФИКЕРЛӘР

Хәсән Туфан,

 Татарстанның Г.Тукай исемендәге
Дәүләт премиясе лауреаты:

— Утызынчы еллар уртасында журналның редколлегиясендә Галимҗан Нигъмәтиләр, Гомәр Галиләр белән Кәрим Тинчурин һәм Шәриф Камал абыйлар, Гомәр Толымбайскийлар белән бергә ишләгән идем, бергә яшәгән идем...

«Казан утлары» Татарстан шагыйрьләре һәм язучылары өчен үзенә бер мәктәп булып тора. Бу журнал менә инде ничә дистә ел татар әдәбияты үсүенә әйтеп бетергесез зур өлеш кертеп килә.

Дәвам итә безнең нурлы юл,
Анда шигъри шоңкарлар калка.
Зур һәм көчле дәртле халыкның
Әдип халык, шагыйрь халыкның
Чын баласы, үз баласы булганнар калка,
Дәвам итә безнең нурлы юл, дәвам итә.

1972

Сибгат Хәким,

 Татарстанның Г.Тукай исемендәге,
Россиянең М.Горький исемендәге
Дәүләт премияләре лауреаты:

— Моннан соң да әдәбиятка яшь талантлар килер, моннан соң да әдәбиятыбызның көзгесе булган «Казан утлары»нда аларның әсәрләре басыла торыр. Безгә хәтле булган буын — зур буын, аның борынгыдан килгән зур традициясе бар. Шушы традицияне, зур традицияне яшьләр киләчәккә алып барсын, югалтмасын иде. «Казан утлары» аларга олы мәйдан...

1982

Наҗар Нәҗми,

 Башкортстанның халык шагыйре:

— «Казан утлары» журналы «Идел» чыкканга кадәр татарча язылган матур әдәбиятны чагылдырган, аның яңалыкларын күрсәткән, бик тапталган сүз белән әйткәндә, аның бердәнбер көзгесе иде. Бездән, Башкортстаннан торып караганда, аны татар әдәбиятының илчесе, дип тә атарга мөмкин. «Казан утлары»н Башкортстанда укучылар саны (заманында рәсми тыюлар аркасында журналны алдыручылар саны бик нык кимегән булса да) хәзер ел саен артта бара...

Миңа килгәндә, «Казан утлары» журналын, «Агыйдел» журналы ишкелле үк, туған журналым итеп тоям... «Казан утлары»нда кайчан басыла башлаганымны хәтерләмим, әмма мәрхүм, зур шагыйрь Нури Арсланның (ул вакытта журналның ишгәрият бүлеген алып бара иде) «Татар теле» ишгырен соратып алганлыгы истән чыкмый...

«Казан утлары» журналы «Казан» дип кенә, утсыз гына аталган хәлдә дә аның уты, жылысы, яктылыгы ерак-еракларга барып җитәр иде. «Казан утлары» чын-чыннан милли ут, милли аһәң, милли горурлык!

1992

Әсгать Мохтар,

Үзбәкстанның халык язучысы.

Дөнья ничәгә буленсә дә, замана җилләре белән төрле илләргә таралган татар балаларының рухы шушы изге утларга карап талпына. Без шул утларның еракларга барып җиткән бер генә нуры була алсак икән дигән өмет белән яшибез. Безнең рухиятебез шул утларда берләшеп, зур көчкә әйләнә. Тагын да яктырак янсын утлар - «Казан утлары»!

1992

Туфан Миңнуллин,

Татарстанның халык язучысы.

«Казан утлары»н мин 1963 елдан алдырып укып барам. Димәк, киләсе елда – юбилей. Татар әдәбиятының тарихын төп журналыбызны анализлап та өйрәнеп була. Аның турында төрле фикерләр булуы мөмкин. Тәнкыйтьләүчеләр дә табылып тора. Без бит мазохизм чире белән чирләп, үзебезне, шул исәптән әдәбиятыбызны да түбәнсетергә күнәгеп барабыз. Теләсә ни әйтсәннәр, безнең әдәбиятыбыз (димәк, журналыбыз да) беркемнекенән дә ким-хур түгел. Без сәләмәт рухлы халык. Безнең дөньяга үз карашыбыз бар. Бүтәннәр белән чагыштырып, без артта калабыз дип мескенләnmик. Язып карасыннар әле Хәсән Туфан, Мөдәррис Әгъламов кебек. «Казан утлары»нда дөнья күргән шагыйрьләргә сайлабрак җыеп, китап итеп бастырсаң, ул бөтендөнья майданына чыгып бил алышырлык. Мөхәммәт Мәһдиев, Аяз Гыйләҗев, Марсель Галиев прозасы кайсы халыкның эпик әдәбиятынан ким?

Котлы булсын юбилеең, кадерле «Казан утлары»! Син тормышның үзе кебек гади һәм катлаулы. Киләчәктә Сине һәрвакыттагыча җиңел язмыш көтми. Сер бирмә.

Хөрмәтле татар зыялылары, саклайк журналыбызны, безне сөймәүчеләрне сөендермик.

2012

Салих
Баттал

Язучы

I

Эшкә тотыныр алдыннан

Кәгазь әзерли ул, каләм сайлай,
Нидер тапмый эзләп-эзләп тә...
Сылтау эзли ул тотынмас өчен
Бу коточкыч авыр хезмәткә!

Юкса реаль дөнья рәхәтенәң
Мәхрүм була ич ул барысыннан!
Ләкин, ничек, кая кача алсын
Үз рухында туган ташкыннан.

Ул ташкыннан ишетелә аңар
Үзәк өзгеч өннәр:
«Батабыз...
Тот кулыңа каләм-багорыңны,
Коткар безне, туган атабыз!..»

II

Хезмәт

Роман яза. Аның геройлары
Себер салкынында йөриләр;
Төзелешкә нигез салыр өчен
Калын кар катлавын көриләр.

Ә тышта — жәй. Күкрәп яңгыр ява.
Тик язучы сизми яңгырны.
Кояшны да сизми һәм жәйне дә...
Роман аны жәйсез калдырды!

Шунда да ул образларын жәлли,
Ул ашкына роман жәенә.
Язгы тамчы булып яшь бөртеге
Кәгазенә тамып жәелә.

Шул жөн хезмәтендә үткән айлар
Гүя канын сыгып алдылар.
Ләкин ул шат. Чөнки ачык сизә:
Геройлары тулы канлылар.

1958, 6 сан

Дөнья матур

Күктә кояш, жирдә гөлләр,
Алда юллар, сайла кил.
Күктә йолдыз, жирдә ярың,
Илдә ярың гөлгә тиң.
Дөнья матур, дөнья киң.

Күктә нурлар, жирдә дуслар,
Дус янында кем ятим?
Күктә нурлар, жирдә шатлык,
Жирдә бәхет гөлгә тиң.
Дөнья матур, дөнья киң.

Елгалардай еллар ага,
Елгалар елларга тиң,
Нинди чор бар, нинди ел бар
Без яшәгән елга тиң!
Дөнья матур, дөнья киң.

Юллар үтәм, юллар үтәм,
Юллар чиге кайда дим.
Нинди ил бар, нинди жир бар
Туган-үскән жиргә тиң!
Дөнья матур, дөнья киң.

1958, 3 сан.

Зәки
Нури

Сыналулар

Әйтеп гүя: утны-суны кичсен кеше,
Үтсен юлның киңнәрен дә, тарларын да,
Кайчак чөеп, кайчак йотып упкын төсле,
Тормыш безне сынап тора һәр адымда.

Бел, дускаем, һәр жирдә бар сиңа урын —
Сулар кич син һәм ерып кер син утларга!
Һәм онытма чыдамлыгың сыналуын
Иң куркыныч, иң дәншәтле минутларда.

Һәм онытма: зирәклеген — ярсыганда,
Дуслык хисен — кыен чакта сыналачак...
Дуслык гөле, кадерле гөл барсыннан да,
Шул сынауда сынатмаса—сулмаячак!

1961, 5 сан

Нури Арсланов

Тәржемәи хәлем

Төрлө хәлләр кичте баштан — сабыр кылдым,
Башкалардан калышмадым — сафта булдым;
Кагылсам да, сугылсам да авыр юлда,
Бирешмәдем мин, абынган саен тордым.

Күралмады кайберәүләр көлүемне,
Теләделәр вакыт житми сүнүемне,
Ә кояшым минем һаман нурын сипте,
Үч итмәдем, чөнки гел уенга бордым...

Ил каршында абруй өчен көрәштем мин,
Башкалардай борчылдым, көнләштем, ләкин,
Кызыксам да күреп миннән өстеннәрне,
Түбәннәргә карап күтәрмәдем борыным.

Тырышмадым житди булып кыланырга,
Язмаганны сыктанырга-соранырга,
Яшәмәвем өчен каш-кабагым төеп —
Гомерлеккә мин сакаллы сабый булдым.

1960, 11 сан

Сибгат Хәким

Шагыйрь

Ак чәчләрен аның син санама,
Паспортыннан яшен карама.
Гашыйк безнең шушы тормышка ул,
Гашыйк хәтта яшел карага.

Октябрьдә ромашканы сагына,
Күбрәк сагына, ахры, ландышны...
Ыкта йөри үзе, шуннан тоя
Ул съездда барган алкышны.

Гөләпләрне сыйпап-сыйпап үтә,
Сыйпап үтә һәрбер баланны;
Әйдә, тизрәк теле ачылсын, дип,
Сөйләштерә кебек балаңны...

Ут яга да өстенә үк иелә,
Күзенә үк керә утның ул.

Менә хәзер утка авар төсле,
Янар төсле, ала котны ул.

Камышларын тыңлый Ык буеның,
Иле белән күңле, Ык белән.
Каләмен ул утка манып яза,
Шигырьләрен яза ут белән.

Бөтенесе шунда гына кебек,
Әй актара утны, актара...
Балаларча үзе, әй шатлана:
Киләчәккә язган хат бара...

1961, 12 сан

Шәүкәт
Галиев

Кашкаларым, бәлки, ятсыныр да

Нужа йөген бергә тарткангадыр,
Жил-яңгырны бергә кичкәнгә,
Жигеп йөргән атлар якин икән,
Озак чыкмый икән истән дә.

Улагыннан шулай башын алып
Ник ятсынып карый бу кашка?
Читтә минем шактый гомер үткән,
Өс-башым да хәзер шул башка...

Су эчәргә кыстап, чишмә янда
Бүтән егет инде сызгыра,
Йөгәненә чукуны бүтән тага,
Жилдә ялын бүтән туздыра.

Ә мин хәзер шигырь сукалым шул,
Хисләр йөгәнләргә тырышам.
«Атландырмыйм!» диеп уйнап чапкан
Пегас ялларына ябышам...

Кашкаларым, бәлки, ятсыныр да,
Минем кебек йөрмәс юксынып,
Жырларыма ләкин авылдашлар
Карамасын иде ятсынып!

1958, 2 сан.

Әхсән Баян

Синдә, Дөнъя, мин — бер гади кеше,
Өмет баглап йөрмим бик күпкә.
Нурларының бер жебен дә Кояш
Югалтмыйча көннәр китерсә,
Шул житә.

Иген шавы кырда ишетелсә,
Соңгы шакал комга баш төртсә,
Вөждан жуйган берәү эзләп кабат
Яңа вөждан тапса,
Шул житә.

Нидер көтеп, шатлык вәгъдә итеп,
Сөйгән күзләр карап үтсәләр,
Саф иреннәр минем талпынуга
Жавап бирсә, янып үпсәләр;

Бакчаларда балам йөрсә, аңа
Төтен түгел, хуш ис бөркелсә,
Гомерем—уйларымны улым еллар
Кулына бирсә, илтеп житкерсә,
Шул житә.

Дөнъя, синнән күпне өмет итмим:
Чәчәк жыйган төсле киңлектә,
Йолдызларың жыеп галәмендә,
Жиргә бүләк итсәм,
Шул житә.

1962, 11 сан

АКСИОНА

Илдар Юзеев

Жырлар бирәм

Ядкәр итеп сиңа нәрсә генә
Бүләк итим туган көнөңдә?
Болыннардан өзеп, букет тезеп,
Гөлләр бүләк итәр идем дә,
Шиңәрләр шул алар,
Чәчәкләрен
Алып китәр шаян жил генә...
Син жилләргә карап калырсың да
Онытырсың...
Кайнар яшьлегеңә ямь өстәрлек
Бирим икән сиңа ни генә?

Мә, ал, дускай,
Ямьле яшьлегебез
Истәлеге итеп карарга
Жырлар бирәм,
Ихлас жырлар бирәм,
Жил дә алмый
Һәм кырау да тими аларга.

1951, 5 сан

Саҗидә Сөләйманова

Киек казлар

Киек казлар китә көзләр житсә.
Киек казлар китә каңгылдап...
Ерак юлда сезне саклар идем.
Каплар идем жилдән, яңгырдан.

Сызылып кына зәңгәр юллар кала,
Ил чикләре — сезгә чик түгел.
Мин көнлимен сезне, киек казлар:
Ник чит жирләр — сезгә чит түгел.

Пар канатлар бирде туган жирем,
Ай, кояшым сипте нурларын;
Киңлек бирде сезгә аяз күгем,
Аклык бирде тонык суларым.

Бик ямансу икән сез киткәндә,
Киек казлар, тагын кайтыгыз.
Дуслар булыр диңгез аръягында,
Сез аларга сәлам әйтегез.

Таң яктысын алган канатларның.
Яктылары төшсен төннәргә.
Кагынганда, тонык суларымның
Тамчылары тамсын чүлләргә.

Бар илләргә таныш, бар жирләрдә
Аңлаешлы сезнең телегез.
Яз илчесе — киек казлар өчен
Ачык булыр безнең күгебез.

Сәлам алып каурый очларында,
Яз кайтырсыз, сулар — чик түгел.
Чиксез илләр, уртақ телләр табу —
Безгә дә бит, дуслар, чит түгел.

1962, 1 сан

Мирсәй Әмир

ЕЛЛАРДАН ЮЛЛАР

КӨНДӨЛЕКЛӨР

1961

26/X-61. Бүгөн ӨК КПСС секретаре ип. Тутаев янында булдук (А.Шамов, Г.Кашшаф, З.Нури, мин). Мине бик зур борчуга салган көн булды бу: Язучылар союзы идарәсендә председателлек итүне озак вакытка дип тапшырдылар. (Мин инде 21/Хдән шунда, тик монарчы яна ел башына, ягъни Шамовның отпускысы беткәнгә кадәр дип кенә йөри идем. Хәзер инде менә Шамовны пенсиягә чыгарырга булганнар. Бу эшне баштан ук жайлап шушылай китереп чыгардылар: аяк терәп баш тартырга да урын калмады. Әле болай да жүнлөп яза алмый йөри идем, хәзер инде бөтенләй язып булмас. Оештыру эшләре, жыелышларда чыгышлар ясау, газета һәм кулъязмалар уку белән гомер узар. Үтте иректә йөргән чаклар... Белмим...

12/XII-61. Минем Союзда председатель булу мәсьәләсе 9 декабрь көнне правление утырышында рәсмиләштерелде. Утырышка ӨК КПССтан Мансур Хәсәнов килгән иде. Шамовны азат итәргә, мине председателлеккә билгеләргә карар чыгарылды. Минем урынга урынбасар итеп, С.Хәким сайланды. Хәерле булсын, бик мәшәкатчеле, четерекле эшкә эләктем. Съездга хәтле генә эшлөп, котылып булса ярар иде дип торам.

1965

4/IV-65. ТГАТ «Тормыш жыры»н янартып куярга әзерләне: 8 нче апрельдә премьерә. Шул унай белән үземне иртәгә телевидение аркылы чыгыш ясарга чакырдылар. Ризалык бирдем. Шул чыгышка хәзерләнү тәртибендә көндәлек дәфтәрләремне актарып утырдым да, сонгы вакытларда бу дәфтәргә игътибар итми башлавым өчен үз-үземне шөләлөп алдым. Югыйсә бу елнын шушы өч ае эчендә генә дә бик әһәмиятле вакыйгалар булып узды бит.

Январьның 15ендә Татарстан Язучылары союзының VI съезды булды, мин хисап доклады белән чыктым. Ул доклад әнә «Совет әдәбияты» журналының 3нче санында басылды да инде.

Март башында РСФСР язучыларының 2нче съезды булды. Бездән 14 делегат, 15 кунак барды. Бәшир белән мин президиумда утырдык. Правленигә дүрт кеше сайланды: М.Әмир, Г.Әпсәләмов, С.Хәким, Г.Бәшир; ревкомиссияга — Г.Ахунов. С.Хәкимне секретариат составына керттек.

Әдәбиятыбызга игътибар булырга гына тора, тик үз кешеләребез тарафыннан активлык кирәк. Шунысы житми. 2нче съездда Г.Бәшир һәм мин чыгыш ясадык.

Көндәлекләрнең бер өлеше — 1964 елга караганы 2007 елның 2нче санында дөнья күрде.

8/IV-65. Бүгөн Татар театрында «Тормыш жыры»нын премьерасы — Бөек Ватан сугышында жинүебезнен 20 еллыгына багышлап, яна спектакль чыгардылар. Режиссер Абдулла Юсупов постановкасы.

Элеккесе белән чагыштырганда, бу спектакль бөтенләй бүтәнчә куела. Декорацияларда шартлылык кин урын ала. Сугыш чоры настроениесын көчәйтү теләгеннән чыгып, режиссер кара-кайгылы буяуларга күбрәк урын биргән. Уйнаучылар да әүвәлтеләр белән чагыштырганда йомшак кебек... Шуларны күреп, спектакльнен язмышы өчен бик курыккан идем, тамашачы кабул итә алмас дип борчылган идем.

Беренче спектакльне Фәүзия белән икәү, Гөлшатны да алып барып карадык — ярыйсы гына чыкты, тамашачы да әйбәт кабул итте. Соныннан үземне сәхнәгә дә өстәрәп чыгардылар.

9/IV-65. Бүгөн кич, берәз сонга калып булса да, «Тормыш жыры»н барып карадым. Бүгөн Фатима ролендә Әсфәндиярова (кичә Ихсанова иде). Икесенен дә үзләренә хас әйбәт яклары да, кимчелекләре дә бар. Шәхсәнәмнен яшь хатын өчен юанрак булуы шактый эшине боза. Ләкин бөтенләй кабул итмәслек түгел, уны белән алдыра ала.

Юсупов, ай-ваема карамыйча, бүгөн дә үземне сәхнәгә өстәрәп чыгарды. Минем өчен яна хезмәт булмагач, чыгасым бер дә килмәгән иде. Юсупов ачуланды: бу синен үзен өчен түгел, артистлар өчен кирәк, халык өчен кирәк, ди. Анладым, чыңлап та шулай икән. Яна әйбер язасым килеп китте.

Бу — икенче премьеранын минем өчен куанычлы ягы шул булды: язылуына 20 елга якын вакыт узган булса да (нинди генә еллар бит әле! Нинди текә һәм кискен борылыш еллари!), әсәрәм искермәгән икән. Ул быел язылган кебек диярлек янгырый. Ә бит мин анын текстына бернинди дә үзгәреш кертмәдем диярлек. Хәтта Гөлшат та гажәпләнде: авыл хужалыгы турында әйтелгән фикерләргә хәзер өстәмәдәнме? — дип сорый. Молодец, Мирсәяф! Димәк, дөресен язгансың. Бу драманы тагын да яхшырак итеп, хәтта күп тапкыр яхшырак итеп куярга булыр иде әле. Һәм шулай куелган булса, бигрәк тә күнелле булыр иде. Ләкин булган каләресе өчен дә театрға, Юсуповка, артистларга, художникка, Жәүдәт Фәйзигә — барына да рәхмәт әйтергә кирәк. Шактый күп көч салганнар һәм, әйтергә кирәк, шактый унышка да ирештеләр.

Бу көннәрдә рәтгән 5 спектакль уйнала (8, 9, 10, 11, 12 апрель — пәнжешәмбелдүшәмбе), бишесенә дә билетлар сатылып беткән диделәр. Бусы да әйбәт.

23/IV-65. Москва.

21ендә килеп төштем. Кичә кич съездлар Сараенда Ленинның тууына 95 ел тулуга багышланган тантаналы утырышта булдым. Утырышны Брежнев үзе ачты. Демичевның докладын тыңладым. Соныннан бик әйбәт концерт булды. Шунда Якуп ага Чанышевны очраттым, анын белән бергә йөрдек, бергә утырдык. Шунда ук Табеев белән Абдраязков та булганнар икән, гостиницага кайткач күрдем үзләрен. Рәшит Мусин да (Казанның Шәһәр Комитеты секретаре) монда икән, аны да очраттым.

Кичә көндөз С.Хәким белән СССР Язучылары Союзында, Воронков янында булдык. Язучыларга йорт салырга акча сорадык, аз гына сонга калдыгыз, диделәр. Шулай да 55 мең бирүләре мөмкин, тик кайсы елга булыр. Аны 70нче елга дип билгеләгәннәр, хәзер шуны якынарак күчерү турында сүз бара.

Иностранний комиссияда булдык. Польшага, Г.Кутуй каберен зиярәт итәргә делегация жиһәру турында сөйләштек. Чит илләргә делегацияләр киткәндә бездән кемнәрне жиһәрергә теләвебез турында язып жиһәруне сорадылар. Нинди әсәрләребезне тәржемә итәргә теләвебез турында да тәкъдимнәребезне көталәр.

Бүгөн В/Сов. президиумы утырышы була. Москвага килүем дә шунын өчен.

Кичә «Роман-газета» редакциясенә шалтыраттым, Черкасова белән сөйләштем. «Чистая душа»ны тәкъдим иткән идем. Өметле генә сөйләште. Тик әле ред. совет утырышы булмаган икән. Китапны «Роман-газета»да чыгарып булса, шәп булыр иде. Белмим шул. Рус әдәбияты белән ярышу авыр.

25/IV-65. Бүгөн Мәскәүдән кайттым. С.Хәким белән бергә кайттык. Ул РСФСР Язучылар Союзының секретариат утырышына барган иде. Без аны II нче съездда

Татарстан язучылары исемненн секретариат составына керткән идек, бу әле анын секретариат утырышында беренче катнашуы. Һәм, әйтергә кирәк, шактый активлы та күрсәткән (мин, РСФСР Верховный Совет президиумында булу сәбәпле, секретариат утырышында катнаша алмадым, бер үк вакытта туры килделәр). Анын белән бергәләп СССР язучыларынын чит илләр белән элемтә комиссиясенә кереп чыктым, «Россия» нәшриятында булдык. Әдәбиятыбызны, булган байлыгыбызны кинрәк дөньяга чыгару өчен ин элек үз тарафыбыздан актив хәрәкәт кирәк икән дигән нәтижәгә тагын бер тапкыр килдек.

Бүген, Казанга кайтып төшү белән диярлек, Тукай туган көнгә багышланган шигъри митингта булдык (Тукай туган көнне һәр ел анын һәйкәле янына жыелу, ул көнне шигъри бәйрәмә итеп уздыру хәзер бездә матур бер традициягә кереп китте). Митингтан соң шагыйрьнең каберенә барып чәчәкләр куйдык. Митингны Ләбибә Ихсанова ачты, Г.Әпсәләмов кереш сүз әйтте, Зәки Нури алып барды. Шагыйрьләрдән: Х.Туфан, С.Хәким, Ш.Галиев, Ә.Давыдов, Гали Хужа, Г.Латыйп, Н.Гайсин, М.Фәйзуллина, Ә.Гайнуллин, М.Садри, артистлардан Г.Шамуков, Ә.Ягудин иптәшләр һәм мәктәп балалары, студентлар катнаштылар. Көн матур иде. Халык күп жыелды. Шунда ук китап сәүдәсә дә оештырылган иде. Телевидениега, кинога төшереп алдылар. Бәйрәм матур узды.

5/V-65. Москва. Гостиница «Москва», №1001. М.Жәлилнең 60 еллыгын үткөрүнен беренче утырышына килдек.

Муса турында худ. фильм булдыру мәсьәләсен күтәрдек. Сценарист табу мәсьәләсә күптән инде житди проблема булып килә иде. Симоновның үзенә тәкъдим итеп карадык. Ул, «Солдатами не рождаются» романынын өченче китабын төгәллисем бар дип, бу эшкә алына алмаячагын әйтте һәм Роберт Рождественскийны тәкъдим итте. Бу тәкъдим безне бик кызыксындырды. Сөйләштөк. Роберт үзе дә кызыксынды. Бүген ул хатыны белән бергә безнең номерга кунакка килде. Ягымлы кеше икән. Хатыны Алла ханым (Борисовна) турында хәзергә берни дә әйтеп булмый. Михаил Львовнын (ул да бездә булды) әйтүенә караганда ирен тынлата ала торган көче бар икән.

Роберт Рождественскийны без хәзерге яшьләр арасында ин өметле шагыйрьләренн берсе дип беләбез. Ин әһәмиятлесе: анарда чувство современности көчле, шуның өстенә анын ижатында гражданлык пафосы, башка бик күп яшьләр белән чагыштырганда, күп өстен тора. Муса турындагы фильمنىң сценариен язарга жыенучы автор өчен бу бик әһәмиятле сыйфат.

Тутаев бүген Казанга кайтып китте. Номерда (полулюкс) Г.Кашшаф белән икәү калдык. Бу минутта ул да өйдә юк: Мусаны күргәннәрдән берәүне эзләп китте.

20/IX-65. Кичә генә Москвадан кайттым. Союз эшләре белән Казаннан 15/IXдә чыгып киткән идем, язучылар өчен торак йорты салырга акча юллап чыгару мәсьәләсен хәл иттем, тик ул эшне планга керттерү буенча тагын бездә хәрәкәт итәсе бар әле.

Муса юбилеена хәзерлек унае белән берничә кешене (Г.Кашшаф, Р.Мостафин, Әминә, Чулпан һәм бер кинооператор) Германиягә командировкага жиберү мәсьәләсә дә унай хәл ителде. Хәзер аларга кирәкле документлар әзерлисе генә бар.

«Казан утлары» журналын РСФСР һәм ТАССР Язучылары органы итәсе бар, шул турыдагы тәкъдимебезне тормышка ашыру буенча эш алып барам. Бездә алга китеш бар кебек.

Тукайны гарәпчә чыгару турында «Прогресс» нәшриятында булдым.

Ишмөхәммәтов тәржемәсендә берничә шигъирен биреп калдырдым, рецензентлары ни әйтер.

Бу сонгы 2 ай эчендә безнең өйдә дә зур-зур гына яналыклар булып алды. Теге (73нче) квартирдан шушы ук йорттагы 91нче номерлы квартирга күчтек. Бездән аста — беренче этажда Афзал Шамов семьясы, бездән өстә — өченче этажда Гомар Баширов, алар өстендә — Әхмәт Исхак семьясы торалар. Безнең күршәдә, 92 нче квартирда — Габдрахман Әпсәләмов.

Бу квартир элеккесе белән чагыштырганда күп иркен. Тегендәге 47 урынына монда — 57 кв.м. Өч бүлмә — өчесе дә аерым-аерым, бер-берсе аша йөресе түгел,

өстөвөнө коридоры теге квартирныкы белән чагыштырмас дәрәжәдә иркен, кин. Ике чоланы бар, кухнясы да зуррак һәм ишек алды ягына карый. Шулай да семья зурлык сәбәплә, үземә аерым кабинет барыбер булмады, йокы бүлмәбездә эшләргә туры килә. Ләкин квартир мәсьаләсен окончательно хал кылынганга санарга була инде. Хикмәт башта, жегәрдә...

Икенче житди яналык итеп Ләйләнән югары уку йортына керүен әйтергә кирәк. Ул Пединститутнын инфагына керде. Бу көннәрдә аларны бөтен курслары белән авылга — колхозчыларга кыр эшләрендә булышырга жибәрделәр. Алексеевский р-нында бәрәнгә алырга булышалар икән, Ләйла хат язып тора.

Үзем теге өч томлык сайланма әсәрләр жыентыгынын 1нче томын һаман тутлап бирә алганым юк әле. Ул шактый күп көч һәм вакыт сорый торган кызыклы гына эш булып чыкты. Беренче том өчен материал эзләп, үземнән яш чакта язып бастырган әсәрләремне карарга керешкән идем. Ерып чыкмас дәрәжәдә күп әсәрләр бастырганмын икән. Бигрәк тә «Авыл яшыләре» һәм «Чаян» журналларында. Төрле жанрда, төрле псевдонимнар белән. Бөтенләй исемсез бастырганнары да бар икән. Шактый кызыклы хикәяләр һәм заман үтү белән менә дигән хикәягә әверелгән фельетоннар таптым. Күбесе үзем өчен дә көтөлмәгән булып чыкты. Бик нык онытылган булганнар икән. Аларны култ чоры оныттырган булган. Хәзер инде, үземә үзем рәхмәт укып, «Бу Мирсәй Әмир дигән язучы яш чагында шактый өметле, кызык, кыю гына каләм иясе булган икән, күп кенә әсәрләре вакыт үтү белән искермәгәннәр, хәтта кайберләренән актуальлекләре арта гына төшкән икән» дип, эчтән куанып йөрәм, жыентык төзү өстендә яна әйбер язгандагы кебек дөртләнеп эшлим. Үзем өчен бер ачыш та ясалдым шикелле. Көлке әсәр, аеруча сатирик характерлагылары, гадәттә тиз искермәүчәнрәк булалар икән. Чөнки үткән заманны тәнкыйть итү һәр чор өчен табигый. Димәк, бүтәнгә тәнкыйть итеп язылган әсәрләр заман үтү белән үзләреннән үзләре үткәнне тәнкыйть итүче әсәрләр булып калалар (анын каравы андый әсәрләргә язган чорнын үзендә алар өчен рәхмәт ишетү кыен, күбрәк әр-каргыш ишетәсен, хәтта алар өчен утырып та чыгасын икән шул).

30/X-65. Моннан берничә сәгать кенә элек без, Фәүзия белән икәү, Ленинградта идек әле. С.15-15тә «АН-10» самолетына утырып очтык та 2 с. ярымнан Казанга кайтып та төштөк. Ленинградта 20енче октябрдан 30ына кадәр Татар әдәбияты декадасы уздырылды. Декада башланган көннәрдә без Москвадан ерак түгел Шелково р-нында М.Горький исемдәге санаторийда идек. 25/Хдә шуннан туры Ленинградка барып төштөк (Красная Стрела белән). Декада матур гына узды.

Ленинградта яшәүче татар халкы аеруча кызыксыну белән безнең кичәләргә яратып каршы алды. Дөрес, декаданың күп кенә кимчелеклә яклары да булды. Ин башлап реклама бик начар булган. Бу декадага бик кызыксынып йорисе күпләргә ишеттерелмәгән. Декаданың азаккы көнәндә килеп, «Бүген генә ишеттек» диючеләр бик күп булды. Декада булып узганны бөтенләй белмичә калучылар да аз булмагандыр.

Укучылар конференцияләре дә тиешенчә хәзерләнмәгән иде. Шулай булуга карамастан, кичәләр һәм очрашулар жанлы гына уздылар. Эрмитаж, Рус музей, Смольный, Киров (Путилов) заводы, Кронштадт кебек тарихи урыннарда булдык.

Сонгы кичә Ленинград Язучылары союзы залында уздырылды. Яхшы булды. Халык күп иде. Соныннан безне өстәл янына чакырып, кунак ителәр.

29/XI-65. 20-22ләрендә Москвага барып, М.Жалилгә ясалган һәйкәлне карап кайттык. Цигаль эшләгән. Миңа ошамалды. Бердән Мусага ошаммаган, икенчедән шагыйрь образы юк. Шулай дип әйттем дә. Аякларына бәйләгән чыбыкларын да ошатмадым. Ләкин, кызганычка каршы, минем фикеремнән хал кылгыч көчә юк иде инде. Чөнки безнең фикерне эш эшләнеп беткәч кенә, ягъни скульптурага заказ бирелеп, аван түләнеп, хәтта инде аның эшләгән эшен Культура министрлыгы каршындагы Совет кабул иткәннән соң гына сорадылар.

Мондый аһәмиятле эшкә, албәттә, конкурс ыглан итү дөрес булды иде. Заказ биргән сурәттә, үзбезнең скульпторга, шәхсән Б.Урманчегә заказ бирү кирәк

иде. Һәрхәлдә, монардан да начар һәйкәл коймас иде. Хәтта начаррак булса да, үз остазыбыз ижаты дип горурулана алып идек. Муса истәлегә каршында да, халык алдында да йөзәбез ак булып иде.

1965.18.XII. «Москва». Комн. 807

РСФСР Верховн. Советынын 6 нчы чакырылыш – бнчы сессиясенә килгән идем (16-17.XII-65). 15ендә һәм бүген президиум утырышы булды.

Бер унайдан Москвада күрәсе кешеләрне дә күрдәм, эшлесе эшләрнен дә беркадәрәсен эшләдем шикелле.

Иң башлап Гослитиздат белән «Сов. Россия» нәшриятында булдым. Гослитнын милли әдәбиятлар буенча өлкән редакторы Лебедева Лариса Осиповнанын безнен өчен бер әйбәт ягы: ул татар язучыларынын әсәрләрен оригиналы буенча да укый ала икән (күнелдәгечә үк булмас, әлбәттә, шулай да ярый инде). Галимжанны, Тукайны, Әмирханны, С.Рәми, Дәрдемәнд кебекләрен. Мусаны, Туфанны чыгару мәсәләләрен берәз ачыкый төштек. Үземнең «Чистая душа» («Саф күнел») турында да сүз барды. Аны «Роман-газета»га тәкъдим ителгән жирдән, чыкканына күп вакыт узган дип, кире кайтарганнар иде, ягъни китап итеп чыгарырга тәкъдим иткәннәр иде. Шул нигездә редактор хәзер аның белән танышырга тиеш.

«Сов. Россия»дә Жәмил Мостафин дигән татар егетә эшли икән. Ул нәкъ шушы көннәрдә Казанга жыенган булган икән, китте. Нәшриятта анын булуы безнен әдәбият өчен унай дип уйлыйм. Әлбәттә, бу урында үзен достойно тот ала торган егет булса. Үзе тәржәмә белән дә шөгыйльәнә икән.

СП СССРнын иностранная комиссиясендә булдым. Муса юбилее унае белән ГДР га кешеләр жибәрү (Г.Кашшаф, Р.Мостафин, Әминә, Чулпан һәм кинооператор Акчурин) мәсәләсен ачыкладык, конкретлаштырдык.

Сессия барышында В.И.Кочемасовны күрәп сөйләштем. Тукай исемендәге премияне тергезү буенча безгә ярдәм күрсәтү өчен рәхмәт әйттем. Алда Муса юбилее торуы, аны әйбәт итеп үткәрү өчен акча кирәклегә, ләкин ул акчаны үзәбезнен көч белән генә табып булмауны аңлаттым һәм эш аларга, ягъни РСФСРнын Министрлар Советына килеп терәлгән вакытта тагын булышуын сорадым. Ул шактый өметле итеп ышандырды, бу мәсәлә белән тизрәк миңа килсеннәр, диде.

ҮК КПСС РСФСР бюросынын пропаганда бүлегә мөдире Халдеев Ив. Михайлович янына кереп чыктым. «Казан утлары» журналын РСФСР һәм ТАССР язучылары союзы органы итү турында мәсәлә кузгаткан идек. Ул һаман хәл кылына алмый килә әле. Кайбер иптәшләр «Татарстан» журналын РСФСР органы итсәк, башка автономияле республикалар да шуны даулы башларлар» дип куркалар. Бу мәсәләгә карата уравниловка ярамаганын, безнен журналын хәле башка автономияле республикаларда чыга торган журналлар белән чагыштырганда бүтәнчәрәк икәнлеген (ягъни укучылары күплеген, тиражы арта баруын, күбрәк Татарстаннан чит өлкәләрдә таралуын, чөнки СССР да 5 миллионлап саналган татар халкынын 1 миллион ярым чамасы гына Татарстанның үзәндә булып, калганнары башка өлкә һәм республикаларга таралган булуын, аларны культура ярдәме белән тәэмин итү кирәклеген) аңлатырга тырыштым. Ул моны урынлы дип тапты. Ләкин хәл кылып өчен бу мәсәләне уйларга, нечкәләп өйрәнергә кирәк, диде. РСФСР язучылар союзы ходайтайсто кертсен диде (берсе көнгә шул мәсәлә белән РСФСР язучылар союзына барып өчен, бүген Казанга кайтып китмичә монда калдым).

Бүген («Известия» да кичә үк) газеталарда әдәбият-сәнгат буенча Ленин премиясенә тәкъдим ителгән әсәрләрен исемлегә игълан ителде. Карап чыктым да, — болай булса, мондагы кебек кенә әсәрләр безнен әдәбияттә дә бар ич! — дидем. Премия алмаячагын белә торып тәкъдим итүчеләр ялгышамы, әллә безме?

1966

1966 ел. 6-февраль. Якшәмбе.

Вакыт шул кадәр тиз һәм оешмаган төстә — Союз буенча төрле административ эшләр һәм утырышлар белән болашып үтә, хәтта берничә минутка туктап көндәлек язарлык та теләк калмый, күрәсен. Югыйсә шактый әһәмиятле эшләр, кызыклы яналыклар да күп булгандыр инде. Әйе, 17нче январь — 65нче әдәби ел

йомгакларына багышланган зур жылышыбыз булды. Гадәттәгечә, жылышны ачу алдыннан кереш сүз әйттем. Ябу алдыннан — йомгаклау ясадым. Жылыш турында кыскача «Казан утлары»нда бирергә жыенабыз.

Таткнигоиздатка тапшырылган 1нче томга И.Газый тарафыннан шактый әйбәт рецензия булды. Үземә дә күнелгә ятышлы гына сүзләр әйтте. — Син теге елларда миңа караганда кыюрак булгансын икән, ул еллар өчен характерлы күренешләргә бик дөрес чагылдырган әсәрләр язып калдыргансын, — диде. — Бигрәк тә, дөресрәгә, башлыча, авыл темасына. Авылны бик беләп язгансын, ди. Хәзер әсәр редактор кулына тапшырылган. Тик һаман 2 нче томын оештырып бирә алмыйм әле.

Бу арада көннәр Мусанын 60 еллыгына хәзерлек мәшәкәтләргә белән мавыгып уза. Өстәвенә мондый көннәрдә бик зур ярдәм итә торган иптәшләр авырып сафтан чыга торалар.

21нче декабрь көнне, Г.Әпсәләмов Пермь өлкәсенен Барда районында татар авылларында әдәби кичәләргә оештырып йөргән жирендә, миенә кан йөгереп, бик каты авыруга дучар булды. Әле дә тора алганы юк. Тагы берничә ай ятыр, диләр. Яңадан ижат эшенә кайта алса, бик шәп булыр иде, барыбызның да теләк шул инде.

Литфонд уполномоченные булып эшләүче Мәсгүт Шәрифуллин шушы көннәрдә ашказаны белән операциягә кереп ятты. Хәле шәпән булмаса кирәк, яман шеш табалар, ди. Онкологик больницага алдылар. Бүген ишеттем — секретаребез Зәки Нури аягын сындырган, ди. Ул минем уң кулым иде. Эшләр читенләшә.

3.III.66. «Москва» гостиницасы.

Верховный Совет президиумы утырышына килгән идем. Батыев белән икәү идек, ул өченче көн үк кайтып китте. Мин «Сов. Россия» нәшриятына тапшырасы хыялыгымның эшен бетереп тапшыру өчен калдым һәм менә бүген ничек-житте алай начар гына итеп эшләнгән юлга-юл тәржемәләргә жыеп, Жәмил Мостафин кулына илтәп тапшырдым. «Грехи моей молодости» дип исем куйдым.

Февраль ае Муса Жәлилнең 60 еллык юбилеен оештыру белән узды. Көч түгүләргә бушка китмәдә шикелле: Муса исемә бөтен Союз күләмендә янгырады, Муса исеменә дә, аны тудырган татар халкы исеменә дә бик күп матур сүзләргә әйтелде.

Татарстанда бу юбилей чын мәгънәсендә халык бәйрәменә әйләнде дияргә була. Союздан тыш илләр арасында да янгыраш тапты бу көн. Германиядән, Белгиядән кунаклар килгән иде. Леон Небеншаль, Милштадт, Вилли Левин, Андре Тиммерманс — безнең халык алдында күп чыгышлар ясадылар. Немец язучылары безнең союзга Мусага багышланган телефильмнарны — «Кызыл ромашка» ны бүләк иттеләр.

Февральнең 21еннән 25енә кадәр Москвада булган идек, Казанда көн арым торып, 28енә тагын Москвага килдем. Бүген кич кайтырга чыгам.

Г.Кашшаф та биредә, тәнкыйтьчеләр кинәшмәсенә килгән. Ресторанда Нәжип Жигановны очраттым, ул да бүген кайтам диде. Илһам Шакиров, Венера Шәриповалар да биредә икән әле. Кыскасы, Казан Москәдән бер генә көнгә дә аерылып тормый. Язучыларыбыз да, артистларыбыз да, житекче работникларыбыз да — тулып ята.

Москва. 26.III-66.

Быел миңе КПССның XXIII нче съездына делегат итеп сайладылар. Гомер

Гариф Ахуновның Татарстан Язучылар берлеге идарәсә рәисе итеп сайланган чоры. Сулдан уңга: (басканнар) Р.Нәфיקтьов, А.Расих, Ш.Галиев, Р.Мостафин, Г.Халит; (утырганнар) Ш.Маннур, М.Әмир, Г.Ахунов, Л.Ихсанова, Ә.Еники. 1968 ел.

эчендә бер булса да партсъездда катнашу зур эш инде ул. Шатландым әлбәттә. Ләкин әгәр дә бу ышаныч яшрәк чакта ук күрсәтелгән булса, шатлыгы да, эффекты да зуррак булыр иде. Ярый, монысы өчен дә рәхмәт. Тик «отдача» азрак булыр дип күнел борчыла. Гомер буена шулай булдым инде мин: эшлесе эш өчен алдан акча сорарга да, алырга да яратмадым. Язылып беткән һәм яраклы табылып басарга яки сәхнәгә куярга кабул ителгән әсәргә генә гонорар алуны дәрәс дип санап килдем. Һәм практикамда шулай эш итәргә тырыштым. Үзләре чакырып, ярым мәжбүр итү тәртибендә генә азыласы әсәргә договор төземәсаләр, үзем сорап бармадым.

Дәрәжә мәсәләсендә дә минем язмыш шулай булып чыкты: «аванс» белән баловать итмәделәр. 56 яшемә житкәч РСФСР Верховн. Советына депутат ителәр. Менә хәзер, 60 ка чыкканда Съездга делегат булдым. Анысы өчен дә бик рәхмәт.

Кичә барлык депутатлар бергәләп (60 кеше с рәшаушим, 4 с совещательным голосом) «Татарстан» поездында юлга чыктык. Фәүзия белән Ләйлә мине озата килделәр. Зәки Нури да килгән иде. Казанның башка предприятиеләреннән килүчеләр бик күп булды.

Вагоннар делегатлар өчен махсус бик әйбәт хәзерләнгән. Яна, матур. Чиста постельләр жәелгән, өстәлләрдә лимонадлар, фрукталар, ресторан менюлары куелган. Ул вагоннар һәрвакыт шулай хезмәт күрсәтүгә көйләнгән булсалар да бик әйбәт булыр иде. Дәрәс — Казан-Москва поезды болай да начар түгел. Шулай да, юлга чыкканда өйдән азык-төлек, юыну әсбаплары алып чыгу бетмәгән әле. Ә аларны бетерергә мөмкин икән бит! Бик шәп булды.

28.III-66. Москва.

Иртәгә XXIII съезд ачыла. Кичә Казанга шалтыратып алдым. Монда кичә көне бие шактый көчле итеп янгыр явып торды. «Ә Казанда көн аяз», — диде Фәүзия.

Бүген язучылар союзына барып килдем (икесенә дә), әллә ни эш кыра алмадым. Тукай юбилеена хәзерлек буенча хәл кыласы эшләр бар инде, ин кирәге — акча табу мәсьәләсе. РСФСР союзы белән бергәләп Совминга — Кочемасовка язарга иде. Секретарьларны күрәп булмады. Хөсәинованы Казанга командировать итәргә ризалыкларын алдым — анысы да эш.

17/VI-66. Тукайга 80 тулу юбилееның тантана көннәрен жәйгә калдырган идек, сонгы ай һәм атналар шуна хәзерлек белән үтә. Бик авырлык белән теләп 6000 сум акча ала алдык. СССР Язучылар союзы да булыша. Тугандаш республикалардан һәм Москвадан кунаклар чакырдык, кайсылары килер, кайсылары килмәс — хәзергә жавапларын алып бетерә алганыбыз юк әле.

Тантаналы кичәләр ин элек Москвада — 21/VIдә — Чайковский залында башланьрга тиеш. 22сендә көндөз Ленин көтепханәсендә фәнни конференция, кичен Язучылар Союзы залында татар телендә әдәби-музыкаль кичә.

24енә Казанга кайтабыз.

25ендә Казанда опера театры бинасында тантана.

26сында — Кырлай.

27 — Казан, Волгада сәяхәт, банкет... һәм шуның белән бетә...

29.IX-66. Тбилиси. Гостиница «Колхети», ком. 303.

26сында СССР язучылары идарәсе һәм Грузия язучылары союзы идарәсенен берләштерелгән пленумы булды. Руставели исемендәге гостеатр бинасында. Программа буенча пленум ике көн булыр дип уйланган иде, шул бер көндә бетте. Пленумнан соң кичен кунакларга спектакль күрсәттеләр, ә делегация житәкчеләрен Ираклий Абашидзе (Грузия язучылар союзы идарәсе председателе) үз өенә кунакка чакырды. Мин дә шулар арасында булдым. Квартирасы бик шәп һәм иркен икән. Залында 50 ләп кеше иркен генә урнаштык. Өстәлләренә бездәгечә П хәрәфе тәртибендә тезсән тагы шул кадәр кеше сыяр иде. Күренекле язучыларның бик күбе шунда булгандыр. Н.Тихонов, А.Сурков, К.Симонов, С.Смирнов, Межелайтис, С.Сартаков, М.Алексеев, Вл.Солоухин, Чынгыз Айтматов, Рәсул Гамзатов, М.Кәрим, Кайсын Кулиев, Г.Марков, О.Гончар, С.Капутикян, М.Миршәкәр, В.Кожевников... Кыскасы — бары да шулар ишрәк кунаклар иде. Рус укучысына ижады буенча ин аз билгеле булган кешеләрдән ин күренеклесе мин булганмындыр пожалуй. Шуну уйлап, үземнән алама мәгънәсендә «татарлыгыма» ачуым килеп утырдым.

Без үзөбөзгө (ягъни татар язучыларынын күпчөлөгө) скромный дип, шунын белән «жуанып» йөрибөз. Ә шунын тарихи сәбәпләр аркасында характерыбызга кереп урнашкан кыюсызлык, үзенне кимгә санау, коллык күренеше икәннән ачыктан ачык танийсыбыз килми. Югыйсә талант ягы, ижат активлыгы, хезмәт сөючәнлек, әдәбиятка бирелгәнлек, намуслылык ягыбыз бер дә башкаларныкынан ким түгел. Ә үзөбөзгө күп милләтләр зур совет әдәбияты семьясында тулы хокуклы әгъзаларча кая барсан шуңда хужаларча тоталмыйбыз. Татар халкындагы менә шушы изелгәнлек, мескенлек күренешләренә каршы бик каты көрәш ачасы бар. Югыйсә аны бетерү өчен поколениеләр кирәк булачак.

Ярар. Мәжлес шәп булды. Мин дә, үземә көчлөп кыюлык кертәп булса да, тост рече әйттем. Н.Тихонов бик әйбәт тост дип, мактап та куйды. Кул да чаптылар. Шулай да бик яхшы сизәм: Гамзатовлар, Кайсын Кулиевлар хәтле булдырып булмый. Ул грузиннарны әйткән дә юк инде...

Икенче көнне, 27сентябрьдә төштән соң ерак юлга чыгып киттек. Боржомига карап юл тоттык. Боржомига төннә генә барып життек (Тбилисидән 165км диләләр). Барыбыз да бер гостиницага сыйдык (менгә якин кеше), ресторанында бик әйбәт ужин көтеп тора иде, милли сыйлар, хәмерләре белән үк...

28сентябрьдә иртән — Вардзия дигән жиргә —мәгарәләр шәһәренә карарга киттек. Ул Боржомидан 120 километрга. Анда барышлый, шагыйрь туган район үзәгендә, Ахалцихе каласында Шота Руставелига памятник ачу тантанасы булды. Чит илләрдән килгән язучылардан бик күп кеше чыгыш ясады. Бик матур хор оештырылган һәм ул бик оста итеп техника ярдәме белән көчәйтелгән иде. Бөтен таулар ерлаган төслә — хор моны әллә кайлардан, күкләрдән янгырап ишетелде. Мина тетрәткеч тәсир итте.

Шуннан соң мәгарәләр шәһәренә киттек. Бик озак һәм шактый арып, ачыгып барып житүбөзгә, ин элек шул тау кабыргасына 200 метрдан артык биеклектә казып ясалган мәгарәләр шәһәренә менеп, карап төшәргә тәкъдим ителәр. Мин йөрәгемнен начарлыгын истә тотып, таунын биеклегеннән куркып, берәз икеләнәп тордым да, миннән картраклар да менгәнне күргәч, гайрәтләнәп менеп киттем. Нибарысы бер таблетка валидол көчә белән егетләргә күтәреләп, бөтен кирәк урыннарын карап, әйләнәп тә төштем. Тамара заманында эшлängән ул мәгарәләр — аларнын архитектурный бер ансамбль булуы, барыннан да бигрәк, ул замандагы төзү техникасынын нинди булуын күз алдында тотып исәпләгәндә, бу кадәр эшкә күпме хезмәт, күпме кеше көчә киткәндәр дип, шаккатасын... Кыскасы, болар минем өчен яналык түгел, ләкин уйландыра торган хәлләр, бик уйландыра. Мәгарәләр урнашкан тау астында Кура елгасы ага. Шул елга буена төштек. Анда километрга якин озынлыкта ике өстәл сузылган. Грузиннарнын милли ашларынын әзерлängән сыйлар белән тулы. Шунда ук зур учак якканнар. Ялкынга тотып бөтен килеш кыр кәжәләрен шөшлөп безне сыйларга ит әзерлиләр... Шунда ук милли костюмнар кигән жыр-бию ансамбле бик күнелле тамашалар күрсәтеп кунакларнын күнелен ачалар... Бик күнелле, кызыклы мәжлес булды.

26/XII-66. Кичә Москвадан кайттым. Поездда иртән сәгать жидедә юнып, купега керүемә радиодан — «Мирсәй Әмир» дигән тавыш ишетелде. Минем РСФСР Верхови. Советынын VIIIше сессиясендә (бичы чакырылыш) сөйләгән речемнен «Советская Татария» һәм «Социалистик Татарстан» газеталарында басылып чыгуы турында әйтәләр икән.

Өйгә кайткач берничә кеше телефоннан рәхмәт белдерделәр. Чыгышымны укыганнар, ошатканнар.

Бүген көндөз Союзга баргач та күргән бер язучы шуны кабатладылар. — Бик кирәклә мәсәләләрне күтәргәнсен, дип рәхмәт әйттеләр. Андый рәхмәтне ишетү күнелдә, әлбәттә. Югыйсә бу союз председателе булып үткән гомер эчендә күпме чыгышлар ясала бит! Алар күпме вакыт, күпме энергияне алалар. Ничә хикәя, ничә сәхнә әсәре язарлык вакыт киткәндәр. Ләкин бик күбесе (барысы да ук булмаса) бөтенләй диарлек исәпкә алынмый эзсез югала торган хезмәт бит.

Сессиядәгә чыгышымда, Таткнигоиздатка көзгәз бирү күләмен 150-200 тоннага арттыру, гонорар турындагы законнарны янадан карау, Казанда нәфис фильмнар

төшерә торган кинопроизводство булдыру, Язучылар йорты салдыру мәсьәләләрен күтәрдем. Заманалар тыныч торса, аларнын акрынлап булса да тормышка ашырылу мөмкинлеге бар. Әйе, алар тормышка да ашса, бик күнелле булыр иде.

Иртәгә Союзда «Поэзияда Тукай һәм М.Жәлил традицияләрен дәвам иттерү» турында «Соц. Татарстан» битләрендә алып барылган дискуссияне йомгаклау жыйлышы була. Анда да берничә сүз әйтергә туры килер инде.

28/XII-66. Кичә йомгаклау жыйлышы булды. Нил Юзиев бик әйбәт доклад ясады. Чыгып сөйләүләр дә шактый житди, эшлекле булды. Хатип Госман, С.Хәким, Х.Туфан, Ш.Маннур, Н.Дәүли, Жәват Тәржемановлар сөйләделәр. Жыйлышны Хамматов ачты һәм алып барды. Мин кечкенә йомгаклау сүзә әйттем.

1967

1/I-67. Яна елны Фәүзия белән мин Асия Хасановаларда кунакта каршы алдык. Бездән башка Хәсән Хәйри белән Рауза һәм Насыйров (Казан шәһәр Сов. преды урынбасары) белән хатыны бар иде. Матур гына утырдык. Кунаклар арасында самодеятельный ярыш оештырдылар. Мин «Бак»ны жырлап, беренче премияне алдым, ике каләмле авторучка (Бейруттан кайткан бүләк диделәр). Менә хәзер шул каләм белән язып утырам.

Бу көннәрдә таныш-белешләр мине Яна ел белән һәм РСФСР Верхов. Советы сессиясендәге чыгышым белән котлыйлар.

Алда үземә 60 тулу көннәрен, шунун белән баглы мәшәкәтләрне үткәрәп жиберү эше тора инде.

Ә хезмәт һәм ижат буенча эш анардан башка да күбәйгәннән-күбәя бара.

СССР язучылары съезды бик күп чигерүләрдән соң 1966нын декабренә билгеләнгән иде. Булмады, январьга күчәрелде. Анысы да барып чыкмады, хәзер инде шушы елнын маена күчәрелде. Болай күпкә киткәч, анысында да булырмы-юкмы дип күнел икеләнә. Ә мин үземне Союз житәкчелегеннән азат итү мәсьәләсен шул съезддан соң куярмын дип киләм.

Шулай итеп, сузыла да сузыла. Яна әйбер язуга түгел, күптән төзеп бирелергә тиешле булган III-нче томымны да әзерләп бирә алганым юк әле. Аны сузмыйсы иде инде, шушы айда эшен бетереп тапшырасы иде.

15/I-67. бсында миңа 60 тулды. Шул көнгә газеталарда, бу айда чыккан журналларда бу дата унае белән күп кенә материаллар чыкты.

Иендә, шушы датага багышлап, Татар дәүләт Академия театры бинасында тантаналы утырыш булды. Кичә башланыр сәгәтләрдә күз ачкысыз буран күтәрелде. Шәһәрдә транспорт тукталды, машиналар йөри алмас булды. Шулай булуга карамастан, халык шактый жыйелган иде. Кичә барышында партер тулып өлгерде. (Икенче көнне, Ленин районында, Советский районда торучылардан бик күпләр, бу кичәгә дип юлга чыккач килә алмый кире кайтулары турында сөйләделәр.)

Кичәне Гариф Гобәй ачты. М.Әмир ижаты турында Б.Гыйззәтуллин доклад сөйләде. Аннары котлаулар, адреслар, телеграммалар, (беркадәр бүләкләр дә булды). ӨК, СМ һәм Верховный Совет исеменнән ӨК КПСС секретаре М.Ф.Вәлиев иптәш котлады, ул ук миңа СССР В/Сов. Указы (6/I-67) белән бирелгән Хезмәт Кызыл Байрагы ордены тапшырды.

Бик күп мактау сүzlәрә әйттеләр, бик күп яхшы теләкләр теләделәр. Азмы-күпме булган хезмәтеннән шулай тәхдир ителүен күрү, ишетү, әлбәттә, күнелле. Кайбер иптәшләр үзләренә карата мондый уздыруга, ягъни, тутан көннәренә — 50, 60 яки 70 һ.б. кебек йомгаклау елларына тантаналы төс бирүгә каршы киләләр. Андый кешеләр үзләре моны «казенщина яратмаулары» белән аңлатырга телиләр. Ягъни, андый көннәрдә сина карата мактау сүzlәрә әйтүчеләр күп булса да, алар, янәсе, чын күнелдән әйтмиләр, — әйдә, — бу карт юләрнен күнелә булсын дип, төрлө мактау сүzlәрән бернинди үлчәүсез яудыра бирәләр. Ничек инде шуларны чынга алып, ышанып, күнелән эреп утырырга кирәк?... Мин үзем мондый караштагы кешеләргә кушылмыйм. Чынлыкта андый иптәшләр йә андый чараның мәшәкәтләрәннән куркалар, яки үзләре белән укучы арасында чын якынлык булуына ышанып житмиләр.

Сина карата мактау сүзләре әйтәләр икән, аны да бит берәү дә бармактан суырып кына әйтә алмый. Сина котлау адресы язалар икән, ул эшнә үтәп чыгу өчен дә аларга синен ижатына таянырга, монын өчен аны өйрәнәргә, укырга кирәк була.

Барыннан да бигрәк, бу бит бер синен ижатына яки эшчәнлегенә генә түгел, бөтен әдәбиятка кагылышлы мәсьәлә. Чөнки нинди генә язучыны алма, анын ижаты һәм тормыш юлы турында аны әйләндергән дөняядан аерып алып сөйләп булмый бит...

Кыскасы, кайберәүләр тыйнаксызлык дип тапса тапсын, ялган мактауларга куанып утыра дип көлсә көлсен, 60 еллыгымнын жәмәгәтчелек тарафыннан шундый зур игътибар белән уздырылуы минем күнелемне күтәрде, миндә тагын яна әсәрләр язү, яхшырак язү, житдирәк эшләү, күбрәк эшләү теләкләрен уятты, көчәйтте. Күрсәтелгән зур ихтирамга каршы коры рәхмәт сүзләре әйтеп кенә котыласы килми.

Шулай да, тантаналы кичә туган көнне була алмыйча, 11енә күчәргәнлектән, бу мактаулар, котлаулар кампаниясе бер атнага сузыла башлагач, күнелем болгана башлауны сиздем. Заманында елларга сузылган чиксез мактауларга Сталин ничек түзгән икән дип аптырадым. Тиешле чамада булганда гына әйбәт икән ул мактау, шулай булганда гына ана түзәргә, хәтта рәхәтлек хис итәргә мөмкин. Ә артыкка китә башласа начар... Яхшы әле, бездә андый куркыныч юк. Бу яктан безнең язучы халкы моладен, председатель булган өчен генә «мактарга» ашыкмыйлар.

29/V-67. Москва. Казан вокзалы. «Татарстан» поезды, 7нче вагоннын 7нче урынында, 2 кешелек купеда ялгызым утырам. 5 минуттан поезд китә. Казанга кайтам. СССР язучыларынын IVенче съездына килгән идем. Съезд көннәрендә бер юл да язарга вакыт булмады. Башка делегатлар — Г.Бәшир, Х.Туфан, Х.Госман, Л.Ихсанова, Х.Вахит, Л.Булгаков; кунаклар — С.Хәким. Кайсылары кичә, кайсылары өченче көн кайтып китеп беттеләр. 3.Нури Пушкин көннәренә калды, бсында кайта.

Съезд 22сендә ачылды. 27сендә көндез төмам булды. Житди, эшлекле төстә узды кебек. Ләкин күнелдә төер калдыра торган моментлар да житәрлек булды. Шәхсән миңа, шулай ук безнен Татарстан делегациясенә шунысы авыр булды: Татар әдәбиятын автономияле республика әдәбияты санап, союздаш республикаларнын әдәбиятыннан түбән исәптә йөртәләр. Яна устав кабул ителде: союздаш республика язучылары оешмаларына үзләренә башка яна членнар алу хокукы бирелә, автономияләргә (шул рәттән без дә) — юк. (Поезд кузгалып китте, барганда язү кыен, туктатам).

23/IX-67. Өченче көн СП РСФСРда булдык. Кичен Кремлевский театр бинасында Россия Федерациясенен культура һәм сәнгате көннәре атналыгы ачылу тантанасында катнаштык (ягъни карап утырдык). Бик матур концерт булды.

Кичә Мавзолейга һәм язучылар һәйкәлләренә (Пушкин, Горький, Маяковский) венюклар куйдык. Без Волжский хор, «Волга» журналы коллективына кушылып йөрдөк.

Бәйрәм РСФСР культурасы һәм сәнгате көннәре дип аталса да, нигездә рус культурасы һәм сәнгате көннәре төсендә генә үтә, автономияле республикаларга урын бик аз бирелә, әдәбият буенча бигрәк тә. Бәйрәмнен ачылу көнендә концертта татар сәнгатеннән бер генә номер да булмады. РСФСРда руслардан кала иң зур милләт булган татардан шулай булгач, башкасын әйткән дә юк. Бер Әсәнбаев белән кабардиннар биюе — бары шул. Алар әйбәт, албәттә. Башка халыклардан да табарга булыр иде һәм кирәк иде.

26/IX-67. Москва. «Россия»

Бүген с.11дә РСФСР язучылары правлениесынын пленумы ачылды. Л.Соболев ачты һәм кереш сүз әйтте. Виктор Ксенофонович доклад сөйләде. Кичке бга каләр шунда утырдык. Бер сәер чыгыш булды: Ленинград шагыйре Соснора тарихи темага язылган совет романнырын барысын да (А.Толстойны да кертеп) фальсификация дип атады. Аны серъезга алмадылар, жүләр чыгыш дигән характерда бая биреп, анын белән полемикага кереп торуны да кирәк тапмадылар. Анын артыннан чыгып

сөйләгән Дымшиц шулай дип әйтте. Пожлуй, дәрәс әйткәндәр. Дымшицның үз чыгышы әйбәт булды, совет әдәбиятында героик традицияләргә яклады.

Кич гостиницага кайтып, Г.Ахунов белән З.Нури номерында Галия ханым Рахмановнаны (Кәримова, дөтгиз редакторы) кунак итеп, үзбәз дә кунак булып, сыйланып утырды. Г.Ахунов оештырды. Аның Татарстан турындагы китабы чыгу алдында тора, шул уңай белән тәржемәчәсе Виктор Харчев та бар иде. Ул Москвадан шактый еракта тора икән, аучы икән, бекаслар һәм дупельләр атып, кыздырып алып килгән, коньякны шуның белән закусить иттек. Иртәгә Г.Ахунов пленумда чыгыш ясарга тиеш.

27/IX-67. Москва «Россия».

Сәгать 11дән пленум давам итте һәм сәгать 2гә тәмам булды. Бездән Гариф Ахунов чыгыш ясады. Ярый, әйбәт чыкты. Туктатып-туктатып кул чаптылар (башка бер чыгышны да мондый каршылау булмаган иде). Татарстанны шактый калку итеп күрсәтә алды.

Москва язучылары бүлегенә кереп, Ильин янында булдым. Әхмәт Ерикеев мирасы буенча комиссия төзү турында сөйләште. Хәзер Әхмәтнән хатынына — Галина Дмитриевнага шалтыратып, шул турыда сөйләшмәкче булаам. Шалтыраттым. Сөйләштем. Телефон... Софья Михайловна Глебова шалтыратты, хатымны алган, истәлегемне сорый. Хәзер үк төшереп салам...

4.XI-67. Москва, «Россия», №7-278

Октябрьнән 50 еллыгына багышланган тантаналы утырышта катнашам. КПСС Үзәк Комитетының, СССР һәм РСФСР Верховный Советлары президиумнарының берләштерелгән утырышы! Житмәсә мин шуның президиумында утырам. Минем алда гына Тодор Живков, Янош Кадар, Иосиф Броз Тито кебек кешеләр — социалистик илләрдән һәм капиталистик илләрдән компартияләрдән килгән вәкилләр... Политбюро ЦК, барлык союзный республикаларның житәкчеләре... Шулар арасында нибарысы өч язучы: Леонид Соболев, казак Шәрипов һәм мин... Бу әлбәттә бәхет эше. Шушы көннән минем өлешкә туры килүендә. Шулай да күнелле. Бик сирәк туры килә торган бәхет...

Кызганычка каршы бүген тантаналы утырышның ахырына кадәр утырырга туры килмәде. Бүген кайтып китәргә кирәк. Поезд сәгать 20.20дә китә. Билет кесәдә.

Гостиницада тантаналы утырышны радиодан тынлап утырдым. Әнә, сөйләүчеләр күп булу сәбәпле, утырышны 8гә кадәр давам иттерергә кирәк, диләр.

Кичәле-бүгенле бик күп танышларга, дусларга котлау хатлары язып жибәрдем.

10/XII-67. 7 нче декабрьдә Казанда консерваториянен концерт залы ачылды. Яна бина. Фәүзия белән икәү бардык. Бик зур куанычлы яналык булды бу безнен Казан өчен, алай гына да түгел, бөтен Татарстан өчен! Тик концертның программасы гына шактый эчнә пошырып, шундый зур тантанага күлгә төшерде: татар халкының үз музыкасына, музыкадагы милли традицияләргә ригая юклыгы сизелде. Дәрәс, анда катнашучылар арасында татар фамилияләре күп. Жиганов исем берничә кат кабатланды, Монасыйпов, Марат Әхмәтов, Эмиль Жәләлетдинов, Хисмәтуллина... Ключарев, Леман (болары да Казанда яшиләр), ләкин башкарган номерларында татар моны юк диярлек дәрәжәдә. Яхин эшкәртүендә «Тәфтиләү» көен шыңладылар (именно: шыңладылар, ягъни сүзсез генә, авызларын йомып хор белән көйләделәр). Шулай булуга карамастан бөтен зал тарафыннан иң яратып тынланган номер шул булды (әйе, минем тарафтан гына түгел, бөтен зал тарафыннан! Бу көй башкарылганда залда урнашкан тынлык искитәрлек иде).

Татар музыкасының шушындай зур бәйрәмгә көнәндә Сәйдәш исемнен бөтенләй искә алынмавы көферлек (кошунство) булып тоелды мина!..

7/XIIдә ОК КПССның пленумы булды. Мәктәп һәм халык мәгарифе эшләре турында сүз барды. Вәлеев докладын тыңладык. Соңыннан ип. Табеев шактый мәгънәле, уйландыра торган чыгыш ясады. Табеевның беренче секретарь буларак әйбәт үзенчәлекле, теге яки бу әһәмиятле политик мәсьәләләргә карата үзен шәхси карашларын да әйтә, тыңлаучыларны уйланырга чакыра. Әйе, установка бирми (тиешле күлмәдә ул, әлбәттә, анысын да эшли), ә уйланырга чакыра, үз үк

әйтеп бирә: бу фикерләре мин сезгә практикада куллану өчен түгел, ә бу турыда уйлану өчен әйтәм, ди. Район күләмендәге житәкче работникларны үз алларына фикер йөртәргә өйрәтү бик әйбәт, кирәкле эш.

Бу пленумда мин дә чыгыш ясадым, мәктәп эшендә эстетик тәрбия проблемасына кагылдым.

Бу көннәрдә без язучылар союзында яшә язучылар конференциясе уздырырга жыенабыз. 12/ХІІдә ачылачак. Мин бу айда (ноябрьдән үк) Фәүзия белән санаторийга китәргә ниятләнәләр идем. Секретаребыз (Зәки Нури) авырып больницага ятты да, китә алмадым. Шул конференциядән соң барып кайтырга исәп бар. Ләкин ял итеп булмас, чөнки 1968 нән 1 нче кварталында съезд (VІІенче) уздырырга дигән карарга килдек. Сайланган срогыбыз бу елның мартында ук тулган иде инде. Тагын миңа отчет ясарга туры килә (өченче тапкыр), ә ана бик житди әзерләнәсе бар.

17/ХІІ-67. 12 — 15 декабрь көннәрендә яшә язучыларның III-енче конференциясе булды. Районнардан һәм Татарстаннан тыш өлкәләрдән 50ләп кеше чакырылган иде. Казандагы яшыләр белән нибарысы 103 кеше катнашты. Семинар житәкчеләре, өлкән язучылар, доклад һәм лекция белән чыгучылар бу исәпкә керми...

Конференциянен 1нче көнөндә, беренче булып, ӨК КПССның 1нче секретаре Фикрәт Табеев сәгать ярымлык чыгыш ясады. Башта ул өченче көнгә планлаштырылган иде. Ул көнне аның Әлмәткә китәсе булды да, беренче урынга күчәргә туры килде. Һәм бу бик шәп булып чыкты; конференциянен әһәмиятен күтәрәп жибәрде. Чыгышы эчтәлек ягынан да бик кызыкты булды. Фикрәт Әхмәтжанович гомумән елдан-елга оригиналь була бара. Ул шаблонны яратмый. Кеше язып биргән әзер речеләр белән чыкмый (партконференция яки пленумнардагы отчет докладлары, әлбәттә, ансыз булмый торгандыр, аларын искә алмыйм). Аның үз фикерләре күп була, кызыклы була. Уйлана, ижади фикер йөртә торган галим булып бара ул (экономика гыйлемә буенча). Дөрес, әдәбиятка, сәнгать мәсьәләләренә карата дөрес булмаган яки бәхәслә фикерләре әйтеп жибәргән чаклары да була. Ләкин ул аларны кешегә көчләп тагарга тырышмый, үзе үк: «Бу фикерләре мин сезгә уйлану өчен әйтәм», — дип куя. Конференция, пленумнарда яки төрле кинәшмәләрдә аның сонгы сүзләре, ягъни йомгаклау чыгышлары кызыкты була. Алдан белсәм, мин аларны ишетми уздырмаска тырышым.

Бер уяйдан шунысын да язып куйыйм: яшә язучылар конференциясе тәмамланган көнне, 15нче декабрьдә, с.3тән 6-30 га кадәр бер төркем өлкән язучылар аның кабинетында үзе белән сөйләшәп утырдык. Г.Бәшир, Н.Исәнбәт, Х.Туфан, С.Хәким, Х.Госман, И.Гази, Ф.Хәсәни, Ә.Еники, Л.Ихсанова, Г.Ахунов, М.Әмир катнаштылар. Язучылар културабызны үстерүгә кагылышлы фикерләрен әйттеләр, тәкъдимнәр керттеләр. С.Хәким классикаларыбызны русчага тәржемә итү эшен кустарчылыктан чыгару кирәклеген әйтте.

Табеев бу эшне оештыру өчен кирәк акчаның суммасын ачыклап әйтерсез, бирербез дип вәгъдә итте.

Яңа конституция төзегәндә Татарстанны Союзная республика ясарга тәкъдим ителәр икән дигән сүз йөри. Шул сүз ни дәрәжәдә нигезле икән сорардык. Секретарь бу сүзнен бөтенләй нигезсез түгеллеген әйтте. Экономика институты галимнәре чыңлап та шундый тәкъдим керткәннәр икән (Татарстан белән Башкортстан буенча). Ләкин булдырмы-юкмы — ачык түгел. Бик үк өметләнмәскә кирәк, өметләнәп тә булмый калса, күнелсезлегә көчләрәк тоелыр. Ә булмый калуы зуррак ихтимал, чөнки автономиялә республикалар күп, алар да шуны тели.

Хәзерге көндә Ленин исемендәге Үзәк китапхана урнашкан йортны (университет каршындагы бина) язучылар союзына бирсәгез әйбәт булыр иде, дигән тәкъдим керде. Табеев моны да мөмкин эш дип таба. Аны балалар китапханәсе итәргә ниятләп икән. Балалар өчен яңа йорт салуға мөмкин, ди. Бу тәкъдимгә ныкларак ябышырга кирәк булыр. Ул бик уникальный йорт, язучыларга бик төс!

Яшыләр өчен журнал чыгару мәсьәләсе кузгатылды. Табеев моны, хәзерге альманах чыгару белән канәгатьләнәп торырга мөмкин, шул әкрәнләп журналга әйләнер, дигән рәвештә хал кылырга мөмкин диде. Бу вәгъдәгә дә ябышырга кирәк.

Безнең татар язучылары чит илләргә чыгу эшендә бик артта калалар дидек. Фикрәт иптәш бу мәсьәләне үзезбездән Татарстан күләмендә хал кылу мөмкинлеге барлыгын әйтте. Быел бездән Төркиягә туристик группа жибереләчәк, кем барырга тели, әйтегез, — диде.

— Мин! — дип кул күтәрде Х.Туфан. Башкаларыбыз, мондый жигди мәсьәләне болай ашыгып кына хал кылып булмас, дигән мәгънәдә елмаешып куйдык. Бу турыда да онытмаска, әзерләнергә кирәк (союз буенча).

Фикрәт Әхмәтжанович язучылар дөньясында (Москвада һәм гомумән Союзда) булган эшләр турында кайбер үзе белгән нәрсәләрне сөйләде... Москвадагы язучылар арасында политик яктан бик күнелсез фактларны искә алды. Бу яктан безнен Татарстан язучылары Союзында эшләрнен әйбәт торыш турында үзенен канәгать булуын әйтте.

Әмирхан Еники чыгышы мине бик сәерсендерде. Ул безнен житәкчеләрне Язучылар союзы эшенә карата демократияне кысуда гаепләмәкче.

— Озакламый язучыларның съездын жиярга әзерләнәбез, — диде ул. — Анда безгә иркенләп фикер алышу шартлары тудырылырга тиеш иде. Ә бездә хәзердән үк шундый хәбәрләр йөри: Рафаэль Мостафинны редакторлыктан алалар икән, Мирсәйне председатель итеп калдыралар икән, диләр. Мондый нәрсәләр алдан ук планлаштырып куелмасын иде...

Әнә нәрсәләр сөйлиләр икән! Ә мин ничә елдан бирле инде председателлектән ничек котылырга белми йөрәм. Мостафинны алалар, Мирсәйне калдыралар!... Ягъни Мирсәй белән Мостафин бергә сыеша алмыйлар, дигән сүз булалыр инде бу. Ә Мостафинны редакторлыктан алдырмас өчен минем каты көрәшеп килүемне белмиләр. Белмәсеннәр. Эш анда түгел. Язучылар арасында кемнәреннәр шушундый вак, мешанлык интереслары һәм интригалары белән кычынып йөрүләре ямьсез. (Именно «кычынып», янып яки борчылып дип әйтү андый түбән хисне зурлау булыр иде.)

1968

8/II-68. Ел башыннан ук яза башламакчы идем, шушы дәфтәрнен форматын яратмадым; күнеләмә ошаганрак, ягъни бу дәфтәрдән тарырак һәм яхшырак бүтән берәр дәфтер табылганын көттем. Күрәсен табылмады инде: Казан кибетләрендә очрамалы, бу аралда Маскәүгә барырга туры килмәде. Артык көтмәскә, эзләмәскә булдым, йә ел үтеп китәр.

Яна елны быел Фатих Хәснеләр өендә каршыладык. Расихлар да килде. Башка кеше юк иде, шулай да күнелле генә булды. Нужа калач ашата, дигәндәй, Фатих жүнләрәк баягә коньяк таба алмаган да икән, иң кыйммәтлесен сатып алырга мәжбүр булган, аны бик төмләп әйтеп сыйлады.

Фатыйхтан башлагач, ана бәйле сүзләрен рәттән үк язып куйыйм: 5 енче февральдә анын 60 еллыгына багышланган юбилей кичәсе уздырдык. Татар дәүләт академия театры бинасында булды. И.Гази председателлек итте. А.Расих доклад ясады, мин язучылар исеменнән котлап адрес тапшырдым. Халык күп килгән иде. Тик ӨК житәкчеләре булмады диярлек. Москвадан «Литературная Россия»дан Куклис килгән иде. — «Үз кешеләрегезнен калерен житәрлек белмисез икән», — диде. Үзенә башка республикаларда булуын, андагы житәкчеләрнен үз язучыларына зуррак хөрмәт күрсәтүләрен әйтте.

бнчы февральдә Ф.Хәсни безне — 80ләп кешене — «Татарстан» ресторанына кунакка чакырды. Мәжлес әйбәт, күнелле узды.

Гомумән бу көннәрдә матбугатта да Ф.Хәсни турында шактый күп мактау сүзләре язылды. Язучылар да, халык та аны яраталар. Чыңлап та яратмаслык язучы түгел...

VII съездыбызны жиярга хәзерләнәбез. 25-26 март көннәренә билгеләдек. ӨК дә раслады. Минем өстә отчет доклады хәзерләү эше тора. Безазын эшләдем дә инде, ләкин күп эшлесе бар әле. Цейтнотка кермәсәм ярап иде дип куркам. Бик энергично эшләп булмый. Темп начар. Давлением күтәрелә башлады.

Февральнен 21ендә ӨК партконференциясе була. Анда да чыгыш ясарга кирәк.

29/III-68. Шушы айның 25-26ларында VІленче съездыбыз булып узды. Г.Камал исемендәге Татар дәүләт Академия театры бинасында уздырдык. Кунаклар күп чакырмадык. Москвадан Евгений Андреевич Пермяк, Людмила Константиновна Татьяничева һәм Р.Я.Палехов (РСФСР союзы аппаратында консультант) белән Лариса Васильева дигән бер яшь шагыйрә килделәр. Уфадан Гыйлемдар Рамазанов, Хәким Гыйлажев (хатыннары белән) һәм ялгызы Ибраһим Абдуллин килгәннәр иде. Чуашстаннан А.Калган булды. Тагын Москва нәшриятларынан вәкилләр катнашты. Детгиздан Галия Каримова, «Сов. Россия»дән Жәмил Мостафин, «Лит. Россия»дән Никонова Т.Дм. килделәр. Роберт Бикмөхәммәдов белән Вил Ганиев тә килгәннәр иде. Вил әйбәт кенә чыгыш ясады, Роберт ни өчендер съездда бөтенләй күренмәде.

Хисап докладымны ярыйсы гына тыңладылар. Партерда да, батконнарда да халык тулы иде. Ләкин килүчеләр арасында үзләрен бәйсезрәк тотучы яшьләр дә булды. Мостафин Рафаэль бик үк акыллы булмаган чыгыш ясады. Ул, әлбәттә, үзенчә татар халкының элек-электән культурасы зур булуын искә төшерү аркылы, аның хәзерге көненә игътибарны көчәйтү ниятендә булгандыр. Тик 1913 елда чыккан китаплар саны белән ббнчы елда чыккан китаплар санын (татарча китаплар турында сүз бара), эчтәлекләре белән бәйләмичә чагыштыру ясап начар эшләде. Сүзе демагогик характерда килеп чыкты. Галеркадан бер төркемнен кирәк-кирәкмәс урында кул чабып утырулары бу хәлгә тагын да ямьсезрәк төс бирде. Әдәбиятыбыз, культурабыз турында житди сөйләшү, аларның үсешен реаль шартларга бәйләп кайгыртасы урында, милли тойгыларда уйнарга тырышу килеп чыккан кебек булды. Кыскасы Рафаэль Мостафин үзенен дә дәрәжәсен төшерде, эшкә дә шактый зыян итте.¹

Шулай да бу хәл съездның житди төстә дәвам итүенә һәм шундый ук рухта тәмамлануына киртә була алмады...

Яна идарә сайланды: М.Әмир, Г.Бәшир, З.Нури, Л.Ихсанова, Р.Мостафин, И.Юзеев, В.Синев, Р.Ишморат, Х.Госман, Г.Ахунов, Р.Фәйзуллин, Г.Кашшаф, А.Шамов, Ф.Хөсни — барысы 17 кеше. Председатель — И.Гази. Урынбасарлары: С.Хәким, Г.Ахунов.

Ибраһим Газини бу постка ризаландыру эше бик авыр булды. ӨК секретарьлары үзләре тырышмаса, аны жигү, пожалуй, мөмкин дә булмас иде. Хәзергә минем өчен ин әһәмиятлесе — председателылектән котылдым. Эшли башлавыма 7 ел булып килә иде, жүнләп берни яза алмадым бит. Хисап докладлары, төрле мәкаләләр, речләр язып гомер узды. Хәзер инде, берәз ял итеп алырга да, әдәби эшкә чыңлабрак тотынырга ниятләп торам. Артык картаелып өлгерелгән булмаса ярый.

Путевка сорап жибәргән хатыма бүген җавап алдым: 2 иче апрельдән «Десна» санаториена чакыралар. (Москва янында). Фәүзия белән шунда барырга җыенабыз.

Бүген Качалов исемендәге Зур Драма театры директоры Павлова Валентина Михайловнага «Хөррият»нең юлга-юл тәржемәсен илтеп бирдем (үзе белән сөйләшкәндә вагъдә иткән идем). Мин кайтуга укып куярбыз, диделәр. Үзем дә беләм: ул әсәр бүген өчен искергәнрәк модада азылган. Ләкин анын материалы, кешеләрә искерә торган түгел. Театр кешеләрен кызыксындыра алса, бергәләп эшләргә булыр. Яратмасалар нәрсә югалтам сон? Яна әйберләр өстендә эшлисем юкмени минем?

¹ Редакция Мирсый аганың бу фикерләре белән килешми. Әлегә чыгыш Р.Мостафинның чын фикәдарыгә булды. Шуннан сон күп тө үтмәде, ул редакторлыктан алынды.

«Казан утлары» архивынан

СССР Язучыларының
I съездында алынган рәсем.
Беренче рәттә сулдан уңга:
Кави Нәжми, Алексей Толстой,
Максим Горький; икенче
рәттә: Ләбиб Гыйльми, Хәсән
Туфан, Гамәр Толымбайский,
Фатих Сәйфи-Казанлы,
Галимҗан Нигъмәти. 1934 ел.

Дуслар, фикердәшләр. Сулдан
уңга: Габдрахман Минский, Һади
Такташ, Гадел Кутуй. 1928 ел.

Беренче рәттә, сулдан уңга:
Һ.Такташ, Г.Гали, Г.Нигъмәти,
икенче рәттә: уртада Ш.Камал.
1930 еллар.

Бу бина озак еллар буге (80 еллап) татар матбугатының үзәге булды. Берничә дистә ел «Казан утлары» («Совет әдәбияты») журналы да биредә басылды.

Бөек Ватан сугышында катнашкан язучыларның бер төркеме. Сулдан уңга: Хатыйп Госман, Әдип Маликов, Әмирхан Еники, Нәби Дәүли, Әхмәт Исхак, Гомәр Боширов. 1985 ел.

Тәлгат
Галиуллин

МӨХӘММӘТ МӘҖДИЕВ ЙОЛДЫЗЛЫГЫ

РОМАН-ЭССЕ

«Ялга чыгу гаеп түгелдер»

1990 елның көзәндә Мөхәммәт Мәҗдиев, тыныш билгеләрен урыннарына куеп, ягъни катгый карары турында барыбызга да хәбәр салып, алтмышы тулуга укыту эшеннән китте. Ул бу хакта бик жылы, бәгырьләрне телгәләрлек итеп язып та чыкты: «Мин үз университетым белән сабуллашам. Рәхмәт сина, гали уку йорты! Син миңа тормыш мәктәбен, яшәү тәҗрибәсен бирден. Синдә минем фәнни телем ачылды. Мин синдә янадан тудым»...

Югары уку йортыннан үзе теләп китүләр сирәк була. Мөхәммәт әле көчәндә, студентларга әйтер сүзе бар, шуңа да анын бу адымы сәеррәк тоелды.

— Язу-сызу белән шөгылләнәп, укучыларым белән ешрак очрашып, теләгән жиремә барып, калган гомеремне үземә, гайләмә багышлыйсым килә. Пенсия яшенне тутыргач, ялга чыгу гаеп түгелдер, шәт, — дип аңлатты бу адымын.

Актёрлар йорты кафесында чәй эчү оештырып, рәхәтләнәп аралашып, теләкләребезне индереп, дустаныбызны бөтен татар факультеты белән зурлап, кадерләп озаттык. Күнелле булырга тырышсак та, жыр-биюләргә өлеш чыгарсак та, моңсу хисне жинә алмадык. Университет югары кимәлле лекторын, студентлар яраткан остазларын, коллегалары тормышны сүзе белән бизәп, үзенә бер мохит тудыра белгән иптәшен, кемдер бик якын кешесен югалтты. Очрашып яшәргә, ташлашмаска вәгъдәләр бирешсәк тә, элеккеге кебек һәр тәнәфес, буш сәгать вакытында аралашуларның булмавын, анын акыллы, шаян кинәшләрен һәркөнне ишетеп тора алмавыбызны аңлау йөрәкләрне әрнетте. Мөхәммәт хыялында тудырган «ирекле» дөньясына чумды. Мин аны игътибарсыз калдырмаска, очрашулар оештыру, «малайлар мәҗлес»ләренә чакыру турында онытмаска тырыштым.

— Хөкүмәт эшеннән киткән кешене бер дә кызганмыйлар икән. Мәкалә язуну, радио-телевидениедән чыгыш ясауну үтенеп кенә торалар, үземә бер дәкыйка вакытым калмый, — дип зарланып алуында университетны сагынуын сиземләп, «иртәрәк, ашыгыбрак киттең шул, хәзрәт» диюемә, ул аңлатма кертте.

— Миннән үрнәк алып, А.Яхин, С.Ибраһимов кебек алтмышларын тутырган фән кандидатлары да урыннарын яшьләргә бушатырлар дип уйлаган идем. Ә аларның, юк, мыеклары аз гына да селкенмәде, һаман

укытып йөриләр. Ир-атка һәркөнне эшкә йөрү сәламәтлелегә өчен бик кирәк фал икән шул. Кемнәргәдер кирәклегеннә тоеп яшәү иң файдалы дару икән бу дөньяда.

Мин аның халәтен аңлап, декан, кафедра мөдире булуымнан файдаланып, үзе яхшы белгән XX йөз башы әдәбияты һәм ижтимагый фикер үсеше буенча махсус курс укырга тәкъдим иттем. Бик теләп риза булган иде дә, берәздән, үзе әйтмешли, «артык тамак булып селкенеп йөрүдән» баш тартты. Чөнки шул арада нәрсәдер үзгәргән, яна кешеләр килгән, кискән икмәк кире ябышмаган шикелле, ул үзен факультетта ятсыныбрак тогты. Университетка тулаем эшкә кайту тәкъдимен кабул итмәде: «ашарына житмәгән дип, кешедән көлдереп йөрмим әле». Бу карары характерынын горур, четерекле, нәзберек һәм үз бәясен белүе турында сөйли иде. Мәһдиев бер елгага икенче кат керергә теләмәде. Әлбәттә, аны укытучылар да, студентлар да бик теләп, рәхмәтле булып кабул итәрләр иде. Бигрәк тә бу чорда әдәбият кафедрасы мөдире булып Мөхәммәтнән ижатын югары баялаган дусты, ипле, чын галим, профессор А.Әхмәдуллин эшләгәннә дә исәпкә алсак.

Утыз елдан артык гомерен студентларга биргән тәҗрибәле укытучының белемен үзәндә тотарга хақы юклығын исәпкә алып, аның белән Яр Чаллы педагогия институтына лекцияләр белән йөри башладык. Туксанынчы еллар башы — Кама-Чулман буенда урнашкан, яна оешкан уку йортының гөрләп үсеп киткән, милләткә хезмәт иткән чоры иде. Ул елларда ректор булып эшләгән Зиннур Шәрәфетдинов һәр белгечлек буенча студентларның яртысын саф татар телендә генә укыта торган итте. Русча белем алганнарның да 50 проценты милләт балалары иде. Минем энекәш, Мәһдиевнән ижатына гашыйк, милли жанлы ректор, алдан сөйләшеп куеп, безне Чаллы санаторийларында яшәтте, «Волга»сында гына йөртте. Шунда Мөхәммәтнән лекцияләрен тынлау мөмкинлеге тугач, университетның нинди әзерлекле, хисле, бай телле укытучысын югалтканын аңладым. Ул һәр чыгышына, аудиториягә беренче кәргәндәй әзерләнеп, дулкынланып, үзен бер йодрыкка тәйнәп керә торган иде. Аның фәнни әзерлеге, эрудициясе һәр жөмләсеннән сизеләп тора, бай теле (ул русча да яхшы белә иде) иң четерекле төшенчәләренә талип-талибәләр аңларлык итеп ачарга мөмкинлек бирә. Дәлил кирәк булганда ул нәзари фикернән асыл баганалары Сократ белән Мәржани, Гегель белән Белинский, Веселовский белән Ж.Вәлиди фикерләрен «ярдәмгә» чакырудан та тартынып тормады.

Хәзерге татар галимнәре М.Мәһдиев хезмәтләрен, тәҗрибәсен әйләнәп үтә алмасалар да, фән өлкәсендә ул турыдан-туры шәкертләр әзерләп калдырырга өлгермәде. Ул чорда аспирантурага урыннарны аз һәм докторларга гына бирәләр иде. Дөрәс, аның житәкчелегендә язылган диплом эшләре иң кырыс таләпләргә җавап бирерлек һәм дипломчылары аны хәзер дә онытмыйлар, сагынып искә алалар. Бүлекне тәмамлаган яшьләр арасынан Мөхәммәт килчәгә өметлеләрне күрәп ала белде, үсешләренә ярдәм итәргә тырышты. Беренче аспирантым Дания Заһидуллинаны да «бу кызның сүз тоемы бар, шигырьләр дә яза, килчәгә өметле», дип мина ул тәкъдим итте.

Күренекле язучы, Тукай премиясе лауреаты, Татарстанның халык язучысы исеменә лаек булгач та М.Мәһдиев фән дөньясына ихтирамын киметмәде. «...Фәннәр Академиясенән Казан филиалына мин әле дә кереп йөрәм. Анда мине өнәп бетермәгән галимнәр бар, үземнән элеккеге укучыларым да байтак. Ул укучыларымның күбесе инде фән кандидатлары. Гыйлем йортын бик яратам мин, шундагы тар коридорларда кыштыр-кыштыр килеп профсоюз эше эшләп йөргән мәжнүн яшь кызларны, дөньяда миннән дә акыллы кеше юк дип ушанып, үз фәнненән башка

бөтен нәрсәгә пүчтәк дип карап йөргән тел, әдәбият, тарих галимнәрен — үземнән кичәге укучыларымны яратам», — дип яза ул «Хәмит Ярми» исемле мәкаләсендә.

Турыдан-туры үзәндә лекцияләр тыңлап, гамәли иҗат дәрәсләрен «Әллүки» әдәби оешмасында алып, татар әдәбиятына хезмәт иткән шәкертләрен дә баяли алды Мөһдиев. Р.Сибатка язган хатында ул горурылыгын, кәпрәюен яшерүне кирәк тапмыйча болай дип яза. «Үземнән элеккеге студентларым арасында син, Нур Әхмәдиев, Рашат Низамиев, Шәмсия Жиһангирова, Жәүдәт Дәрзаман, Газинур Моратов һәм башка бик күпләр булуы белән горуруланам» (сентябрь, 1982). Чыннан да, Мөһдиев яратып атаган каләм осталары хәзерге татар сүз сәнгатенен төбенә жигелеп тартучы, горурылыгын тәэмин итүче мөхтәрәм язучылар.

«Бәширов кызы кем белән торганын белеп яшәсен әле»

Казанга безне Чаллы пединституты ректоры зурлап, күчтәнәчләрен «кыстырып», йоласына туры китереп озата, ә Мөхәммәт игътибарлылыкны баяли, рәхмәтен сәндереп әйтә белә торган зат иде. Тәртип өчен кулларын боксерларча аркылы куеп, «Зиннур энәкәш, алай ук кирәкмәс, без бит реви́зорлар түгел», дигән булса да, бәхетле ихласи елмаюын яшерә алмый. Телсәз кайсы адәм баласы кебек ул да кешелекле мөнәсәбәткә мохтаж. Мөһдиев холкының янә бер шаян сыйфаты әлегә дә баягы Чаллыга сәфәр белән бәйлә рәвештә ачылды. Казанга жылышка баручылар белән өч машина юлга бергә чыктык. Мөрәзәбезгә житәрәк ясалган бер тукталышта Мөхәммәт шундый үтенеч белдерде.

— Егетләр, мине өч «Волга» белән өемә чаклы озатып куегыз әле. Юл өстендә генә яшим, жәһәннәмгә кереп торасы түгел.

Мөһди́евнән котелмәгәнчәрәк борылышлы тәкьдимнәренә күнеккән булсак та:

— Ни өчен мондый тамаша? — дигән булдык. Ул серне чишәргәме, әллә жавапсыз калдырыргамы дип уйланып торганнан соң:

— Бу акция, егетләр, миңа бик кирәк. Мин бит пенсионер. Бәширов кызы кем икәнәме, һаман да дусларым күплекне, кем белән торганын белеп яшәсен әле!

Янә берәз икеләнеп алганнан соң, өстәп куйды.

— Дәрәс, безнең мөнәсәбәтләр әйбәт. Мин читкә чыгып китсәм, бик борчылып яши. Көннәр буена тәрәзә яныннан китмиңә көтеп утыра.

«Лилия сине ир-егет буларак ярата, язучы итеп таний, хөрмәт итә, сина нигә кирәк мондый арзанлы спектакль», дип кәефен бозып тормыйча, өлкән дуствызының кәпризен үтисе булдык һәм өч «Волга» Совет мәйданы янында, Галиев урамында урнашкан өч катлы өй янына килеп бөялде. Бу йортның укытучылар өчен Мөһдиев бөтен университетның профком рәисе булып эшләгән чорда төзелгәнән һәм анда Вахит Хаков, Гомәр Саттаров, Сәгәдәт Ибраһимов, Альта Мәхмүтова кебек татар факультеты укытучылары яшәгәнне мин генә төгәен белә идем. Табигый сорау һәм шунда ук ана жавап туа? Ни өчен әле Мөхәммәтнең өйдәшләре, беришесе көндәшләре, анын пенсиядә дә нинди дәрәжәдә яшәвен, эскорт белән кайтып төшүен күрмәскә тиешләр. «Бөеклектән» сер ясау вакыты узып, демократия жилләре куенга керә башлаган чорда яшибез ич!

Бер төркем ак, кара, яшел машиналарның Мөһдиевләр йорты янына килеп туктавы белән кәмит тамам дип уйласагыз, ялгышасыз булып. Сценарий авторы хыялга ифрат бай адәм иде шул. Подъезд янына килеп

төртелмәс борын Мөхәммәт үзе утырып кайткан машинаның йөртүчесенә каты итеп сигнал бирергә кушты, тавыш тынар-тынмас мизгелдә, балконда Лилия ханымның елмаюлы ак түтәрәк йөзә күренде. Беришебез Мәҗдиевнен тулы бәхетеннән көнләшеп тә куйганбыз. Ирен зар-интизар булып, юлдан күзен алмыйча көннәр буена шулай көтеп алучы дөнья бизәкләре күп булмаганны беләбез. Андый хатынны төшендә күрмәгән ир сирәктер. Шул арада Мөхәммәт машинадан чыкмыйча гына:

— Хатын, күчтәнәчләрне төшеп ал! — дигән әмерен төшерде.

Аның «күчтәнәч» дигәне кытлык заманда татар халкы мәкиббән киткән, тышына фил рәсеме төшерелгән биш-алты кап чәй һәм бер-ике шешә коньяк була инде. Без Мәҗди бәхетеннән туйганчы көнләшәргә дә өлгөрмәдек, шул арада Лилия ханым житез генә төшеп тә житте. Мөхәммәт вәкарь генә машинадан чыгып, әүвәл тук кыр казлары кебек тезелешеп торган машиналар ягына үзе генә аңлаган ым ясады, багажникны ачтырып, коробканы култык астына кыстырганнан соң, безне чәйгә чакырды. Лилия ханым безнен белән исәнләште дә:

— Ярый әле, Мөхәммәтнең яхшы гадәте бар. Алдан шалтыратып, сәгать өчлөргә кайтып житәм, чыгып китмә, өйдә көтеп утыр дип кисәтеп куя. Шуңар да бәйләп куйган кебек көтәргә мәҗбүр булам, барасы жирләрем дә күп иде.

Безне «тынычландырып» куйган белдерү ясаганнан соң, Мөхәммәтне хуплап:

— Әйдәгез, безнең каморканы күреп чыгарсыз. Кичкә пәрәмәч тә пешерермен.

Без рәхмәтләр әйтеп, баш тарткач, дустаныбыз буш кулын изәп, үзен көтеп торган Лилиясен белән подъездга кереп югалды. Хатынының Мөхәммәтнең катмарлы сюжетлы уенын аңлап житкөрмәве табигый, ул бит язучы түгел, аның тормыш иптәше генә.

Язучы хатыннары, Мәҗдиев әйтмешли, «особый кавем». Аларга хокуklar күбрәк бирелмәсә дә, башка һөнәр ияләренен халәл жефетләренә караганда, вазифаларның күбрәк йөкләнгәнлегә сер түгел. Алар һәр хатын-кыз үтәргә тиешле бурычларны да өсләреннән төшермичә, «өстәл янында утыруыннан, аркана карап туйдым, әйдәле, дөньяга чыгып керик», дип зарланмыйча, беренчеләрдән булып иренен әсәрен укып, бәясен дә бирергә тиеш (нигездә мактарга) була. Шуна күрә С.Хәкимнең Мөршидәсенә, Аяз «жизнинен» Нәкыясенә, М.Әгъләмнен Нәжибәсенә, авыру ирләрен кадерләп карап торган Ф.Яруллин, Р.Мингалим, Ф.Латыйфи, Ж.Дәрзаман хатыннарына рәхмәттән башка нәрсә әйтәсен! Гариф Ахуновның инде үзе дә фани дөньяны ташлап киткән Шаһидә апага мәхәббәте, жылы, кечелекле, кешелекле мөнәсәбәте турында риваятьләр йөрүе турында алдарак сүз булган иде. Мөхәммәт Лилиясен яратып яшәсә дә, Язучылар берлеге коридорында кызык эзләп йөрүчеләрнен теленә азык бирмәс өчен, хатынына кеше алдында кырысрак булырга, хәтта үзе үк шаяртып алырга да жаен таба иде.

— Минем хатынның бер житди кимчелеге бар, — ди торган иде ул, мәжлес кызып киткәч кенә.

Кызыклы хәбәр көткән авызлар ризык чәйнәүдән туктый, күзләр хәтәр ялтырый. Озын-озак күренгән паузадан соң гына абзый:

— Кәстрүл жыярга ярата Лилия апагыз. Һәр зарплатадан өйгә яна бер кәстрүл күтәрәп кайтмаса, хатын йокыдан, тамактан кала.

Лилия ханым иренә мәрхәмәтле караш ташлап:

— Мөхәммәтнең миннән көлеп гомере уза инде.

Ул да бит язучы хатыны. Кеше алдында үзен болай «фаш» итүне буш калдыра алмый.

— Кәстрүлләрнең кирәге гел чыгып тора анын. Мөхәммәтнең алдан кисәтеп куймыйча, кунаклар ияртеп кайта торган гадәте бар. Шуна өйрәнә алмыйм.

— Күпчелек ирләргә хас бер сыйфат инде ул. Иптәшләр алдында хатынның киң күнеллелеге белән мактанасыбыз килә, — дип кыстырам, ул көнне чакырылмаган кунаклар рәтенә кергән кеше буларак. Лилия ханым бирешми, аяк терәп сөйләшүне яна деталь белән баета.

— Анысы гына житмәгән, Мөхәммәт үзе кичә ашаган тозлы кыярны таптыра. Ярый ла, сезнең кебек гаепләми торган кешеләр белән генә кайтса. Төрлесе була.

Хужага, озын телен аркылыга бөкләп, сүзне башкага күчерүдән башка хут калмый. Анысы да ана килешә. Утны үзеннән күчерә белә иде Мәһдиев.

Фикерләү рәвешенә бу сыйфаты төрле дәрәжәдәге очрашулар вакытында, сорауларга җаваплар биргәндә тирәнрәк ачыла.

Мөхәммәт үзенә элгәрәк бирелгән бер сорауны исенә төшереп, канәгать елмаюын яшерүне кирәк тапмый. Бу очрашу турында еш искә ала иде.

— Теләчеме, Сабамае районының бер авылында жылыш вакытында өченче рәттә утыручы кечкенә бер кыз, буй-сынына караганда күп булса икенче сыйныфта укучыдыр, кулын күтәрде. Булачак сорауының житдилегеннәндер инде нечкә кулы калтыранып тора. Үзе аягыра дә рәтләр арасынан чак-чак кына күрәнә.

— Минем бер сорауым бар иде, абый?

— Рәхим ит, сөңлем, дим.

— Абый, сез өйләнгәнме?

Зал шартлап көлөп жибәрде. Очрашуга килүчеләр белән ике арада жылы мөнәсәбәт урнашты. Мин баланың сорауына житди итеп җавап бирергә тырыштым, кызым Гәүһәр, университетта укучы улым Искәндәр, гаиләм турында сөйләп киттем. Соңыннан сорау биргән кызга бәхет теләдем.

Юмор Мәһдиевкә катлаулырак, чөтөкләрәк хәлләрдән дә чыгарга ярдәм итүче бер таяныч иде. Чөнки өлкән курс студентлары, аспирантлар, укытучылар белән аралашу вакытында юри мәкерле сөальләр дә бирелә.

Студент:

— Мөхәммәт абый, кайсыдыр ялагае сезне «тере классик» дип атаган иде. Мондый бая белән килешәсезме?

Мәһдиев:

— Әнем, илле-алтмыш елдан соң мине күрергә тырыш! Сине чиратсыз кабул итеп, бу мәсәләгә ачыклык кертербөз.

Аспирант:

— Бер тәнкыйтьче сезне элитар өслүб язучысы дисә, икенчесе сүнеп барган авыл жырчысы — «деревенщик» дип атый. Кайсын дөрес дип саныйсыз?

— Элитар төшенчәсен ничек аңлайсың бит. Элитар — иле тар сүзләрен кушып ясалган түгелме әле? Минем татар илем кечкенә булса да, тар димәс идем. «Авыл язучысы» дигән билгеләмә минем өчен зур бая. Безнең татарлыгыбызны авыл саклаган, әхлагыбыз, фәлсәфәбез, гүзәл жырларыбыз шунда туган. Талантларны авыл бирә.

Шул ук тынгысыз аспирант:

— Ижатыгызын төп үзәнчәлегә нәрсәдә дип саныйсыз?

Мөхәммәт житдиләнәп китә:

— Тормышчан детальдә булса кирәк. Сайлап, иләктән үткәреп алынган деталь һәр нәрсәдән өстен. Аннан башка әсәр буш. Бу — мин ачкан хакыйкать түгел. Шул ук фикер Тургеневта да бар бугай.

Әдәбият тарихы укытучысы буларак мин аның фикере турында күп

уйландым. Әдәби әсәрдә, әлбәттә, жыйнак композициянең, өслүбнең, башка бик күп хасиятләренен әһәмияте зур. Мәгәр һәр олы язучыга өстенлек биргән, анын кабатланмас үзенчәлеген билгеләгән аһәне була. Үземә аралашырга насып булган каләм ияләре арасында детальгә, аерым сүзгә Мөхәммәт кебек игътибарлы язучыны очратканым булмады. Яна бер сүзне, гыйбарәне ишеттеме, кая гына, кем белән генә утырмасын, кесәсеннән, Жванецкий кебек, үзеннән беркайчан калдырмый торган дипломатыннан блокнотын чыгарып, нич югында өстәлгә кул сөртү өчен куелган кәгазьгә ишеткәнән теркәп куя. Ул бу язмаларын соныннан әсәрләрендә файдаланганмы, юкмы, әйтә алмыйм. Әмма МәҖдиевнен һәр ишеткән яна сүзгә, гыйбарәгә игътибарлылыгы, хужаларча мөнәсәбәте сокландырмый калдырмый иде. Күбесез кеше алдында яхшы түгел, дип, йә оялабыз, йә хәтергә ышанабыз. Ә сонгысы еш кына иң кирәклесен «коеп» калдыра.

Үз халкынын тарихына, рухи тамырларына, яшәшәнен гашийк кеше генә анын һәр сүзенә шулай игътибарлы була ала.

Тәнкийтьче Ф.Миннуллин да МәҖдиев ижатынын нәкъ шул сыйфатына югары бәя биргән икән. «М.МәҖдиев үзенчәлекле бер деталь, бер-ике отышлы эпизод аша геройнын тулы характерын, бөтен тормышын күз алдына бастыра ала. Ул бер битлек, бит ярымлык мәйданга зур бер хикәялек материал сыйдыра».

Язучы, галим М.МәҖдиев мирасын барлау юлында

Мөхәммәт МәҖдиевнен гомере буена сокланып, мәкиббән китеп яшәгән, анын һәр жөмләсенә, сүзенә игътибарлы, яраткан шагыйре Тукай булуы гажәп түгел. Мәжүселек дәрәжәсенә житкән бу илаһи мөнәсәбәт озак еллар давамында Казан дәүләт дәрелфөнүнендә XX гасыр башы татар әдәбиятын укыту нәтижәсе булгандырмы, әллә бөөк шагыйребезнен авыр язмышы, милләтнең киләчәге турында борчылып, жан атып яшәве, өмет-хыялларын сәнгати югарылыкта әйтеп калдыра алуы рухына туры килгәнме, шәт бу сорауларга үзе дә жавап бирә алмас иде. Шигырьләрен яттан күп белсә дә, жәе чыккан саен ул Тукайнын «Хөрмәтле Хөсәен яджаре» мәрсиясенен сонгы юлларын аерым бер басым ясап кабатларга ярата иде:

Бармыни бездә чын кеше кадрен белү?!
Без аны кайдан велик, мискин үлеп күрсәтмәгәч!

Бу гыйбарәгә мәкиббән китүе әдипнең әтисен яла шикаяткә таянып, 1937 елда кулга алып, шул чорда ук атылса да, дәрәслекне үткән гасырнын илленче еллары ахырында гына белүенә рәнжүеме, озак еллар давамында архивларда, вакытлы матбугат битләрендә чокынып, Таип Яхин, Габделмәннән Рахманколий, Габдулла һәм Гобәйдулла Бубилар, Гали Рәхим, Газиз Гобәйдуллин кебек каһарман шәхәсләребезне «кирәгеннән артык» күтәреп, марксизм тәгълиматыннан читләшкән дип, докторлык диссертациясен кат-кат тикшереп тә, яклауга чыгармаганның өчен үпкәләве булдымы, анысын да хәзер тәгәснләп раславы кыен.

МәҖдиевнен Язучылар берлеген, жәмәгәтьчелекне әдәби ижатына илифатсызлыкта гаепләргә нигезе юк кебек. Замандашларыннан берәз сонарыбрак булса да, 1990 елда Татарстан Республикасынын Г.Тукай исемендәге Дәүләт премиясенә лаек була. 1993 елда «Татарстан Республикасынын халык язучысы» дигән мактаулы исем бирелә, «кеше кадрен» белмәү нәтижәсендә, шул олы бүләкләрне алгач кына яна, затлы

фатирга күченә. Проза һәм фәнни-тәнкыйди әсәрләре аерым басмаларда укучыга даими ирешә торды, ижатына, шәхесенә багышланган утыздан артык мәкалә дөнья күрдә. Авторлар арасында Т.Миннуллин, А.Гыйләжөв, Ф.Миннуллин, Ф.Галимуллин, М.Әхмәтжанов, М.Галиев, Ә.Гаффар кебек фикерләрен уйлап, сүзләрен өздерең әйтә белгән затлар булуны ассызыклар үтәсе килә. Адәм баласының күнелә төпсез кое, диләр. Мәһдиевнән үзе белән бер чорда ижатка килгән каләмдәшләреннән аермалы буларак, сайланма әсәрләре тулланмасын чыгара алмый калуына үпкәсе булгандыр дип уйлыйм. Өч томлыгын нәшриятка әзерләп тапшырса да, бу басма язучы мәңгелеккә күчкәч (14 июнь, 1995), 1995-1996 елларда гына нәшер ителде. Ниһаять, куанычлы хәл. 2009 елның ахырында әдипнән кызы, филология фәннәре кандидаты Гәүһәр Хәсенова төзөгән бик затлы, төсә, бизәлешә белән академик басмага торырлык каты тышлык белән Мөхәммәт Мәһдиевнән биш томлыгы басылып чыкты. Язучы, тәнкыйтьче Р.Зәйдулланын кыска, мәгәр сыйдырышлы, әтрафлы сүз башы (Р.Каилнән файдасыз яисә кальбе кабул итмәгән кешеләр ижаты тирәсендә каләмен чуалтырга яратмаганы мәгълүм) белән чыккан бу басма Татарстан китап нәшриятының язучының 2009 елның соңгы аенда тулган 80 еллыгына бүлгә дип фаразлыйм. Шуңа хәтлесе дә бар бит әле: Арча педагогика көллиятен, Казан дәүләт гуманитар педагогика университетын тәмамлап, берничә ел тарих укытучысы, завуч, КДУда утыз елдан артык талип-талибәләргә татар сүз сәнгәтенә илаһи көчән, матурлыгын аңларга өйрәткән Мөхәммәт үзән беренче нәүбәттә укытучы дип санады, шуңа һөнәре белән горурланып яшәде. Бүтәнгәсә көнне гөрләп эшләп килә торган, укытучыларның яраткан гәзитәсе «Мәгърифәт»нән беренче саннарын чыгаруда, матбуат дөньясында үз урынын табуда ярдәм итүгән исәпкә алып, аның беренче мөхәррире, «Идел» яшыләр журналы баш редакторы булып яхшы гына эшләп алган Рифат Фәттахов М.Мәһдиев исемендәге (язучылар, укытучылар өчен) махсус премия дә булдырган иде. Аның турында якташлары, дуслары кайгыртсын дип булса кирәк, гәзитадан китү сәбәплә, Р.Фәттахов итәтибарын төбәктәше жырчы Рәшит Ваһапов галижәнапләрен зурлауга юнәлтте, фондын булдырды.

Мәһдиевнән биш томлыгын китап кибетеннән алып кайтып, янәдән укый башлагач, үзе белән аралашкан, сөйләшкән, яшәеш турында кинәш-табыш иткәндәй булды: сокландырды да, уйга да салды. Күп томлыклар белән, ижаты шуңа лаек булса, кешене мескенләндереп, кемнәргәдер ялындырып артыннан йөртмичә, авторы арабызда яшәгәндә сөендерсәк иде. Иншалла, үзләре исән-имин чакта мәдәниятебезгә, халкыбызга хезмәт итеп йөргән Ш.Галиев, Ә.Баянов, Т.Миннуллин, Х.Камалов, М.Юныс, Р.Фәйзуллин, Р.Харис, Р.Вәлиев, Р.Миннуллин һ.б. мөхтәрәм каләм ияләребезнән сайланмалары басылып, мәктәпләргә таратылды. Исемнәре аталган әдипләр көчле, үз сүзләрен өздерең әйтә торган, арка терәкләре нык, күкрәкләре премиялә, мәртәбәле исемнәр белән бизәлгән шәхесләр. Ә арабыздан киткән каләм ияләренә ижатларын бастырып чыгару турында кем кайгыртырга тиеш? Андый берәр оешма яисә жаваплы кеше бармы? Ярый ла, М.Мәһдиевнән әдәби дөньяга якын булган, белемле кызы бар. Икътисадый торгынлык чорында биштөмлыкның шулай тиз (безгә, бәлки, шулай тоела торгандыр) басылып чыгуы жинел түгеллеген чамалыйбыз. Аты яхшы булса да, ана юнәлеш биреп торучысы да кирәк шуңа. Мона мисалларны әдәбият тарихыбыз бик күп бирә. Жөмләдән, заманында Әхмәт Фәйзи белән Әхмәт Ерикәй Мәскәүдә яшәп, шунда ижат иттеләр, Казанда һәрдаим кадрлар кунаклар булдылар. Ә.Фәйзи адашына (Ерикәйгә) караганда кинрәк колалчы әдип, «Тукай» романының авторы, Тукай

исемендәге премия иясе булса да, Мәскәүдә акрынлап оныгыла барды, ә Ә.Ерикәйнен кияве, яхшы тәржемәче, әдәбият галиме Вил Ганеев үзе исән чакта бабасынын жыентыкларын төрле Мәскәү нәшриятларында чыгару әмәлен таба белде. Хәзер икесе дә исәннәрнен намусында торып калды. 2010 елда Татарстан, Башкортстан жәмәгәтьчелеге Шәехзадә Бабичнын тууына 115 еллыгын зурлап уздыра икән, Тукай музееда үткән очрашуларны оештырып, шагыйрь исемен мәнгеләштереп йөрүче зат бар. Ул — Бабичнын авылдашы, шагыйрь, прозаик, жәмәгәт эшлеклесе Галимжан Гыйльманов.

Совет чорын күпме генә каһәрләсәк тә, анда берәүне дә (яхшысын да, идеологик төртгә сыймаганын да) күз уныннан төшерми торган өлкә — фирка комитетынын мәдәният, фән һәм уку йортлары бүлекләре бар иде. Анда белемле, үткән күзле, «сак акыллы», тәҗрибәле егетләр, кызлар утырды. Шуларнын күз-колак күзәтүендә мәдәният министрлыгы да жин сызганып эшләргә мәҗбүр булды. Цензура дигән оешманын әгъзалары да йокы даруы капкалап, мәрткә китеп утырмадылар. Дөрөс, хәзер булганны бүлешү өчен «Татмедиа» оешмасын тудырдылар. Ул күбрәк вакытлы матбугат белән шөгыльләнә, язучылар эшенә тыкшынмый бугай. Хәзер Язучылар берлегенен дә вәкаләтләре шактый кысылды кебек (элек китап нәшрияты Язучылар союзы тәкъдимен нигез итеп ала иде, хәзер исе дә китми). Кыскасы, безнең чорда китап чыгару мәсьәләсендә гозерен белән кем аягына барып егылырга, шатлыгынны кем белән бүлешергә белмисен! Мәдәният министрлыгынын татарча белмәгән, «кухня телен» өйрәнүне кирәк тә санамаган жаваплы хезмәткәрләре, Мәһдиев әйтмешли, үтез каныдай кара чәйне көмеш кашык белән болгатып, милләтпәрвәрләрнен бәргәләнүләрен жылы бүлмәдән тәрәзә аша битараф кына күзәтеп утыралар. Сагызымны сытунын сере бер генә: мәдәният министрлыгында, урынбасар дәрәжәсендә, әдәбият тарихын, бүтөнгесен, кешеләрен яхшы белгән, КДУнын татар филологиясе факультетын тәмамлаган, (хәзер ул да юкка чыгарылды) белемле, объектив, үз әсәрләрен бастыру турында кайгыртмасылык бер зат, куратор кирәклеке сизелә. 2011 елда мәдәният министры итеп татар телен, анын тарихын белгән кеше билгеләнүе киләчәктә бу юнәлештә дә үзгәрешләр булуга өмет уята.

Шундый бер жаваплы, мөрәүвәтле шәхес дәүләттә утырса, ул Тукай йортын жимерү, «Мәгариф» нәшриятын туздыру белән ашыкмыйк әле, әфәнделәр, дип исбатлый алган булыр иде, бәлки. Мәһдиевнен биш томлыгын кочаклап утырганда башыма «вакытсыз уйлар» (М.Горькийнын «несвоевременные мысли» дигәнә кебегрәк) килде, кәгазьгә төште. Китап артыннан китап укып, кәгазь кыштырдагы тыныч кына утырасы да бит. Булмый шул.

Нишләп әле, Мәһдиевнен биш томлыгы белән балага тәти уенчык күрсәткәндәй, кызыктырып, ымсындырып, һаман үзәнгә төшмисен дисәләр дә хак булыр.

Алдан ук кисәтеп үтәм: яна басманың мәгънәви, сәнгати байлыгы, психологик тирәнлеге, тормышчанлыгы, сыгылмалы теле турындагы уй-фикерләрне тиз генә анализлау, үзе әйтмешли, «едва ли», мөмкиндер. Киләчәктә дә бу сайланмаларга, гомумән, анын ижатына ешрак ишек шақырбыз дип уйлыйм. Биредә сүз гомуми танышу турында гына бара.

Алгарак китеп шуны искәртәсе килә: биш томлыкнын структурасы шактый уйланылган. Тәүге китапны, табигый, Мәһдиевкә танылу алып килгән «Без — кырык беренче ел балалары» һәм авторны укытучы халкы арасында шөһрәткә күмгән «Фронтвиклар» романы бизи. Беренче әсәрдә авыр сугыш шартларында, ачлы-туклы яшәп, колхоз эшеннән, мендәрдән

бет чүпләүдән башлары чыкмаган, мәгәр һәммәсен яшылек дәрте, уен-көлке, кешелекле юмор белән уздыру жаен тапкан, тәүте мәхәббәт нурында коенган уналты-унжиде яшылек укучы балалар хәятә тасвирлана. Күпме еллар узса да (реаль шөхәсләре инде арабызда юк), алардан илаһи сафлык, гүзәллек, тормышка мәхәббәт рухы бөркелеп, яшәүнен ямен, төмен белүгә чакыру инеп тора. Татар прозасында көллият тормышын, аны бизәгән яшләрне шулай яратып, белеп тасвирлаган башка бәян юк кебек. Икенче әсәрдә фронт миһнәтләрен, яра сызлауларын оныттырып каһарманнарны мәктәп вазгыятә бөтереп ала, үзара анлашу, көнләшү, балалар дөньясына үтеп керергә тырышу, чынбарлыктан артта калган, укытучыны картайту өчен урын биләгән, корыган каен агачы кебек катып калган роно хезмәткәрләре белән каршылыктар, шул ук вакытта бер низагны да ахырзаман мәхшәре дәрәжәсенә күтәрмичә, барысын да вакыт шәрифләре юа дигән фәлсәфи карашлары, тормышны жинелчә юмор белән уздыра алган Гата, Раушад, Хәкимжан, чибәр кыз Нәркис образлары һәркайсы кабатланмас холык-фигыльләре белән күнелләребездә калды.

Әдәбиятка мәктәп мәүзугы белән килеп керсә дә, Мөһдиев шул чорнын бик күп каләм әһелләрен борчыган татар авылы язмышы, үткәне, киләчәге турында уйланулардан читтә кала алмады. Өлкән буын вәкилләре М.Әмир, И.Гази, Ф.Хөснәи, Г.Бәширов, Ә.Еники, А.Расихлар колхозларнын гөрләп яшәгән чорын күреп, сурәтләп дан алсалар, Р.Төхфәтуллин, А.Гыйләжев, Х.Сарьян, Б.Камалов, В.Нуруллин кебек икенче буын «авыл жырчылары» («деревенщики») югары әхлагы, динә, дене, кунак өчен саклап тоткан такта чәе, түр башында чыжлап утырган самавары, көрәк куллы агае, көлгәндә дә аккан суда чайкаган ак яулык очы белән авызын капларга онытмаган, түгәрәк битле, карлыгач койрыгыдай кыйгач кашлы сөйкемле апайлары белән үткәндә кала барган авылыны сагыналар, алар урынын били барган йә манкорт, йә өйләнә алмыйча картайган мәхлуклар күбәюгә әрнү хисеннән арына алмыйлар. Шул чорнын күренекле тәнкыйтьчәсе Ф.Миңнуллин Мөһдиевне «яшлеген сагынучы» дип атаган иде. Юк, ул үз яшлеген генә түгел, халкынын үткәнен, авылның ямьле, нурлы чорын юксына, милләтенен дөнья кинлекләрендә ат уйнаткан дәверләрен эзли... Кыскасы, М.Мөһдиевне сүнеп барган авылның сонгы философы, моны-сагышы дип таныткан «Кеше китә — жыры кала», «Ут чәчәге» повестылары, «Каз канаты» романы сайланмаларнын икенче томын бизиләр. Рухы белән шул бәйләмгә якын «Торналар төшкән жирдә» әсәре өченче томда тәкъдим ителгән. Басылып чыккан мәлдә үк төп конфликты, фабула канвасы табылмаган дип төртмәле сүзләргә дә «ишеткән» «Мәңгелек яз» романы да шул томда урын алган. Мөһдиев әсәрләренен теленә, каһарманнарнын холкын, рухи дөньясын сурәтләү үзенчәлекләренә, психологияне ачу алымнарына «бөйләнә» алмагач, анын роман-бәяннары новеллалардан тора дип йөрүчеләр, аерым алганда, коллегалары сөйләшүләрендә иштелгәләде. Әсәрнең буеннан-буена кызыктыру, укучынын игътибарын тоту чарасы буларак килгән сюжет сызыгы берәр гөнаһны ачуга багышланган мажаралы — детектив әсәрләрдә генә мәжбүри. Дөнья әдәбияты новеллалар жыелмасын (мәсәлән, Бокаччо, Декамерон) тәкъдир итүдән башланган һәм XIX гасыр ахыры XX гасыр башы француз, рус модернистлары сюжетнын әсәрдә гомумән булуы мәжбүри түгеллеген, ул фикерләү ирегән, кичереш офыгын чикли, бөйләп куя, дип раслап чыктылар. Өлбәттә, Мөһдиев бервакытта да сюжет кирәкми дип күтәрелеп бәрелмәде, шулай да: «Нишлим сон, егетләр, мин бит филолог түгел, тарихчы, күбрәк әсәрләремә ялган килеп сарылмасын, ихласлы булсын дип тырышам», дигәндә, анын иреннәрендә тантаналы киная уйный иде.

МәҖдиев сюжетның бер вакыйганы үзәккә алып, төп каһарманнар язмышын эзмә-эзмә сурәтләгән юнәлешен үстерүгә омтылмый. Тормыш әзер канун буенча гына бармый, һәр кешенең яшәеш моделе үзенчә, борылмалы-сыгылмалы авыл инеше кебек. МәҖәр МәҖдиевнен һәр мотивы, детали, жөмләсе әсәрдә телгә алынган кешеләрнен кичерешләрен, уй-фикерләрен, шатлык-кайгыларын, сөенеч-сагышларын чагылдырган мөстәкыйль «сюжет». Әдәбият белемендә «тартмалы композиция» дип аталган алым авторга бер чордан икенчесенә, бер вакыйгадан башкасына күчүгә, бер фикерне икенчесенә ялгап жинел хәрәкәт итәргә мөмкинлек бирә.

Сайланмаларынын дүртенче томына кәргән ирекле уйлануларга, чигенешләргә, әңгәмәләргә корылган «Бәхилләшү» роман-эссесе халкыбызнын асыл сыйфатларын, телен сакларга өндәү кебек кабул ителә. Ул бигрәк тә җаваплы кешеләрне, зыялыларны саклыкка, бердәмлеккә чакыра, кисәтә, сискәндәрә.

Шул ук томда урын алган «Жир йөзәндә алты кыйтга» юльязмалары татар халкынын дөнья харитәсендә тоткан урыны турында уйланулардан, күзәтүләрдән, этюдлардан тора. Сонгы әсәрендә язучы гадәтенчә Рим, Тәһран, Карачи, Истанбул кебек шәһәрләрне инләп йөрүе белән «масаеп» ала да, исенә төшәп, төп нәтиҗәсен ясый. «Чит дөньянын иң эре башкаласында, иң зур урамнын уртасында син — ком бөртеге, син — нуль. Ватан дигән газиз жирне әнә шунда бөтен нечкәлегә белән анлый башлайсың... Чын сагыну үзен шунда танытты». (4 т., 551 б.).

Бишенче томда МәҖдиевнен тәүге юмористик хикәяләре, язмалары һәм инде танылган прозаикнын, күренекле әдәбият галименен, университет укытучысынын әдәбият һәм тормыш, әхлак һәм мәгыйшәт турында уйланулары, ягъни ижатынын чишмә башы һәм инешнен олы, тозлы дингезгә килеп кушылган мизгелләре белән танышабыз. Үлеменә бер ел калгач каләменнен төшкән «Без үскәндә» мәкаләсенә экзистенциаль югарылыкка күтәрелгән әрнү, сызлану хисе ана буйсынмыйча тышка бәрәп чыга. «Коллыкнын иң югары ноктасындагы бер жыр белән бу язманны тәмамлайм:

СССРнын төп законың
Үзе язган Сталин.
Син яшәсән, без яшибез,
Мөңге яшә, Сталин!

Без менә шулай үстек. Без бик нык имгәтелгән буын...» (5 т., 422 б.). Теләсә кайсы вакыйга-хәлләргә нисбәтән анын үз уе, үз бәясә бар. Автор бер вакыйгага да читтән карап, битараф мөнәсәбәттә кала алмый. Балки, анын бөтен ижатына хас лиризм, шигърилек шәхси башлангычнын голфстрим кебек көчле агым булып яшәвеннен килә торгандыр. Ул әсәренен теләсә кайсы өлешенә үтеп кереп, кинәт килеп яуган янгыр кебек, үз кичерешен ача, вакыйга-хәлләргә мөнәсәбәтән белдерә. Менә яшь егетнен күзенә кино куелу турында белдерү чагыла. Кичен яна фильмны карау күз алдына килгәч «...шатлыктан тын кысылды. Минем гел шулай, сирәк кенә эләккән шатлыктан гел тын кысыла. Шатлык аз эләккәнгәдер инде» (5 т., 77 б.). Безнен алда самимилекнен ар ягына чыккан ихласлы үсмер. Берничә юлдан соң ул дөньянын барышына, олы сәясәткә бәя бирә алырдай ир-егет. Ул чәчрәп чыгучы публицист түгел. Әмма бәясә төгәл, башкача уйлауга урын калдырмый. Сугыш чоры баласы бу афәткә мондый мөһерен суга. «Сугышны, гадәтгә, эчкә хәле рәтләнеп киткән, куәт, дәрт алган дәүләтләр башлаганнар. Россия дә, Германия дә, Франция дә шулай эшләгәннәр.

СССР да шулай: аз гына хәле юньтеләнәп киттеме — шундук басып алу сугышы башлый: йә Балтика житми ана, йә Бессарабия, йә Эфганыстан» (5 т., 78 б.).

Мәһдиевнен биш томлыгы ижатын бар тарафтан да индәгәнме дигән сораунын туы табиғый. Үземдә фәнни-тәнкыйди һәм әдәби ижатка бүленеп (ике «мин»гә) яшәгән кеше буларак, Мөхәмәтнен югары сәнгати һәм ижтимагый яңгырашка, миллилекне янача аңлау юлына күтәрелгән XX йөз башы әдәбияты тарихын тәфсилләгән хезмәтләре дә мина кәдерле, анын күренекле әдәбият галимнәре, тарихчы язучылар ижатына багышланган мәкаләләре янәдән дөнья күрүгә лаеклы. Беренче татар профессоры (аны Г.Ибраһимов шулай дип атый) Г.Гобәйдуллинга багышланган мәкаләсен ул «Сонгы могиқан» дип исемли («Идел». 1994. № 1). Бу урында Мәһдиевнен фәнни мәкаләләре дә анализ тирәнлегенә хилафлык китермиçә, йөгерек,

сурәтле тел белән язылган булуларын гына искәртәсе килә. Әлбәттә, биш томлыкка анын төп истәлекләре китабы «Ачы тәҗрибә» кермәве бигрәк тә кызганыч.

Мәһдиевнен язучы өслүбен, фикерләү манерасын берәү белән дә бутап булмый, дип исбатларга тырыштык. Анын ижатын бер юнәлеш яисә агым белән чикләве кыен: кырыс реализмны самими юмор бизәп җибәрә, драматизм ихласлылык белән

Төлгат Галиуллин университет галимнәре Азат Әхмәдуллин, Мөхәмәт Мәһдиев, Шәйхи Сәдретдинов һәм язучы Ринат Мөхәмәдиев белән. 1990 ел.

жинеләйтәлә, ирония, киная, жорлык, тапкырлык кебек халыкның олы рухында туган алымнар лирик талгынлык белән кушыла. Мәкаль-әйтемнәрдән килгән метафорик фикерләү алымы Мәһдиев өслүбенен төп үзенчәлекләреннән берсе. Әйттик, «Кеше китә — жыры кала» повестеның (исеме үк ни тора) «Бәхетенне сыер сөзсә — көтү көткән акчанны да ала алмассың, диләр» жөмләсе 20-30нчы еллар тормышын, сугыш чорын, аннан сонгы елларны башларыннан кичергән татар гаиләләренен берничә буынынын язмышын (аны әсәрне уку барышында аңлысың) күз алдына бастыра да куя. Бу жөмлә башка каләмнән төшсә, тәнкыйть «ничек инде ул бәхетне сыер сөзә алсын, бу хәлне күз алдына китереп булмый, сыердан сөздерерлек бәхет бәхетмени ул, бу бит чеп-чи натурализм» дип бәйләнергә мөмкин иде. Бу — саф Мәһдиев жөмләсе. Ана барысы да килешә. Башкача анын фикерләү рәвешен, өслүбен күз алдына да китереп булмый.

Атаклы уку йортында әдәбият кануннарын яшь буыннын миенә «дынгычлаучы» Мәһдиев үзенә әсәрләрендә, уйлануларында хронология, герменевтика таләпләрен үтәү турында уйламый, эчпошыргыч эзлеклеклекне, мантыйк кагыйдәләрен бар дип тә белми. Шул мизгелдә күнеленә, рухына нинди манзара, хис якын, шуны тәсбих жебенә терки дә куя. Бәлки, ул хаклыдыр.

Анын ачык структуралы әдәби әсәрләре нәзари фикерләү үсешенә дә этәргеч бирер дип уйлыйм. Халкыбызның рухи дөньясын ачу юлындагы эзләнүләре, явызлык явызлык, яхшылык яхшылык булып кайта дигән фәлсәфи концепциясә, белеме, кин эрудициясә Мәһдиев ижатына битараф булмаганнарны эзләнүләр юлына чыгарыр дип ышанып калам!

М.Мәһдиевнән тууына 80 ел тулуы анын гомере буена мәкиббән китеп яшәгән Казан дәүләт университеты да, әдәби жәмәгәтьчелек тә хәлдән килгәнчә билгеләп үттеләр. Ул эшләгән татар филологиясе һәм тарихы факультеты студентлары язучынын тормыш иптәше Лилия ханымны, кызы Гәүһәрне түргә утыртып, чәчәкләргә күмеп, фәнни конференция уздырдылар. Татар радиосыннан, телевидениедән төрле кимәлдәге тапшырулар шактый булды, вакытлы матбугатта Мәһдиев турында истәлекләр, күзәтүләр, уйланулар әлегәчә чыгып тора.

Тантананың иң олысы 2010 елның апрель аенда Кәрим Тинчурин исемдәге театрының яңартылган мәһабәт бинасында узды. Зал шыгрым тулы иде. Тамашачыларга аеруча шул театрының яшь артистлары башкарган «Без — кырык беренче ел балалары» әсәре буенча эшләнгән театральләштерелгән күренеш ошады.

Сәхнәдән чыгыш ясаган халык язучысы, күренекле драматург Т.Миннуллин Мәһдиев ижатының төп үзенчәлегә итеп миллилекне атады, татарның сагышын, монын чагылдыра алуына һәм югары әдәби осталыкка самими гадилик аша ирешүенә басым ясады.

— Бер караганда, ул кыска жөмлеләр белән, көндәлек тормышта аралашкан шикелле яза, күктән йолдыз чүпләми, бөеклекне жирдән, арыш басуыннан эзли. Һәркем шулай яза алыр кебек тоела. Кулына каләм алып, «Мәһдиевчә» язып карыйсын, килеп чыкмый. Жөмлә катламындагы, сүз төмәндәгә гажәеп серлелек югала. Мәһдиев татар прозасында берәү генә, андый шәхесләр фил йә арслан балалары шикелле, сирәк туа. Юбилеена биш томлыгы чыгу бик яхшы. Ләкин монда анын «Ачы тәҗрибә» әсәрәнә, тәнкыйди, гыйльми хезмәтләренә урын житмәгән. Анын сайланмаларын кимендә 8 том итеп чыгарырга кирәк.

Мин үземнән телевидениегә яздырган, сәхнәдән сөйләгән чыгышында Мәһдиевнән ижатына, холкына, талантлы педагог булуына тукталып, язучынын исемен пропагандалау, мәңгеләштерү юлында берничә тәҗдид ясадым. Аерым алганда, Мәһдиевләр гаиләсе 30 елдан артык яшәгән Галиев исемән йөрткән урамга (аның кем хөрмәтенә бирелгәнән беркем белми, һәрхәлдә, бу атамага күренекле татар сүз осталары Шәүкәт белән Марсель Галиевләреннән катнашы юк диләр) Мәһдиев исемән бирү, анын соңгы елында яшәгән фатирында музей ясау кебек тәҗдидмнәр керттем.

М.Мәһдиев ижаты, шәхесе жәмәгәтьчелек игътибарынан читтә калды дип раслау дөрес булмас иде. Анын төгә юмористик хикәяләрен, биргәк тә «Без — кырык беренче ел балалары» бәянын һәм анын артыннан килгән әдәби әсәрләрен, язучылар үзләре, тәнкыйть дәррәү күтәрәп алды. Әмма Мәһдиевнән әдәбиятта беренче адымнарын галим, тикшерүче, кыскасы фән кешесе буларак ясаганын онытырга ярамый. Инде танылган прозаик булып күтәрелгәч тә ул бу өлкәне ташламады, XX гасыр башы сүз сәнгате, фәлсәфәсе, мәҗрифәте турында матбугатта чыгуын дәвам итте. Анын гыйльми ижаты академик Д.Ф.Заһидуллинанын Казан дәүләт университетының 200 еллыгы унае белән күренекле галимнәр сериясендә чыккан, югарыда телгә алынган «Мөхәммәт Сөнгат улы Мәһдиев» (КДУ, 2003) дип аталган брошюрасында күләм мөмкинлек биргән тәҗдидләр шактый эзлекле өйрәнелә. Анын «Фәндә беренче адымнар», «Гасыр башы», «И, кая китте ул көннәр...», «Жыр, туган жир, халык», «Ижатчыны ни борчый...» дип аталган бүлекләре М.Мәһдиевнән беренче фәнни мәкаләләреннән алып үзенчәлекле, халыкчан телле, шул ук вакытта һәр детальгә, исемгә игътибарлы галим булып житешүен күз алдына бастыралар. Галимә китабының соңгы жөмләсе М.Мәһдиев хезмәтләреннән иң мөһим

сыйфатын ачып бирә кебек. «Күрәсен, фәнни язмаларда да кеше күнеленә кагылырлык кыллар таба белгән галим...».

Д.Заһидуллина Мәһдиевнән фәнни мирасын тикшерсә, Ә.Закиржанов «Мөхәммәт Мәһдиев — тәнкыйтьче» («*Рухи таяныч*», 2011. 244-250 б.) исемле язмасында төп игътибарын Мәһдиевнән агымдагы әдәби процесс белән бәйләнешен үзәккә ала, аның үз чоры өчен үткен каләмле, кин карашлы тәнкыйтьче булуын күрсәтә.

Өлкәнрәк буын каләменнән төшкән мәкаләләрнән абруена да тап төшөрмәстән (алдагы бүлектәрдә алар турында сүз булды), ике яшь галимнән М.Мәһдиев ижатын өйрәнү юнәлешендәге унышларын ассызыклап үтәсе килә. Аларнын берсе — М.Мәһдиев бәяннарынын милли рухын, эчке матурлыгын, психологик анализ тирәнлеген ачу юлында житди адым ясаган Илһам Фәттахов («*Язучы-публицист осталыгы серләре*», 2011 *h.b.*), икенчесе — язучының ижатында шәхеснән урынын, автор белән каһарманнар бердәмлегенән серен ачуга омтылган, үзе дә оста каләмле Рәшит Фәтхерахманов («*Тормыштан килгән геройлар (Мөхәммәт Мәһдиев әсәрләренән өч томлыгы чыгу унаеннан*», «*Казан утлары*» 1996, №10). Юбилей елында башка авторларның, бигрәк тә аның укучыларының шактый кызыклы эчтәлекле, ихласи мәкаләләре күп басылды. Көн төртибендә М.Мәһдиев ижатын комплекслы, монографик планда өйрәнү бурычы тора. Ул — ана ләек дигән идея.

Бәхилләшү сүзе

*Кайбер кешеләр дөньядан
киткәндә үзләре белән бөтен бер
халәт-яшәгешен алып китәләр, ул
кеше яшәгән тирәлек озак еллар
буена ятим кала.*

Мөхәммәт Мәһдиев.

Гомеренән соңгы баскычында да Мөхәммәт, көтелмәгәнчәрәк «элемент чарасын» кулланып, үзе булып калды. Бер шәһәрдә яшәп, телефон аша аралашып торсак та, Тукайлардан килгән йолага тугрылык саклап, ул миңа бәхилләшү сүзен хат аша житкерде. Бердән, телефоннар тынлана, ә хатны ачсалар да күп кеше укымый, икенчедән, мәктүпне кат-кат төзәтәп, жиде кат үлчәп, сүзенне һәр яктан уйлап кәгазьгә төшерергә була, дип уйлаган күрәсен акыл иясә. Әйткән сүз кош мисле оча да китә, чиста биткә төшерелгән кәлимә, каккан кадак кебек, озакка кала, аны, авторын юксынган саен, алып укып та була. Мөхәммәтнән 1995 елның февраль азагында миңа атап язган хатын шулайрак кабул иттем. Мөрәжәгатенән соңгы жөмләсә монда язылганнарда сер ясамаска кирәклекне искәрткән иде. «Коллективка минем бу бәхилләшүемне үч. советта белдер (ул чорда мин татфакның деканы идем). Күчтәнәч, билгеле». Урында яткан хәлән дә үзгәндә шаярырга көч табуы һәм инде биш ел факультеттан читләшкән, ул аралашкан чор коллективы яна әгъзалар исәбенә шактый янарган булса да, Мөхәммәтнән үзен һаман татар филологиясе, тарихы һәм көнчыгыш телләр берлеге укучысы дип санавы, деканнан хатынын бер өлеше белән таныштыруны соравы аның бөеклеген, кин күнеллеген күрсәтүче бер дәлил дип таптым мин. Бу хат миңа атап язылган булса да, бу очракта аны тулысынча китерү ләзем дип саныйм.

«Хөрмәтле Тәлгат дус!

Март аенда мин теге дөньяга китеп барам. Врачлар килде, консилиум булды.

Син белән әйбәт, дус яшәдек, сина рәхмәт. Васыятем:

1. Минне озатырга дип укучылар, студентлар алып килә күрмә.

2. Мине бик шыпырт кына үземнән авылга озатачаклар.
3. Транспорт-фәлән мәсьәләсен Р.Мөхәммәдиев (ул чорда Язучылар берлеге рәисе. — Т.Г.), Арча, Н.Мостафин (укучысы, бизнесмен. — Т.Г.) хәл итәр дип уйлыйм.

4. Ренат Мөхәммәдиев белән сөйләшсән — мин бик теләр идем (кабердә инде нигә ул!) некрологка университетның бүтәнгә ректорының да кул куюын (Р.М. бу турыда белә).

5. Бөтен коллективка минем ихтирамымны тапшыр, сонгы сәләмемне әйт. Минем балаларым сина йомыш белән килсә — ярдәм ит.

Хуш, бәхил бул!

Имза».

МәҖдиевчә төгәллек, уйланылганлык тан калдырырлык. Сүзләргә гаять ачык итеп, хәрәфләргә элеккегә күчәрәп язучылар (хәттаннар) кебек чыгарган, хатны укыгач, күздән ирексездән яшә атылып чыкты. Телефоннан чыггыратып тормыйча, Чехов базары янындагы яңа фатирына юл тоттым. Ишекне Лилия ханым ачты. Борчулуы йөзәнә, кара тап булып күз төпләренә чыккан.

— Менә шундый хәлләр бит әле, Тәлгат. Якын туганнардан башка бер кешенә дә кертмәскә кушты. Таныш-белешнән, дусларның күнелендә чибәр, сәләмәт МәҖди булып каласым, чирләшкә килеш күренәсем, дошманнарны шатландырасым килми, ди. Мөхәммәтнең холкын беләсен инде. Сина каршы килмәс. Сөз якын дуслар бит.

Шул арада күреш бұлмәдән, акрын гына атлап, үзә килеп чыкты. Өстәндә соры төскә кызыл тасмалар төшерелгән жылы күлмәк, жинел чалбар, аягында йомшак өй чүәкләре. Берничә атна күрешмичә торган идек. Ябыккан, янак сөякләре алга чыккан, күз карашы элеккегә кебек ут уйнатып тормага да жанлы, ягымлы, йомшак.

— Нәрсә, хәзрәт, чын-чынлап чирләргә булдыңмы әллә?

Ул минем сорауны житдигә санамыйча, туры жавап бирмичә, кулы белән ишарә ясап, кабинетына алып кереп, диванга утыртты.

— Минем хатны алдыңмы?

— Алдым. Шуның өчен йөгәрәп килеп життем. Бераз арттырасың бутай. Әле безгә яшисе дә, яшисе.

Минем бу сүзләргә дә колак яныннан уздырып, хатына сыймаган фикерен әйтеп калырга ашыкты.

— Мин, Тәлгат дус, үз хәлемне үзем беләм. Гажәп бит: әжәлем якынлашкан саен мин үлемнән курыкмый башладым. Минем әни кешеләргә начарлык эшләмәсән, кешенекенә тимәсән Ходай Тәгалә жинел үлем жибәрә, ди торганые. Гел яхшылык эшләп тору кулымнан килмәсә дә, анлы рәвештә берәүгә дә начарлык кылмадым. Хәтта үзем күпме аяк чалган, нервымда уйнаган Альберт Яхынны да гафу иттем. Бу хакта үзәнә дә чыггыратып әйттем. Сина исән-сау яшәргә, эшләргә!

Шуннан сон да аның янында берничә тапкыр булдым. Хәле начарайганнан начарая барды. Бик нык ябыкса да, рухы белән матур, мөлаем, олы кеше булып калды. Ул табиглар фаразы буенча мартта түгел, ә июнь уртасында фани дөньяны ташлап китте.

МәҖдиев парадокслар кешесе иде. Соңгы юлга озатырга күп кеше кирәк тә булмады. Күпләр белми-сизми дә калды. Әйткәнемчә, тантаналы, купшы күмүдән баш тартты. Гади генә, тыйнак кына, әмма тирән мәгънә белән, саф татарча, мөселманча әниесе янына жир куенына кереп ятты, сөеклебез.

Тормышка, табигаткә, матурлыкка, яшәешнән һәр күзәнәгенә гашыйк, һәр жан иясенә бары тик бәхет теләгән, көр күнелле, жор телле сүз остабыз яшәргә дә, яшәргә тиеш иде әле... Ниһаять, кешеләрчә көн итәрлек фатиры

булып, оныгы Зөһрә тутач кына ул, картлыгын күрмичә, безне ташлап китте.

Каләмдәше Аяз Гыйләжөв Мөхәммәт Мәһдиев күмелгәннән соң Гөберчәк зиратынын статусы үзгәрдә, дип язып чыкты. Күмүдә катнашудан мөхрүм язучылар, укытучылар, күпсанлы шәкертләре каберенә жәй буена агылдылар. Мәһдиевның туган авылында югары кимәлле музей ачылды (1996 елда). Аны ул вакытта Арча леспромхозы директоры, хәзер район хакимияте башлыгы Алмас Назиров төзетте. Язучының күпсанлы укучылары исемнән ана мен рәхмәт, саулык-сәламәтлек, озын гомер теләп калабыз.

Жәсәдә янында әйтәсе килгән берише фикерләремне хәзер кәгазгә төшерергә булдым. Мәһдиевның үзен һәм ижатын яхшы беләм дип саныйм, бу истәлек-хатирәләр китабында шул хакта өйтергә дә тырыштым. Әсәрләре, каһарманнары, яшен ташыдай чагыштырулары, энже-мәржәннәр белән чигелгән теле хәтердә, йөрәктә, күз алдында. Биредәге сабуулашу кәлимәм анын имән агачыдай тирән тамырлы шәхесе турында гына.

М.Мәһдиев XX гасырның икенче яртысында татар халкы бирә алган олы затларның олатлысы иде. Ул рухи, мәдәни, хәтта физик яктан да нык, көчле, әмма Октябрь фетнәсе нәтижәсендә шактый бәла-казага тарган, тукмалган, кимсетелгән, укымышлы, зыялы нәселдән. Акыл казанының тирәнлегә, хәтеренә үзенә элеккәнне читкә жибәрми торган капкындай булуы Мөхәммәтне затлы шәхес итеп, тирәлектән аерып тора иде.

М.Мәһдиевның әдәби-нәфис мөгажизаларына мөкиббән киткән хәлдә дә без аның олы галим, авызында былбыл сайраткан укытучы-лектор, ачы телле тәнкыйтьче булуын истән чыгармыйк. XX гасыр башында яшәгән һәм эшләгән бик күп олы шәхесләренә, сәясәтчеләренә, ижтимагый эшмәкәрләренә ул ачты, аклады, укучыга алып кайтты. Ул алар турында кайбер галимнәр кебек укып булмаслык корама, ясалма, тәржемә лөгәт белән язмады, биредә дә, сурәтле фикерләүгә, сыгылмалы телгә өстенлек бирде. Егерменче гасыр башы әдәби хәрәкәтән өйрәнүдә тарихилык һәм миллилек принципларына таянды. Баганаларны дөрес һәм урынлы утырткан, дөньяга карашына, үз принципларына турылыкка калган өчен ана әзер докторлык диссертациясен якларга бирмәделәр. Әүвәл тиешле кешеләр аның хезмәте тирәсендә бәхәс, тавыш күтәрделәр. Ул-бу килеп чыкмасын дип, ике куллап кәнәфиенә ябышып утырган адәмнәргә шул вәсвәсә житә калды. Өстән төшкән әмерне үтәргә өйрәтелгән йомык бөерле, йомшак бавырлы галим-голамә Мәһдиевне «батыруга» булыша. Хәер, барысы да андый булмагандыр... Аны анлаганнары, яклаганнары да булуы безгә мәгълүм.

М.Мәһдиев кешеләргә биожегәр бирүгә сәләтле, аралашу, гәп корып, сөйләшәп утыру өчен жайлы кеше иде. Тукай ижатын өйрәнү белән бәйлә бер сәяхәт нигезендә аның бу сыйфаты турында Р.Мөхәммәдиев «Мәһдиев иленә сәяхәт» истәлек-мәкаләсендә бик гамьле итеп язып чыккан иде. Язучының замандашларына мөнәсәбәтән ачуга багышланган бүлектә аның барча таныш-белешләрен атап булмады. Ул үзе эшләгән университет деканнарының да якын сердәше (Индус Таһиров, Рәмзи Вәлиев, Жәмил Сафиуллин, Флорид Әгзамов), үзе белән бергә әдәбият фәннә хезмәт иткән галимнәрен (Азат Әхмәдуллин, Хатыип Миннегулов, Марсель Бакиров), күренекле тарихчыларның (Әзһәр Мөхәммәдиев, Риф Хәйретдинов, Равил Фәхретдинов, Равил Әмирханов) кинәшчесе иде. Ул аларның һәркайсы белән уртақ тел таба алды, дустанә яшәде. Милләтнең жаны, көче — аның телендә дигән иманда торды Мөхәммәт. Анынча тел — милли интеллектның югары казанышы, тарихи аң жимеше. Ул, рәсми диннәр тутанчы ук, барлыкка килгән. Сонрак алар бер-берсенә таянып, ярдәм итешеп яшәгәннәр, үскәннәр. Ул татар теленә кардәш төрки

лөгәтләр арасында ихтирамлы аралашу чарасы, бай һәм тирән тамырлы әдәбиятлы булуы белән горурулана иде. Телне гасырлар тудыра, ә аны юк итү өчен берничә буын да житә икән. Тел яшәсә генә халык яши. «Телсез» халыкның дөнья базарында урыны юк. Халыкның теле аралашу чарасы буларак үзе бер можжиза, милләтне яшәтү чарасы.

Мөхәммәт татар теленен байлыгын яхшы белеп, сурәтлелек көчен тирәнтен сизеп, әсәрләрендә аның берәү дә игътибар итмәгән раушан нурларын балкытып ижат итсә дә, һәр яна сүзгә, яна гыйбарәгә ифрат игътибарлы булды. Халыктан колагына ингән сүз озак та үтми аның әсәрләрендә, яна мохиттә, энже-гәүһәр кебек ялтырап ачыла.

Укучылары белән очрашу — Мөхәммәтнең яшәү рәвеше иде. Бик төмлөп, иренмичә, сорауларга җавап бирә дә, үзенен яраткан мәүзугына кереп китә.

— Мина бик күп чит илләрдә булырга туры килде, — дип башлап китеп, Рим, Парижлар матурлыгына тукталып, шунда ук халыкны, милли телне, милли йөзгә саклау мәсьәләләренә килеп чыга, балаларын ана теленә өйрәтә белгән фин татарларын үрнәк-өлгә итеп искә алып төмәмлей иде чыгышын. Күзә үткән, чая, зигене тырнаклы булуы ярдәм итә иде ана чыгышларында.

Халкыбызның киләчәген ул Русиядә демократик көчләреннән жинүе белән бәйләде. Шунда да СССР дигән империянен капыл таркалуы гражданны сугышына китереп чыгарып дип курыкты. «Тегермән ташы арасына аз санлы халыклар элгә, 100 миллионлы милләткә зарары тими анын», — дип, чын-чынлап борчыла, уйлана иде халык язучысы.

Гаяз Исхакый турында без ләм-мим берни белмәгән, ишетмәгән чорда ук ул аның рәсемен шәхси өстәлендә, каршысында тотты. Әдипнен ижатына югары бәя биреп, тиз генә дәүләтчелекне торгызу мөмкинлегенә ышануының хыялый, утопия икәнлеген искәрткәнә дә хәтердә. Мәгәр ул Гаяз Исхакый кебек үк хакыйкәтнең ахыр жинәсенә ышанып яшәде. Бөтен холкы, яшәү рәвеше белән демократ булса да, ул эшче сыйныфына табынмады. Пролетариат, шөһәр авылны, табигатьне юкка чыгара, татар авылы белән бергә халкыбызның милли рухы, әдәп-әхлак гадәтләре, тормыш итү фәлсәфәсе юкка чыга дигән иманда торды әдип. Бу яктан ул урыс язучылары С.Есенин, В.Астафьев, В.Распутин, В.Солоухин, В.Белов кебек сүз осталарына якын торды. В.Шукшин хикәяләрен аеруча югары бәйләде. Әлбәттә инде аның өчен иң олы шәхес, ижатына мөкиббән киткән язучысы Габдулла Тукай булды. Сүзнен калерен, төмен белгән кеше буларак, ул Тукайның берәр жөмләсен, сүзен бозганны, алыштырып куйганны сизсә, ишетсә, жен ачулары чыга торгание.

Сонгы елларда, бирәк тә төненә яман чир үтеп кергәч, Мөхәммәт буйсыны, чандырлыгы, туры аркасы, ап-ак чөчә, тирәнгә урнашкан акыллы, мәгънәле күзләре, киләчәк кешесе булуы белән Хәсән Туфанга охшый барса, эчкә бәйсезлегә, буйсынмас, баш бирмәс менәзе белән урысның бөек язучысы Иван Бунинны хәтерләтте. Әлбәттә, татар язучысы үз илендә рәнжетү, кьерсыту күрсә дә, урыс морзасы үрнәгендә, жинел генә чит илгә чыгып китеп, гомерен Парижда үткөрү мөмкинлегеннән мәхрүм иде. Үз жирендә эчкә мөстәкыйльлегенне саклап калу кыйенрактыр да әле. Кем белсен!

Дингә хөрмәте, ихтирамы зур булып, Коръән сүрәләрен күп белсә дә, аны диндар кеше дип булмый. Шулай да бер тәнкийтьченен Аллага, дингә тел-теш тидерүен ишеткәч, бик нык ачуланганы хәтердә: «Кеше имансыз яши алмый. Андый адәмнәр авыр үләр».

Ә үзе фани дөньяны, әйтсә васыйяtlәрән әйтеп, теләк-ниятләрән язып, жинел ташлап китте. Рухы күкләргә, төне оймакка инде.

Эдэби эсэрлэре, ижтимагый-сэяси эшчэнлеклэре белэн халкыбыз, жэмэгатычелек күнелендэ, рухани мэркэзебездэ тирэн эз калдырган шэхеслэрне вакыт галижэнаплэре алар яшэгэн елларны, айларны, көннөрне ераккарак чигендэрэ барган саен күнелдэ югалту, сагыну, юксыну хисе көчэя бара икэн. Ижатлары, яшэешлэре белэн үзенэ бер мохит тудырган мөрэүвэтле затларнын истэ калган, хэтердэ уянган һәр сүзе, жөмлөсө, фикере, фэтвәсө, вакыйга-хәллэргә мөнәсәбәтә яна мәгънә-төсмерлэре белэн ачыла бара. Дөрөс, элегрэк яшәп киткән, халыкның мәдәни тормышында эз калдырган затларны идеаллаштыру, арттыру, «вәт теге заманда яшәгәннәр, эшлэгәннәр, язганнар бит көчлө адәмнәр, без вагайдык, гулливерлар-алыплар заманы үтөп киткән», кебек уфырулар, үкенечлө тел шартлатулар һәр чорда булган һәм үткән биеклекләрне сагыну хасияте кешелекнең яшәп киткәннэргә ихтирам билгеседер.

Бабасы Г.Бәширов әйткәнчә, Мәһдиев ижаты күпертеп бәяләүгә мохтаж түгел. Чөнки аның романнары, бәян-хикәялэре, саллы фәнни вә жанлы тел белэн язылган тәнкыйть мәкаләлэре, архив, вакытлы матбугат битләрендә эзлөп табылган чыганаclarга таянып язылган хезмәтлэре вакыт узган саен яна сыйфатлары белән ачылып, аңлаучыларын, аңлаучыларын күбрөк таба баралар.

Бик кызганыч, әдип белән аралашкан дуслары, якыннары, хезмәттәшләрнен сафы агачлары киселә барган урман кебек сирәгәя. Шул чорда яшәгән, әдәбият йөгән бергә тарткан кешеләрнен хәтерә дә тормыш вакыкларының һөммәсен истә тоталмый. Бары тик вакытында язылган истәлек кенә кемгәдер кирәк булса—булмаса да мәңгелек. Янәдән Мәһдиевнен дуслы, олут язучыбыз А.Гыйләжөв сүзләрен искә төшерәм. «Мәһдиев үз күнеленә һәм ана ышанган татар укучысына хыянәт итмәде. Бу — аның халык алдындагы батырлыгы иде». Дуслары, якыннары күнелендә дә ул бай рухлы, батыр һәм матур, хөсөтсөз, ачык йөзлө шәхес булып калды.

Татар халкы унбиш елдан артык Мөхәммәт Мәһдиевсөз, аның мирасын укып, өйрәнөп яши. Күнелләрдә талгын монсулык... Аның гәүдәсө, сурәтө, горур йөрешө, елмаюы күз алдында. Менә ул кин кара чалбардан, куены ачык вельвет пинжәктән университетның мөрмөр багана саflары тәзмәсө яныннан, тирә-юньне пактлөндөргөч көч белән тутырып, хужаларча эрө-эрө атлап бара. Тулы ай кичкө карангылыкны ерып, монсу гына аның артыннан күзәтөп килә. Аларның юллары — мәңгелек.

2010—2011.

Авторлар игътибарына

Редакциягә кулъязма жибергәндә түбөндөгө документлар булу мәжбүри:

1. Паспорт күчөрөлмәсө (титул, прописка бите).
2. Дөүләт пенсия страховкасының страховка таныклыгы күчөрөлмәсө.
3. ИНН күчөрөлмәсө.
4. Вертикаль портрет рәвешендөгө яхшы сыйфатлы фоторәсөмегөз.
5. Телефоныгыз (шөһәр кодын да күрсөтөп).

Роберт
Әхмәтжан

Килгән идем...

Килгән идем...
шаулап көлгән идем,
кергән идем сезнең бакчага...
Кайтып булмас кире, чакырмагыз,
сулар кинәт үргә акса да...
Ераклашам сездән,
китеп барам...
киттем инде сездән
яртылаш...
Кайтаваздай йөри ярты жаным,
Эңгер-Күлгә инде
ярты баш!..
Шуны тану — әллә батырлыкмы,
әллә шоммы
гомер итүләр?..
Батырлык та түгел,
түгел шом да, —
бу — гадәти
килеп
китүләр...
...Тәрәзәңә килеп бәргәләнсәм,
канатларның калып укасы...
Тәрәзәңне ачып,
чыгар мине, —
Күбәлектән әллә куркасың?!
Ак дөньяның кайсы почмагында,
Сине кайда
күргән идем бер?..
Син елмаеп калдың өлгеләрдә!..
Бер күрүем булган —
бер гомер!..
Гадәтенчә тормыш дәвам итәр, —
кем шатланыр анда,
кем елар...
Син гафу ит,
талды канатларым,
житәлмәдем сиңа...
мең еллар!..

2003, 4 сан.

Флера Гыйззәтуллина

Хаклык ихтыяры ача йөзне

Иманымны, вөжданымны барлыым,
Дәрья-дәрья шигырь язамын да...
Милләт җаме — вөждан җазабымда! —
Ничек йөкләм гомәр азагымда?

Минем вөждан — милләт вөжданыннан.
Хис дәрҗасы миндә татарымның —
Үзем ни авырлык кичерсәм дә,
Җырга салып аны кайтарырмын.

Милли чынбарлыкны кимсетергә
Вөждансызга әмма куймам ирек...
Хисси камиллеккә ирештерә
Хак Тәгалә безгә Иман биреп.

Кичерешнең, эшнең иң авыры
Гомәр азагында баса безне...
Әмма, ахыр килеп, йөгәнгәндә
Хаклык ихтыяры ача йөзне.

2001, 9 сан

Фәнис Яруллин

Күз нурларым

Ак кәгазьгә күз нурларым түктем,
Кич утырып озын кышларда.
Ак болытлар аны төшеп алды
Шәфәкъ яктысына кушарга.

Ак кәгазьгә күз нурларым түктем,
Көзгә моңсу елак кичләрдә.
Хәлсез яшен төшеп алды аны
Соңгы учагына өтәргә.

Ак кәгазьгә күз нурларым түктем,
Сикереп торып кара төннәрдә.
Яз җилләре алып китте аны
Күңел кырларына сибәргә.

Күз нурларым ак чәчәкләр булып
Үсәр бәлки күпләр күңелендә.
Ак кәгазьгә соңгы күз нурларым
Шундый өмет белән түгелә.

1999, 5 сан.

Ачлык мәйданы

Яшәргә! Яшәргә! Азатлык алмыйча
Кузгалып китү юк быелгы жәемнән.
Башкае киселгән нәселем Агачы
Тамырдан таралып, дөньяга жәелгән.

Жәелгән жиремә — үлемсез агачым,
Иелмәс иңнәре биеккә үрелгән.
Яшәргә! Яшәргә! Яшәүләр — кешегә
Мең кабат газаплы булса да үлемнән.

Коллыкны яндырып каныбыз дөрләсен,
Дөрләсен, сүнмәсен — ант итик, Ватанчы:
Иә бозлы йортыма азатлык яуларбыз,
Иә янып бетәрбез — көл булып калганчы!

Илемә багышлап үземне, сүземне
Ачлыкта утырам шул газиз нигездә.
Яшәүне сөям мин!..
Сөягем белән, Ил,
Иреккә илтүче юлларны тигезлә!

2001, 4 сан

Ренат
Харис

Никтер еллар хәзер ак кар кебек
Салмак бөтерелә...
Бик тиз тына...
Биткә түгел,
Янган иреннәргә түгел,
Чәчкә куна.

Ява... эри... ява... эри... ява... эри...
Карлы башымны чөеп мин
Эзләр салып йөрим.

Эзне вакыт көри...
Көрәгәне эри,
Жиргә сеңә,
Ташкын булып кушыла елгаларга.
Зәңгәр болыт безнең эзләр,
Көмеш балык, кызыл алма,
Яшел кына...

Ак кар түгел,
Ап-ак килеш безнең башка
Тормыш яме куна.

1978, 2 сан.

Рәдиф Гаташ

Чакрыу

Кайтыгыз,
минем сөюнең
Былыргы бураннары!
Югыйсә, артык бушанды
Күңелнең урамнары.
Кайтыгыз, жилне-давылны
Тынычтан артык күргән,
Тын йортның ишеген ватып
Урамга чыккан көннәр.
Кайтыгыз, йолдызлы төннәр,
Беркатлы өметләрем,
Кайтыгыз, кыш үскән гөлләр,
Йокысыз минутларым.
Кайтыгыз, былыргы карлар,
Кайтыгыз, сезгә карыйм!
Гөнаһсыз чакның карына
Гөнаһлы исемем языйм.
Кайтыгыз, минем сөюнең
Былыргы бураннары!
Бушанды, артык бушанды
Хисемнең урамнары!

1966, 1 сан

Гәрәй Рәхим

Вәгъдә

Йөрәкләр турында язасы бар әле —
Атылган йөрәкләр,
Ватылган йөрәкләр,
Сатылган йөрәкләр турында.

(Атылган йөрәкләр күптәннән кабердә.
Сатылган йөрәкләр исәнинәр хәзер дә.)

Йөрәкләр турында язасы бар әле —
Сафланган йөрәкләр,
Тапланган йөрәкләр,
Тапталган йөрәкләр турында.

(Бит әле кайдадыр
Сафланган йөрәкләр таптала,
Тапланган йөрәкләр аклана.)

Йөрәкләр турында язасы бар әле —
Арыган йөрәкләр.
Ярсыган йөрәкләр,
Арслан йөрәкләр турында.

(Вакыт ул рәхимсез —
Арслан йөрәкләр арийлар;
Арыган йөрәкләр ярсый.)

Йөрәкләр турында язасы бар әле —
Һәм исән йөрәкләр,
Һәм үлгән йөрәкләр,
Һәм сүнгән йөрәкләр турында.

(Мин беләм:
Бер исән йөрәкнең күптәннән сүнгәнән.
Бер үлгән йөрәкнең һаман да сүнмәвен.)

Йөрәкләр турында язасы бар әле...
Йөрәкләр турында...
Йөрәкләр турында...

1967, 7 сан

Лена Шагыйрьжан

И, Телем син — Иделем син!..

Иделемдә йөзгән ак балыктай,
и, Телемдә йөзеп карадым!..
Иңләп-буйлап, чумлап төбенәчә —
шигырем булды көймә-карабым...

И, Телем син, иңде Иделем син,
сіндә — назым, сіндә — ярсуым.
Идел суы кебек эчтем сине,
сусынымны бастың, Җансуым!..

Сине яклап күпме җырлар яздым,
авыз суларымны корытып...
Җиде-ят бит белми синең тәмне,
карамаган килеш бер йотып...

Җир йөзөндә күп лә су-дәръялар,
тирәндерме алар, бик киңме...
И, Телем син! Аһәң-аваз суым! —
Синнән башка яшәү мөмкинме?!

2009, 11 сан.

Сатирик әсәрләр конкурсы

Мөнир
Вафин

ГАБДЕЛЖАББАРНЫҢ ТӨШЕ

Габделжаббарны төшөндә Русия Президенты итеп сайладылар. Илдә гажәеп үзгәрешләр башланды. Ин башта Русиянен ак, кызыл һәм зәңгәр буйлы байрагына яшел төс өстәлдә. Гербтагы ике башлы сәмруг кош аякларына читек, бер башына түбәтәй, икенчесенә калфак киеп алды. Ил бер авырлыксыз латин имласына күчте. Артабан хакимияттәге яраннары бер-берсен узышып татарлашырга кереште. Лужков кепкасын томырып түбәтәй киеп алды, берәздән ул барлык илнең милли баш киemenә әйләнде. Тишков халык саны алуларнын дәрәс мәгълүматын чыгарды. Ана караганда, урыслар сан буенча татарлардан кала икенче урында икән... Югары урыннарны татарлар басып алды. Шунин белән бергә Мәскәү урамнары пычракка батты. Баксан, урам себерүчеләренн күпчеләге татарлар булган икән. Урыннарыннан колак какмас өчен яһүдләр үзләрен телләрен оныткан татарлар дип игълан итте, моны исбат итү өчен алар кайбер әгъзаларыннан файдаланды. Сөннәткә утырту — кампания төсен алды. Башкортлар үзләрен татарнын бер диалекты дип игълан итте. Урыс егетләре татар кызларын алырга, маржалар татар егетләренә кияүгә чыгарга тырышты. Дүрт Иван бер татар янында татарча сөйләшүгә күчте. Үзәк телевидениедән мөфтиләр иркәнләп вәгазә укый башлады. Чиркәү манараларындагы төреләр ярымай белән алыштырылды. Табигатьнең милләтсез калган яз, жәй һәм көз фасыллары татар фасылына әйләнеп, «татар язы», «татар жәе», «татар көзе» һәм «татар кышы» дип атала башлады. Урыс каены да күлөгәгә күчеп, анын урынын тагы да кодрәтләрәк агач — «татар имәне» алды. «Татар чырышы», «татар усагы», «татар зиреге» кебек агачлар барлыкка килде. Кайбер милләтчеләр хәтта Африкада үскән бук агачын да татарныкы итү теориясен күтәрде. Ләкин янача янгыраш бик үк матур булмау сәбәпле, монысы тормышка ашырылмады. Урысларда татарник дип аталган шайтан таягы ин кыйммәтле чәчкәгә әйләнде. Аны роза чәчкәсе кебек бүләк итә башладылар. Бәйрәмнәрдә шайтан таягы эләккән хатын-кызлар бәхетләренен жиденче кат күгүндә йөздә. Бүләк итәргә илнең кинлекләрендә үскән бу чәчәкләр генә житмәгәч, шайтан таягы плантацияләре барлыкка килде.

Түбәтәй, читек тегү фабрикалары, комган чыгару заводлары төзелде. Сыраханәләр чәйханәләргә әйләндерелде. Радио-телевидение бертуктаусыз чәй рекламалый башлады.

Илдәге барлык дунгыз фермалары бетерелде. Дунгызлар Украинага депортацияләнде. Салодан башка яши алмаучылар Украинада сәяси сыену урыны тапты. Монголия исә татар-монгол бер халык дип безгә якынаю юлларын эзләде. Заманында татарларны Монголиягә куарга жыенган Жириновский бу сүзләрен татарларны яратып, аларны Монголиядә булса да дәүләтле итү өчен әйтүе белән аңлатты һәм татар либераллары партиясе төзедә.

Ял көне жомгага күчерелде. Сабантуй илдәге төп бәйрәмгә әйләнде. Милли

көреш, ат чабышлары, катыктан акча эзләү, чүлмәк вату, кашыкка күкәй салып йөгөрү буенча спорт федерацияләре оештырылды. Озакламый алар Олимпия уеннарына да кертелде. Америкалылар гольф уенын онытып кашыкка күкәй салып йөгөрү белән чирли башлады. Моның өчен алар, миллиардларча доллар акча бүлеп, татар тренерларын чакыртты. Япон һәм Кытай халкы, каратэ-дзюдоларынан баш тартып, татар көрәшен үзләштерде. Төрөкләр үзләрен татарлар дип белдерде. Татар теле дөньядагы төп аралашу теленә дәгъва итә башлады...

Шул вакыт кемдер Габделжаббарны: «Дед, а, дед», — дип тарткалый башлады. Баксан, жәйге каникулга кайткан оныгы су буена балык тотарга төшәргә чакыра икән. «Ладны, чичас», — дип, Габделжаббар иренеп кенә киенәргә кереште.

«Казан утлары»на – 90

Газиз журналыбыз «Казан утлары»ның туксан ел даими рәвештә нәшер ителүе үзәк үк нәни бер мөһәббәткә тиеш. Аның «Безнең юл» исемдә «гайәт авыр шартларда» барлыкка килүе, атамасын берничә тапкыр алмаштырса да, асылына тугры калуы — татар әдәбиятының бөеклеге, әдипләрнең сынмас рухы турында сөйли. Әлбәттә, журналның тамырлары тирәнрәк — чышмә башын «Уклар», «Шура», «Ялт-йолт», «Аң» кебек басмаларга да тоташтырып булыр иде. Әдәбиятның үсешен журналлардан башка күз алдына китерүе кыен. Узган гасырның утызынчы еллар башында Язучылар берлеге оешканга кадәр калам ияләренә аерым төркемнәр төрле журналлар тирәсендә тупланган. Егерменче гасыр башында татар әдәбиятының гайәт зур үсеш кичерүен иңнә хәл белән дә аңлатып була. Октябрь инкыйлабынан соң төрле басмалар күп нәшер ителсә дә, төп бер дәрәжәле журнал булдыру ихтыяҗы туа. Әлбәттә, без аны гәмәлгә куючыларны онытырга тиеш түгел. Инде идеология кибәге тарих эшләрендә коелып калды, вакыт галим-жаңаларының сынавын узган әсәрләр безнең көннәргә килеп җитте, алар татар әдәбиятының алтын фондын төзешкән икән. Һәм күрәбез ки, бу әсәрләрнең барысы да диярлек безнең төп журналыбызда дөнья күргән, аның аша укучыларга барып ирешкән. Туксан ел давамында журналда дистәләгән язучы, журналист көч куйган. Галимҗан Ибраһимовтан

башлап аларның барысының да исеме безгә билгеле. Бүген алегә фидакарларның эшен давам итү — кыен да, һәм шул ук вакытта дәрәжәле дә эш. «Казан утлары»ның хезмәткәрләре хәзер дә укучыга татар әдәбиятының иң яхшы үрнәкләрен генә тәҗдид итәргә амтыла.

Тарихка күз салсак, татар әдәбияты өчен дә һәм аның төп журналы өчен дә җиңел заманнар булмаган. Әдәбиятыбызның һәм журналыбызның тарихы тоташ көрәштән тора. Бүген, әдәбиятның кимәле шактый төшкән һәм укучылар саны да бик нык кимегән чорда, журналның әдәби яктан югары сыйфатын саклап калу өчен зур хезмәт, һәм, әлбәттә, талант кирәк. Бу юлда барлык язучыларның көчен бергә туплау зарур. Мәнә шул эшкә бүгенгә кадәр «Казан утлары» журналы, димәк, аның хезмәткәрләре, хадимнәре башкарып килә.

Борынгы бабаларыбыз телгә килсә, «Тау сөзгә!» — дип рахмәт әйтәр иде.

Авыр сугыш елларында да сүнен калмаган журналыбызның киләчәккә хакына без бердәм булырга тиеш. Язу өслүбездә, дөньяга карашыбыз төрле булса да, һәм безнең мәсләккә бер: татар әдәбиятын киләчәк буыннарга ирсен килеш ташыру! «Безнең юл» нычкыйчан өзәлмәсен, «Казан утлары»ның нуры беркайчан да сүрелмәсен.

Татарстан Язучылар берлеге
идарәсе

Шәриф Камал

ДЕПУТАТ

Ул инде китәргә хәзерләнә иде.

Өч көн алдан берничә жөмлөдән гыйбарәт кенә бик кайнар бер «нотык» кисәге дә әзерләп куйды. «Милләтнең теләкләрен жиренә житкерү юлында жан фида булсын! Аларны булдыру өчен, бер тамчы каным кипкәнче иҗтиһад¹ итү ин мөһкатдәс вазифам дип игътикад² кылам. Хәзерге мәсьәлә — тәғълиме гомуми мәсьәләсә — милләтнең хәяты белән тин! Әгәр бу мәсьәлә милләт теләгәнчә хәл ителмәсә, аның хәят вә шанына күтәрә алмаслык зур зарбә³, аның вәкилләренә зур хәкарәт⁴ булачак. Ул хәлдә безгә депутат исемен күтәрүдә мәгънә калмый, безгә зилләт⁵ вә хурлык кына булачак. Ул хәлдә без депутатлыкны да ташлаячакбыз!..»

Менә шушы нотыкны ул вокзалда, икенче звонок бирелгәч, үзен озатырга төшкән халыкка карап, вагон площадкасыннан сөйләргә ният иткән иде.

Ул соңгы көннәрдә әйләнгән саен авыз эченнән әкрәнләп нотыкны тәкрат кылып ала иде. Чөнки шомә һәм «выразительный» чыгарырга исәпли иде...

Хатыны читтән аның болай авыз эченнән сөйләнгәннен күргәндә, ни сөйләгәннен сорашып аны хәфаларга базмый иде. Тирән генә сулыш алып, үз-үзенә:

— И-и-и, Ходеам... юкка депутат ясамаганнырдыр шул... — дип көрсенеп куя иде.

Тәэссеф⁶ ки, депутат әфәндегә шулай тырышып-тырышып хәзерләгән нотыгын сөйләргә туры килмәде; чөнки аны озатырга вокзалга агай-энедән кем дә чыкмаган иде...

Икенче звонок бирелде — платформада фәкәть аны озатырга төшкән үзенен балалы хатыны да асрау кыз бар: алардан берәз читтәрәк альяпкычлы өч татар тәмәке тартып тора иделәр. Алар, әлбәттә, депутат озатырга килгән кешеләр түгел, вокзалдагы эшчеләр иде.

Алай да депутат әфәнденең сөйлесе килә иде.

— Барыбер инде, хәзерләнгән, һич булмаса шул өч кеше ишетеп калсын... — дип уйлады да нотыгын сөйли башлады:

— Милләтнең теләкләрен жиренә житкерү, — дип кенә әйткән иде, тегеләр моны, хатыны белән сөйли дип уйлап, бер дә илтифат итмичә салкын кан белән генә борылып, платформаның икенче башына таба

¹ Иҗтиһад - тырышу.

² Игътикад - ышану.

³ Зарбә - берү.

⁴ Хәкарәт - кимсетү.

⁵ Зилләт - түбәнлек.

⁶ Тәэссеф — көенеч.

киттеләр... Депутат тегеләрнең тупаслыкларына унайсызланса да аптырап калмады.

Хатынына карап:

— Әйе... Теләгәннен бир, яхшы гына кара... Әйе, баланы, дим! Суыкка чыгарма, йөткерә башлый аннан сон... Ул балалар өчен бик зарарлы... ишетәсен? Әнә Ишморатның кызы шулай йөткерә-йөткерә дөньядан да ките...

— Әфәнде, эчкә керегез, поезд кузгала хәзер, — диде кондуктор

— Йә, хуш... Исән калыгыз инде, Хәдичәкәй...

Депутат вагонга кергәч тә, урынына утырмыйча, буйдан-буйга бер-ике мәртәбә йөрөнөп әйләнде... Кеше аз. Ике маржа карчыгы чәй белән әүвәрә⁷ булалар: берсе, кулын калтыратып-калтыратып, бакыр чәйнәктән сыек кына чәй коя, икенчесе вак кына алмалар кисеп чынаякларга салып маташа... Ялтыравык итекке бер таза гына карт рус тәрәзгә карап, бармаклары белән сакалын кармаштырып тора... Бер матур гына маржа үзенен дүрт-биш яшьлек баласын уйнатып шөгылләнә...

Депутат әфәнде үзенен урынына утырды. Теге карт һаман сакалын кармаштырып, тәрәзгә карый. Поезд шәп кенә бара инде... Тәрәзә аркылы, чәчеләп киткән ак болыт төсле кайнашып артка таба агып торган паровоз төтеннәре арасыннан телеграмм баганалары кара күлгәләр кебек ялт та йолт күренеп калалар... Кайчагында, жир астыннан ишетелгән төсле генә, жил белән бүленеп-бүленеп паровоз сызгырткан тавыш та ишетелгәли... Урталык күк күкрәгән төсле йомшак кына һаман тавышлы, һаман гөрли, һәм дә көйләп гөрли: «Без китәбез кайларга, ди, без китәбез кайларга!...» — ди. Бу тавыш, бу такмаklar башка вакытта депутат әфәнденең йокысын китерсәләр дә, хәзер ни өчендер унайсызлы, эчен пошыра иделәр. Гүя, баягы альпкычлы өч татар кочаклашып биеп, аны мыскыллап шул такмакларны әйтә иделәр... Тышта кич була иде инде. Каршыда гына теге яшьрәк маржа, депутат әфәндене бер дә күрмәгән төсле, бер дә илтифатсыз әллә ни уйлап иреннәрен ялый-ялый утыра, баласы әллә нинди кәгазьләр белән уйнап маташа. Аларга да депутат әфәнденең нишләптер эче поша иде... Ул уйлый башлады:

«Бездә депутат булганыннан булмаганын мен артык. Безнең мөселман халкы кызык кына уйлый. Газеталарда, «Мөселман депутатларымыз», «Мөселман фракциямез!» дигән булып һаман тал чәйниләр... Гүя, син аларнын сатып алынган коллары! «Дума ачыла», имеш, «безнең депутатларыбыз әле жыелмаган», имеш! Азмы сон, кешенең үз хезмәтләре чыгып, кичегә, вакытына житә алмый. Алар шуны әле кычкыруга, әле газеталарга язарга!.. Анда барасын, газеталары тагын: «Фәлән депутат речь сөйләгән! Фәлән депутат фәлән комиссиягә сайланган! Фәлән депутат фракциягә рәислек итә...» дип яза башлыйлар... Читтә калсан, дүрт-биш кеше — исемнәреннә бөтен татар күнелдән белә. Гүя бөтенесе: «Ул ник речь сөйләми? Ул ник комиссиягә сайланмый?» — дип күзгә төртеп торалар... Ә русның алай түгел. Маклаков речь сөйли, аны һәркем белә. Каныгин яисә Сутагин бер дә сөйләмиләр икән — аларны кем белә? Белсә, авылнын пубы да волостной писаре белә... Юк, чынлап та, бездә депутатлык бик кызыксыз эш...»

Бу шулай уйлап утырганда, теге ялтыравык итекке карт моның янына килеп утырды.

— Князь, сез Москвага? — диде.

— Юк, Москвадан ары...

— Сәүдә белән, әлбәттә?

⁷ Әүвәрә — аптырану.

— Юк... Мин Думага, халык вәкиле мин, ягъни Государственный дума члены.

Шулай дигәч, теге чибәр маржа кыек кына иттереп монар бер карап алды.

Карт безаз гажәпләнәп:

— Шулай диген! Сезнен мәселманнардан да Думада член бар диген!

Бу арада маржа да сүзгә катышты:

— Әлбәттә, бар. Аларның үзләренә аерым фракцияләре дә бар шикелле.

Депутатка карап:

— Дәрәс бит? — диде.

— Әйе, әйе, әйе, аерым мәселман фракциясе, бик дәрәс әйтәсез.

— Соң сез анда нишлисез? — диде карт.

— Законнар төзибез.

Карт бик гажәпләнәп:

— Ягъни ничек законнар төзисез?! — диде.

— Әйе, законнарны карыйбыз, тикшерәбез.

Шулай дигәч, карт безаз тынычланды.

— Шулай дип әйт! Юкса патшадан башка закон чыгарырга, закон төзәргә кемнен эше бар!.. Аны патша гына чыгара ала! — дип куйды.

Карт шулай дигәч, сөйкемле маржа депутат әфәндегә карап көлемсерәде, бу да аңар каршы азрак елмайды, һәм үзе сизмичә үк тегенен күзләренә дә түп-туры карап алды.

Бу вакытта кич байтак үткән иде.

Карт үз урынына китте.

Поезд туктаган иде. Депутат әфәнденен әллә нишләп күнелә күтәреләп, станциягә төшәп, безаз йөрергә исәпләде. Ул буфет алдында кыска гына туктаганнан соң безаз йөрәп вагонга керсә, теге сөйкемле күршесе, арт буйда йоклаган баласын качаклап, читкә генә сузылып яткан иде. Депутат әфәнде чыкканына да безаз үкенде: чөнки күршесе белән безаз гәпләшәп утырырга исәбе бар иде. Ләкин иртәгә дә көн бар икәнлегә хәтеренә төшкәч, тыныч күнел белән генә урынына сузылып ятты.

Ул борыныннан су агып торган баласы, кара шәл ябынган тәбәнәк кенә хатыны, ул альяпкычлы өч татар хәзер кайда, томан эчендә калган иделәр.

Ул хәзер газеталарны һәм дә киткәндә сөйләргә хәзерләгән нотыгын да төмам оныткан иде. Ничектер нотыкның соңгы жөмләсә хәтеренә төште дә кычкырып көлеп жибәрә язды. Ләкин кеше ишетер дип яхшысынмыйча көлкесен тыеп, әкрән генә үз-үзенә:

— Депутатлык бит ул, бер уйлаганда, бер дә зарарлы нәрсә түгел, — диде.

Ул байтак вакыт йокламый ятты. Күз алдындагы килешле прическа Петербургны Невский урамы белән генә түгел, хәтта переулоклары белән үк хәтерләтә, күз алдына китерә иде.

Бервакыт ул инде яртылаш йоклаган иде. Бик татлы итеп киерелде дә, ынгырашып кына теш арасыннан:

— Әйе шул, кем белгәнгә бер дә зарарлы эш түгел ул... — диде.

«КАЗАН УТЛАРЫ» УЛ...

ЖУРНАЛЫБЫЗ ТУРЫНДА ФИКЕРЛӘР

Зәки Нури,

шагыйрь:

— Берәр язганың басылып чыкса—түбәләремне күккә тидереп шатлану минутларын мин шул журналны алгач кичердем. Минем өчен, бәлки, аеруча истәлекледер бу—Белоруссиягә, Константин Заслонов җитәкләгән партизаннар берләшмәсенә самолет белән килеп төшкән берничә журналны поход биштәремә салып, патрон белән бер дәрәҗәдә кадерле итеп йөрткән куанычлы көннәр һәм атналар гомер-гомергә онытылмастыр ишкелле...

1972

Габдрахман Әпсәләмов,

Татарстанның Г.Тукай исемендәге
Дәүләт премиясе лауреаты:

— Мин журналга бөек Ватан сугышы алдыннан килдем һәм аның аппаратында эшли башладым. Журналны халык никадәр яратканын сугыш елларында үз күзем белән күрдем. Бу хакта фронттан кайткач, «Кызыл Татарстан» газетасында «Совет әдәбияты» журналы турында «солдат хатлары» дигән мәкалә дә бастырган идем. Гажәп ул хатлар! Күе урман эчләрендә хәрәкәт иткән безнең подразделениеларга почтаны да самолеттан ғына тапшыллар иде. Бер вакытны почти капчыгы «битараф» җиргә килеп төшә. Безнең сугышчылар дошманның көчле уты астында аны үзләренә алып кайталар, аннары саз суында чылаган «Совет әдәбияты»ның һәр битен учак яктысында киттереп, солдатларга кычкырып укыйлар...

1972

Гамил Афзал,

шагыйрь:

— Сугыш башланганда калын-калын дүрт кулъязма китабым бар иде инде. Сугыш елларында көненә 12шәр сәгать эшләгәндә дә, конторадан чыгарып түгкән кәгазьләренә, иске чертежларны җыеп, шулардан дәфтәр тегеп, шагыйрь яздым.

Сугыштан соңгы елларда миңа Г.Иделле, Ә.Камал язып җибөргән рецензияләр һәм «Совет әдәбияты»ннан килгән «каләмегез өметле генә күренә, ләкин...» дигән хатлар миндәр калынлыгы җыелды. Шунысы сөенечле, уныш теләп, кайнар салам җибөрәләр иде.

Унтугыз ел тырышканнан соң ғына мин әдәбиятка килдем.

Башкортстанның Шәрип авылында каты авырып, «миннән булмас, ахрысы, инде үлсәң дә ярый» диебрәк ишкләнә башлаганда,

1955 елның ноябрь аенда «Совет әдәбияты» берьюлы тугыз шигыремне бастырып чыгарды. Шуннан мин терелдем, аякка бастым, урамга чыктым. Журнал миңа киң юл бирде, нык канатлар бирде, биек трибуна бирде, тырышкан таишы яра икән дигән ышаныч бирде.

1972

Әдип Маликов,
шагыйрь

— 1945 ел, сентябрь башы. Бөек Тын Океан киңлекләрендә тагын бер сугыш учагының яңа гына сүнделгән чагы. Безнең Сахалин дивизиясе Тозхарэ (хәзерге Южно-Сахалинск) шәһәренә килеп керде. Урман, тау араларында әле атыш тынмаган. Анда-санда качып йөргән самурай группаларын коралсызландырып, соңгы разведкадан кайтып кергән бер көндә, кулыма гранат сыман озынча төргәк тоттырдылар. Мин аны сүтәргә ашыкмадым, башта печенә, кире адресына күз төшердем: «Казан». Күңелемнән бер уй йөгереп узды: әллә басылды микән?

Чик буе землянкасында, окопта язылган күләмле беренче шигъри әсәрәм — «Атаудагы хисләр» поэмасын шул елның маенда мин Казанга җибәргән идем. Бер бит чамасы сәлам хаты да яздым. Ә поэманың башында — үтенүле юллар:

Бир урныңны
ерак атаудагы
Солдат хисләренә, Казаным!

Кат-кат төрелгән ул «гранат»ны мин, дәресең әйтим, дулкынланудан калтырана-калтырана гына ачтым. Эченнән «Совет әдәбияты» журналы килеп чыкты. Редакторы — Газиз Иделле, диелгән. Журнал «2нче Белоруссия фронтының татар сугышчыларыннан татар халкына хат» белән ачылган. Хат астына генераллар, бик күп офицерлар, татар сугышчылары, шул исәптән, фронтовик-шагыйрь Шәрәф Мөдәррис, фронтовик-язучы Гамир Насрый кул куйганнар. Повестьтан өзек, фронтовик язучыларның хикәяләре, шигырьләре арасында минем беренче поэмам да бар иде. Хәтта тыгып җибәргән хатымны да басып чыгарганнар. Менә бит, шушы кадерле төргәк, төргәк эчендәге бердәнбер калын журналыбыз Сихотэ-Алин таулары һәм диңгезләр аша, сугыш юллары буйлап, ун мең чакрым ераклыктагы атауга үзенең яшәү авторын эзләп килгән! Мин үз гомеремдә, шул елларны истә тотканда, ике зур шатлык кичергәнмен икән: берсе — сугыштан исән чыгу, икенчесе — «Совет әдәбияты» журналының 1945 ел, 7 санын кулыма алу шатлыгы!

1972

МӘКРУҖЛАР¹

Кулга алулар

Патша хөкүмәте мәкруҗларны Себергә озатуны этаплап оештыра. Ягъни бишәр кешедән торган кечкенә төркемнәр булдыралар. Исемлекне губернатор шәхсән үзе раслый.

Мөхәмәтсабит эләккән 11 кешелек исемлек кеше язмышына мөнәсәбәт җәһәттеннән шаккатыра. Беринди тикшерүсез, хөкемсез Себергә озатканнар. Бу исемлектә бабамның Акхужа авылындагы фикердәшләре Әбраретдин Рәхмәтуллин, Габделхәбир Зиннәтуллин һәм Хәкимулла Талиповлар да була. Этапташларның бишенчесе — Тажетдин Мөхәммәдъяров. Салтыган авылы мулласы исемлеккә ни өчен кертелгән сон?

Зөя өязе исправнигы Казан губернаторына жиһәргән рапортта болай дип әйтелгән: «18го июня 1867 года в праздник Курбан байрам мулла Мухамадияров Тажетдин допустил к богослужению в мечеть всех крещенных татар деревни Салтыганово. По выходу из мечети, когда русские крестьяне крещеным татарам заметили, что им воспрещено ходить в мечеть, крещенные татары ответили при мулле с ругательством, что они русскую веру знать не хотят, никого не боятся и русских скоро выгонят, мулла, услышав эти слова, ничего им не сказав, рассмеялся.»

Салтыган мулласы Тажетдин Мөхәммәдъяровка бу көлүе бик кыйммәткә төшә.

Салтыган авылында туып-үскән, акыллы, белемле Тажетдин мулла тирә-як авылларында зур ихтирамга лаек була. Урыс хөкүмәте чиновниклары, чиркәү руханилары да мулла Тажетдинны популяр кеше дип бәйлиләр.

Кулга алынган мәкруҗларны этаплаштыру барганда мулла Мөхәммәдъяровка тимиләр әле. Хәзрәтне кулга алуны оештыруга губернатор да катыша. Аның күрсәтмәсе буенча вакыйга зур «огласка» алырга тиеш була.

Кулга алу «церемониясе» алдан төзелгән план буенча башланып китә. Мәйданда елаулар, камчы чыжлау, ат кешнәүләр, урысларның әшәке итеп татарча (янасе татарча беләләр) сүгенүләре ишетелеп тора. (Безнен якта урысча сүгенү сүгенү булып исәпләнми).

Хәер, бу хакта «церемония»не оештырган кешенен үзеннән сөйләтик.

«...По случаю популярности муллы Мухаметзянова², имеющего огромный вес среди своих приверженцев, отпавших от православия крещенных татар, и чтобы дать случаю этому более важное значение, я имел необходимо нужным при взятии муллы Мухаметзянова принять следующие меры предосторожности. Отношением от 30го июля за № 502 просил у начальника Свияжской уездной команды отправить в Салтыганово 20 рядовых при 2-х унтер-офицерах для конвоирования муллы Мухаметзянова, командировать в помощь этому конвою 4-х казаков и сам лично отправился в Салтыганово. Для большой гласности, я приказал господам становым приставам обязать лично все селение, в

¹ Мәкруҗлар — чукундырылып та ислам динендә калучылар яки исламга кире кайтуучылар.

² Тажетдин Мөхәммәдъяровның фамилиясе урыс документларында «Мухаметзянов» булып та теркәлгән.

которых проживают крещенные татары и объявить им, что по распоряжению правительства за соращение и подстрекательство крещенных татар и за распушение между ними ложных слухов, будто бы высочайшего отказа на их просьбу ещё не последовало. Виновные мною будут 3 числа утром взяты в деревню Салтыганово и отправлены в отдалённые части Сибири.

Утром 3-го июля явился туда сам начальник Свияжской уездной команды штаб-с капитан Г.Перецкий с выше упомянутом конвоем. Собрав всех крещенных татар деревни Салтыгановой и поставив против них собранных и туда же деревенских прочих...³ лиц числом 150 человек, я приказал старшине позвать муллу Мухаметзянова, по прибытию его приказал скомандовать на «караул», объявил ему и всем присутствующим причину ссылки Мухаметзянова с прочими лицами в Сибирь. Тут же я приказал муллу Мухаметзянова заковать в наручники... Остальным всем присутствующим внушение образумиться, бросить свои безумные стремления в магометанскую веру...

О чем Вашему Превосходительству (Казан губернаторы) имею честь донести. — Уездной исправник

Июль 8-го дня 1867 года.»

Югарыда әйтеп киткәнемчә, Казан губернаторының 1867 елгы 22 апрель указы нигезендә Мөхәммәтсабит бабамның, шул ук елның 24 апрелендә Сабит бабабызның фикердәшләрен-көрәштәшләрен, Акхужа авылыннан Әбраретдин Рәхмәтуллинны, Габделхәбир Зиннәтуллинны, Хәкимулла Талиповны Зөя өязе полиция идарәсендә кулга алалар. Ине — ике, буе — дүрт, биеклеге өч ярым аршынлыг⁴, тимерләнгән зур гына төрәзәле, ике карават, бер өстәллә бүлмәгә дүртесен бергә кертеп ябалар. Берәр сәгәтгәтән озын гәүдәле, сары мыеклы, яшел күзле бер урыс егете әлегә тишектән татарча: «Исәнме, земляклар», — дип эндәшә. Исәнләшкәннән сон: «Чәй суы китеримме?» — дип сорый, чәйнеке кулына тотып чыгып киткән жиреннән, буш чәйнеке кайтарып бирә: «Надзиратель кайнатылган суны иртәгә, православие диненә кайткач бирербез, салкын су эченнәр дип әйтте», — ди.

Болар полиция идарәсендә бер ай чамасы утыргач, камерага бишенче кеше итеп Салтыган авылы мулласы Тажетдин Мөхәммәдъяровны кертәләр. Әлегә кадәр ике караватта дүрт кеше йокласалар, муллага хәтта утырып торырга да урын булмый. Ләкин аларга монда башка төн кунарга туры килми, бишесен дә «Казан сөрелүчеләр экспедициясе»нә күчәрәләр, жәяүле этапка беркетәләр.

Татар «декабристкалары»

Алда әйтелгәнчә, 1867 елның апрель аенда Казан губернасыннан берничә этап мәкруһлар Турухан краена җазыла. Аларның төп өлеше Зөя һәм Тәтеш өязеннән. Зөя төрмәсендә ябылып ытканнарның хатыннары күп мәртәбә төрмә капкасы янына килүнен файдасы була, алар бер-берсе белән танышалар. Шул капка янында алар ирләрен Себергә жибергән очракта халәл жефетләре артыннан китәргә сүз куешалар. Шундый теләктә торучы хатын-кызлар шактый була.

Татар «декабристкалары»на бернинди дә шартлар тудырылмаган, әлбәттә. Баржаларга төялеп барган өчен түләргә берничә тиеннән башка акчалары да, кыйммәтле әйберләре дә булмый. Бөтен байлыклары таяк башына эленгән төенчектән гыйбарәт.

Бурлаклар сөйрәгән баржа Пермь шәһәре янына килеп туктагач, татар хатыннары баржадан төшеп бер карангыдан икенче карангыга кадәр жәяүләп Тобол шәһәренә таба атлыйлар. Үзләре белән алган киёмнәре тузып, ертылып бетә. Себер татарлары яшәгән берничә авыл аша узганда

³ Писарь боргалап-сыргалап язган кайбер сүзләрен танып житкереп булмады — Т.В.

⁴ Аршын — 71 см.

тегеләр, әлбәттә, ярдәм күрсәтәләр, киём-салым, ямаулыкка үзләре туыган киндер кисәкләре, чабата бирәләр.

Татарстан Милли архивы документларын карап утырганда, гаризалар табылды. Берсе — берничә имзасы документ: «Прошение крестьянок о сопровождении арестованных мужей и на совместное поселение в Сибирь».

Димәк, татар хатын-кызларын тиктомалдан гына чыгарып жибәрмәгәннәр, башта алардан гариза яздырганнар. Бу гаризалар декабристкаларыкыннан аерылып тора. Тегеләр дворянлык өстенлекләрен саклап калуны сораса, татар хатын-кызларыныкы юлда барганда Себер татарлары белән багланышка кәрмәскә, коткы-фәлән таратмаса дигән йөкләмәдән гыйбарәт.

Безнен әбиебез Минлегөл ул вакытта 35 яшендә була. Дүрт балалы Мөхәммәтсабитның икенче хатыны, әти-әнисе үгетләвенә, абыйлары каршылыгына карамастан, авырлы килеш, ирләрә Турухан краена озатылган хатыннарга кушылып, Себер тарафына кузгала. Башкалар белән арестанлар баржасында Пермьгә килеп житә. Аннан — Тоболга. Тоболдан Көнчыгыш Себернең Турухан краена урнашкан Енисей бистәсенә таба арып-талып атлый бирәләр. Алар арасында Мөхәммәтсабит бабамның фикердәшләре Әбраретдин, Габделхәбир, Хәкимуллаларның халәлләре дә була (исемнәре мина мәгълүм түгел). Алар өчесе, булдыралган кадәр Мөхәммәтсабит бабаның 6-7 айлык авыры булган яшь халәл жәфетәнә булышлык күрсәтеп, ана актык төгәмнәрен ашатып, юл бие үгет-нәсихәт, рухи көч биреп баралар. Ниһаять, зур газаплар кичеп, билгеләнгән урынга килеп житәләр.

Сабит бабалар бишәүләп атна-ун көн алдарак килеп житкән була. Алар шунда ук эшкә керешәләр. Иң әүвәл бергәләшеп вакытлыча яшәп торыр өчен өй корыштыралар. Хатыннары килгәч, берничә бүлмәдә биш гаилә сыеша. Мулла Тажетдин Мөхәммәдъяров кына берүзе яши (ул хатынына Салтыганнан чыгарга рөхсәт бирми). Бу хәл 1867 елның августында була.

Бөхетләренә каршы, килеп урнашкан Енисей бистәсендә алар элгәрәк көн күрә башлаган милләттәшләрен очраталар һәм шуннан соң берникадәр тынычланалар. Асрауга сыерлар алып, печән әзерләп, сөтен савалар. Алдан килешү буенча, туган бозаулары да үзләренә була.

Енисей елгасында боз октябрь айларында ката. Енисей елгасының чишмәдәй саф та, салкын да суында мәрсин балыгы, чегә балыгы, омул мыжлап тора. Кыш салкын булса да, елганын яр буйларында боз калын булмый, чөнки көздән калын кар каплап китә. Сабит бабаларыбыз, жирле халыктан күреп, балык тоту эшен дә тиз генә үзләштерәләр.

Шул 1867 ел октябренен бер төнөндә Минлегөлне тулгак тоты башлый. Әнисе карынында менләгән чакрым юл үткән бала, ниһаять, якты дөньяны күрә, аваз сала. Анарга Хәкимулла дип исем бирәләр. Исем кушуны Тажетдин мулла сөенеп башкара. Мөселманнар саны тагын бер кешегә артты дип бергәләп шатланышалар.

Ирләр урманда эшли. Агачларны бер урынга егып, урманда ук бура бурылар. Мулла Тажетдин Мөхәммәдъяров андый эшкә катнашмый. Ул Себердә калуны күз алдына да китерә алмый. Күп вакытын язу өстендә утыра. Төрле түрәләргә, хәтта император исеменә дә хат арты хат жибәрә. Ләкин җавап кына ала алмый.

Бер еллар вакыт өчендә, 1868 ел кышына кәргәнче, нарат бүрәнәләрдән, авырлык белән булса да, тагын дүрт өйне яшәрлек итеп өлгертеп куялар. Кызыл балчыктан кирпеч сугып, миң тә чыгаралар.

Яңа этаплар

1868 елның жәендә хакимият Турухан краена сореләчәк чираттагы этапны әзерли башлый. Ул Тәтеш өязе мәкрүһларынан туплана. Шуңа максаттан кулга алынганнар арасында Мөхәммәтша Валиев тә була. Мөхәммәтша

үзе Тәтеш өязе Чирмешән авылыныкы булса да, хатыны Янгилденеке — Мөхәммәтсабит бабамның туганнан туган сөнелесе, исеме Гөлжамал.

Мөхәммәтша жизнине сөргенгә алып китү белән халык телендә Мөхәммәтша бәете янгырый башлый:

...Мөхәммәтша Себер китте Тәтеш дигән каладин.
Дин хәсрәтен күрер өчен туган икән анадин.
Без ызбадан чыкканда өстәл тулы аш калды.
Гөлжамалның, балаларның күзе тулы яшь калды...

Сөреләчәк мәкруһларның берсе Фәтхулла Габдулловка төрмәгә хатыны менә мондый хат керттерә:

«Сезки хәләл жефетем Фәтхуллага без хәләл хатыныннан — Гарфижамалдан күптин-күп сәламнәремне язам. Фәтхулла, жаным, үтенеп сорыйм синнән, Гайфулла кебек үзенне чукуындырып хурлыкка кала күрмә. Бөтен авыл халкы сиңа кяфер дип әйтер. Битенә төкерерләр. Әгәр син урыс буласын икән, ул вакытта бу якты дөньяда чыннан да ни өчен яшәргә? Бу якты дөньяда яшәүнең кызыгы калмый. Әгәр дә сине Себергә жибәрәләр икән, мин дә синнән калмыйм, сиңең белән бергә барам. Артыннан калмыйм. Аллаһы Тәгаләнең кодрәте зур, ташламас.

Ичмасам кызыбыз авыл халкы каршысында хур булмас.

Минем хатыным бар дип әйт.

Өмет баглыйм сиңа, Фәтхуллам».

Кулга алынучыларның тагын берсе — Янгилде авылы крестьяны «Сергей Герасимов». Гаебе — «подстрекатель к отпадению от православия крещенных татар» булу.

Зөя өязе исправнигының губернаторга рапортында тагын болай диелгән: «Крестьянина Сергея Герасимова я вынужден был арестовать при полицейском управлении, дабы этим показать крещенным татарам, что за подобные заявления и противозаконные действия лица удаляются из места жительства без суда и следствия» (ТРМА. — ф. I. — Тасв. 3. — Сахл. бер. 228. — Б. 146).

Кем соң ул Сергей Герасимов? Ул Әмәйгел әбиемнән әтисе Вәлиулла. Ярлы булу сәбәплә, солдатка алына, 28 ел патшага хезмәт итә. Кайткач, әбинең әнисе Ләйлигә өйләнә. «Георгий төресе» белән бүләкләнгән була. Күкрәгенә такмыйча, аны кесәсендә генә йөртә.

Зөя өязендә, хәер, бөтен Казан губернасында да, зур киртәләр булуга карамастан, «чукуынмаган» саналганнар христиан диненнән Мөхәммәд диненә янадан кайтырга омтылалар һәм мәкруһ булалар.

Мөхәммәтсабит баба кебекләр, урыс түрәләре әйткәнчә, «главные виновники к отпадению крещенных татар из православия» ләрне Себергә олактырган саен мәкруһлар саны кимеми, арта гына бара. Зөя өязе исправнигы моны 1867 елның 20 сентябрендә Казан губернаторына жибәргән рапортында да күрсәтеп китә «... число отпавших видимо возросло и наконец дошло до огромной цифры...» (Шунда ук. — Б. 137.)

Актив мәкруһлар, «подстрекательләр» Себергә сөрелгәч, калган мәкруһлар янадан православиегә кушылып дигән өмет акланмый, киресенчә, янадан йөзләргәчә кеше иманга кайта. Мисал өчен, 1850 елның 15 октябрендә халык санын алу мәғлүматларына карасак, 122 хатын-кыз һәм 102 ир-ат яшәгән Чүкри-Аланда бер генә татар исемле яисә атасы татар исемле зат та теркәлмәгән. Чөнки аларны 1834 елда ук метрика кенәгәләренә «керәшен татарлары» итеп язганнар. 1858 елдагы ревиз кенәгәсендә исә бер генә урыс исемле кеше дә калмаган, «Ислам дәфтәренә» авылы белән кайтканнар. Шыгай авылында да шундый хәл кабатлана. «Ислам дәфтәренә» теркәлә алмаганнары үзләренен мәкруһ булуларын аңлатканнар.

Рәсәй хакимияте, чиркәү руханилары белән бергәләп, мәкруһларның

әйдәрләрен Турухан краена сөрә тора, алар урынына исә яналары үсеп чыга. Мондый хәл Зөя өязендә генә түгел Цивильск, Тәтеш, Буа, Чабаксар өязләрендә дә гомуми төс ала. Яшьләр хакимияткә каршы торырлык көч табалар. Күрше авыллар горейф-гадәтләренә, динне бергәләп якый башлыйлар...

Ислам дине белән көрәш Себердә дә туктап тормый. 1620 елда Тубыл шәһәрндә махсус епархия төзелә, ана христиан динендә булмаган Себер халыкларын христианлаштыру бурычы йөкләнә. Петр I нән эчкә сәясәтенә бәйлә рәвештә, чукундыру сәясәте XVIII гасырның беренче чирегендә аеруча активлаша.

1714 елның 16 декабрендә Себер митрополиты Федор Лешинскийга житкерелгән фәрманында патша ана Себер татарларын христиан диненә күчерергә, ә аларның «нәжес гыйбадәтханәләрен» яндырырга дип әмер бирә. Бу әмерне тормышка ашыру өчен Ф.Лешинский махсус экспедиция оештыра, ул 1718-20 елларда Тура елгасы буенда яшәгән татарларны чукундыра, күп мәчетләренә жимерә-яндыра. Христиан динен кабул итмәгән татарларны зинданга ябып, ашсыз-сусыз тоталар. Халык телендә хәтта ут белән жәзалаулар турындагы мәгълүматлар да сакланып калган.

Миссионерлар мин баян иткән чорда да йоклап ятмый. Ф.Лешинский варислары Енисей бистәсенә дә килә. Ләкин мондагы «переселенецлар»ның нинди халык икәннән белгәч, эзләре суына...

1871 елның кышында бистә татарлары өч бурадан торган мәчет өлгертәләр. Тагын ике-өч елдан бу мәчет манаралы була. Ислам җәмгыяте дә төзиләр.

Енисей бистәсенә Мөхәммәтсабитның кече улы, 17 яшьлек Мөхәммәтүафа (әтиемнең әтисе) барып чыга, бу хәл 1884 елда булырга тиеш.

Әмәйгел әбием сөйләгәннәрне хәтерлим: «Улым, Вафа бабан, әтисе Сабит кебек, бик үткән иде. Берничә мең чакрым жирне барып әтисен табар дип беркемнән дә башына килерлек түгел. Ул әнә төвәккәлләгән, әтисенен капкасын шакуыган. Әтисе башта аны танымаган, әлбәттә. Сөргенгә чыгып киткәндә бу улына өч кенә яшь була бит. Әтисе янында озак яшәмәгән ул. Сабит бабай Себердә калырга тәкъдим итеп ялынып та караган юкса. Мал-мөлкәтен мирас итеп ана калдырырга вәгъдә иткән. Вафа улы риза булмаган, мин Янгилдегә, туган авылыма кайтып китәм, дигән.

Шулай итеп, Мөхәммәтүафа бабай кайтып китә. Китмәс тә иде, авылда үзеннән өч кенә яшькә кечерәк, яратып йөргән кызы була шул анын Әмәйгел исемле.

Мөхәммәтсабит бабайны авылдашлары онытмыйлар, сагынып сөйлиләр. Анын турыда берничә бөет тә чыгарылган була. Кызганычка каршы, аларны Әмәйгел әбидән отып та алмаганмын, кәгазьгә дә төшермәгәнмен. Баләкәй идем шул. Мөхәммәтсабит бабай Себердә гомеренә 36 елын сарыф итә. Хәкимулла улының да яше 30дан уза, кызлары да үсеп җитәләр, оныклары да туа. Гасыр башына анын «хужалыгында өч сыер, ике ат була, умарта да тота.

Этинен бертуганы Хәбирә апа әйтүенчә, Мөхәммәтсабит бабай «абый туган елны вафат була». «Абый» дигәнә әтием Гайфетдиннең олы абыйсы Гыйльфан була инде. Гыйльфан абый 1903 елда туган. Мөхәммәтсабит бабабызны Енисей бистәсенә мөселман зиратына җирлиләр.

Мин үземне бәхетле саныйм. Ходайга мең шөкер, алтмыш ел буге эзләгән Мөхәммәтсабит дәү бабамны таптым!..

Хәзер Красноярск краенда кырыклап татар авылы бар. Биредә 50 мең чамасы милләттәшбез яши. Аларның күпчелеге — 1860-70 елларда көчлән чукундырылып та, янадан Мөхәммәд диненә кайтулары өчен сөрелгән татарларның дәвамы.

«КАЗАН УТЛАРЫ» УЛ...

ЖУРНАЛЫБЫЗ ТУРЫНДА ФИКЕРЛӘР

Фатих Хөсни,

Татарстанның Г.Тукай исемендәге
Дәүләт премиясе лауреаты:

—Аңа тикле «Яшь ленинчы», «Кызыл яшьләр» газеталарында вак-төяк «көйле иманнар» бастырып, чак-чак кына көйлек жыйгач, 1927 елда, ниһаять, «Безнең юл» журналының ишеген шакып карарга жөрөят иттем. Алып барган өч-дүрт шигырьдән берсен журналның ул чактагы редакторы Гомәр Гали, иптәшләре белән сөйләшкәннән соң, бер шарт белән басарга булганлыгын әйтте. Ләкин куйган шарты берәз аптыраткыч иде. Мин шигыремнең астына «Мөхәммәтфатих Хөснетдинов» дип имза куйган идем, Гомәр Галигә бу ошамаган. «Только имзаның бик озын куйгансың, моның башыннан алып азагына барып чыкканчы утырып ял итеп алырга кирәк. Әгәр үзең риза булсаң, без аны болай итәбез. Башындагы «Мөхәммәт»не кыеп атабыз, койрыгыңдагы «ое» белән шулай ук бәхилләшергә туры килер, каласың «Фатих Хөсни» булып...» Бары тик бассыннар гына, мин бөтенесенә риза идем. Уенмын, мин «Безнең юл» га аяк басам бит. Хәерле сәгатәтә, дөньяга алып чыксын мине «Безнең юл»!

Һәм горурлык хисе белән шуны әйтә алам: алып чыкты ул мине. Һәрвакыт һәм бөтен әйберләрем өчен гел башымнан гына сыйлап торды дип әйтә алмыйм, башыма сугулар да, алып барган язмаларны кочаклатып, кире борып әсибәргән чаклары да, әлбәттә, булды. Ләкин бу яратып, үз кешеләрең тарафыннан борылу, яхшыракны күрергә теләп, минем яхшыракка да көчем җитәрлек булуына ышанып, кире бору булды...

«Безнең юл», «Атака», «Совет әдәбияты» һәм ниһаять, «Казан утлары» — образлап әйткәндә, болар бөтенесе безнең юл, безнең ышанычлы юл, хәтта юл гына да түгел, безне үстергән «яшел бишегебез» булды. Бу журналда басылу, анда үзеңнең имзаны күрү, дөресен әйткәндә, безнең барыбыз өчен дә, олыларыбыз өчен дә, кечеләребез өчен бигрәк тә бәйрәм иде. Элек тә шулай булды, хәзер дә шулайдыр дип уйларга кирәк. Жыеп кына әйткәндә, безнең әдәбиятыбызның күзгә күренердәй барлык әсәрләре дә иң элек журналда беренче чыныгу алды бит...

Әсәрләремне бастыру белән бергә, төрле елларда һәм төрле срокларда мин үзем дә журнал редакциясендә гади әдәби сотрудник булып, кулымнан килгәнчә, журналны чыгарышуда өлешемне керттем. Гази Каишаф, Газиз Иделле, Ибраһим Гази, Кави Нәзәми, тагын бер мәртәбә Гази Каишаф, Габдулла Гомәр, Гариф Ахунов, Зәки Нури, минем редакторларым буларак, болар белән күп вакыт якынтын очрашып, алардан киңәш сүзләре ишетеп, шундый яхшы иптәшләрем булганлыгы өчен куанып яшәдем. Минне теге яки бу

дәрәжәдә иҗатка очындыруда аларның да өлеше, әлбәттә, бар. Кыскасы, барысы өчен дә, барысы өчен дә бәтәенесенә рәхмәт, дөньяга рәхмәт, мине шундый кызыклы мәйданга китергәнлегә өчен язмышыма да рәхмәт әйтмичә кала алмыйм.

1982

Гариф Ахунов,

Татарстанның Г.Тукай исемендәге

Дәүләт премиясе лауреаты:

— «Казан утлары» журналы редакциясендә ун ел буге зиләдем. Әдәби хезмәткәр, проза бүлгегә мөдире, җаваплы секретарь, баш редактор. Шулай булгачыннан, «Казан утлары»ның минем тормышыма йогынтысын сүз белән әйтмәсәң дә аңлашыла торгандыр.

«Казан утлары»нда Кави Нәжми, Афзал Шамов, Тажи Гыйззәт, Нәкый Исәнбәт, Риза Ишморат, Мирсәй Әмир, Шәйхи Маннур, Хәсән Туфан, Габдрахман Әпсәләмов, Фатих Хәсни, Әмирхан Еники, Сибгат Хәким кебек өлкән буын язучылар белән таныша алу бәхетенә ирештем. Шушы журналда зиләгәндә Гомәр Бәшировның «Намус» романын аркылыга-буйга өйрәнәп, Галимҗан Ибраһимов иҗатына барып тоташтым.

Журналның редакторы Гази Кашшаф мине калагымнан тартып диярлек әдәбиятка алып керде, көне-төне, арып хәлдән тайганчы зиләттә, авыр кара зштән курыкмаска өйрәттә. Проза жанрында зиләүне дә ул миңа көчлән диярлек такты, юкса минем йә тәнкыйтыче, йә шагыйрь булып китәргә ниятем бик зур иде. Гази абый — минем әтием урынындагы кеше, олы остазым — безнең буынга, әдәбиятка сугыштан соң килгән яшьләргә якты күз белән карап, ярдәм кулын сузып торды, безне гел кайгыртып яшәде. Муса Җәлилне — шагыйрьне һәм героини яратырга, олыларга, күп милләтле совет әдәбиятының горурлыгы, йөз аклыгы итеп танырга иң башлап ул өйрәттә.

Журналда зиләгәндә, татар әдәбиятының үсеш тенденцияләрен, тугандаш әдәбиятлар гәйләсендә тоткан зур урынын күрдәм, барлык жанрларны укып, күзәтеп барырга гадәтләндем, шул гадәтем бүген дә саклана.

Нияять, «Совет әдәбияты» — «Казан утлары» журналында зиләгән дәвердә татар әдәбиятына кем чынлап, күңелен биреп, намус белән хезмәт итә, кем әдәбиятны кәсеп итеп кенә карый, кем аңардан үзенең шәхси мәнфәгатьләренә азык кына эзли, — шуларны аерырга, шуларның икесенә ике төрле мөнәсәбәттә булырга өйрәндем...

Гомумән дә минем язучылар арасына китеп зләгүем, язучы булып китүем әдәби журналыбыз белән бәйлә. «Казан утлары»на һәмәрәм буге рәхмәтлемен.

1982

ТАТАР ТЕЛЕНДӘМЕ, РУС ТЕЛЕНДӘМЕ?

Әдәбиятыбызда «Ана телендә мәктәп» фикере 1905 ел революциясеннән бирле сөйләнәп килә. Октябрь революциясенә кадәр бу мәсьәләгә бары сәясәт вә милли яктан каралып киләнде һәм бу идея иске хөкүмәт белән көрәшчән бер коралы булып барды. Хәзерге көндә миллият мәсьәләсе хал кылынып килә, хәтта Октябрь революциясе бу бабта (мәсьәләдә) милләтчеләр теләгәннән артык хокук биреп, милли мәсьәләдә талашырга имкян (мөмкинлек) калдырмады. Шунның өчен урта мәктәпләрдә вә профессиональ уку йортларында уку теленән русчамы, татарчамы булуы мәсьәләсен бөтенләй сәясәттән чыгып, бер дә сабыйланмыйча, бер хиссияткә бирелмичә, «эш» ягыннан карарга мөмкин. Ибтидаи (башлангыч) мәктәптә фәннәрне ана телендә уку мәсьәләсе ул бер мәгълүм хакыйкат, хәтта Ильминский шикелле консерватор педагог тарафыннан да хал кылынган бер мәсьәлә. Шунның өчен мәсьәләнен хал ителмәгән ягы — бары урта мәктәп.

Бу елларда татар яшьләренчән урта мәктәптә ана телендә укуга каршы фикерләре күренә башлады. Яшүсмерләр мәктәпкә кергәргә килгәндә, «русчамы, татарчамы укыла?» дип сорап, татарча дәресләргә ышанмыйча карыйлар. Аталар да балаларын китергәндә «русча укыла торган мәктәпкә бирмәкче идем...» дигән шикелле фикерләр сөйләиләр. Монда бер гажәп эш юк; мәктәп ислахаты (реформасы) заманында «фән, фән» дип кычкырдык та, мәктәп вә мәдрәсәләргә «фән» керттек; ләкин кертелгән фәннәрне укытучысы юные булмаганга, укытырга дәреслекләр булмаганга, ул «фәннәр» бик начар укытылдылар ки, гали (югары) мәктәпкә керергә теләсәләр, мәдрәсәдән укып чыкканга карамыйча, һәндәсәне дә, жәберне (алгебра) дә, жәгърафияне дә, тарихны да, табигыйятыне дә янадан укырга мөжбүр булдылар; хасыйль (кыскасы), татар мәктәпләрендә фән укыган булып, аның бары ишеген генә иснәп калдылар.

Октябрь революциясе соңында да гөмбәләр шикелле үсеп чыккан икенче баскыч мәктәпләребездә, техникум вә курсларыбызда һәр фәнне дә татарча укыта башладык; ләкин аларны укытырга көчле мөгаллимнәр таба алмадык. Мөгаллимнәребез яисә «Хөсәения», «Мөхәммәдия», «Галия», «Касыймия», «Госмания»дә укыган кешеләр иделәр ки, бу мәдрәсәдә укытучылар яисә Истанбулда сухта булып (бик тырышып) укып кайткан, яисә анда ярым-ярты «Мөлкия» (хөкүмәт уку йорты), рөшдия (урта мәктәп), игъдәдияләрендә (мәдрәсәдә югары белем алуга хәзерләү сыйныфларында) селкенеп йөргән кешеләр; яисә Учительский школада бары ибтидаи мәктәптә рус азбукасы, дүрт гамәл «гыйльме хисап» укытырга хәзерләнгән затлар иде. Урта мәктәпләребез ачылгач та боларга без үзләре белмәгән нәрсәләрне укытырга куштык; табигый, болар укыга алмадылар; паек алдылар, селкенделәр, йөрделәр. Аталарның да, балаларның да ана телендәгә мәктәпләрдән төмам ихласлары чыкты куйды!

Шунның өчен бу мәсьәләне тикшергәндә, маузугны (мәсьәләне) без болай куябыз:

— Әгәр көчле мөгаллимнәр булса, дәреслекләр мөкәммәл булса, урта мәктәпләрдә фәнне шәкертләр белми торган русчамы, әллә татарчамы укыту педагогия жәһәттеннән файдалы?

Мин бер дә өркемичә, бер дә мәсьәләгә сәясәт катыштырмыйча гына әйтәм ки:

— Татарча укыту файдалы!

Мәгълүм ки, без ысул жәдидә дәверендә ысул Кадимәдән көлтгәндә алар гарәп нәхү-сарыфын (синтаксис һәм морфологиясен) фарсый (фарсы телендәгә) дәреслектән укыталар дип көлдер идек. «Әгәр гарәп телен татарча дәреслек вә татарча тәкърир (аңлатып сөйләү) белән укытылса, тизрәк белер идек» дилер идек; һәм шулай иткәч, белдек тә. Әүвәле 15-20 еллар мәдрәсәдә ятып, гыйбарә укый белми чыккан хәлфәләрдән арттырып, шул ук нәрсәне 3-4 елда белдек вә «мстәләгабыз чыкты» (мәгънәсен аңладык). Бу бер тәҗрибә һәм яхшы тәҗрибә. Менә рус вә татар телендә укыту мәсьәләсендә дә шулай ук, бер-бер фәнне укыганда, фәннен әсас (төп) мәсьәләсенә караганда, «ничек итеп әйтсә инде» дип уйлап утыру нәкъ схоластик бер нәрсәдер. Мәсәлән, татар мөгаллиме, миңа Фисагурс (Пифагор) теоремасын татарча сөйләде. Мин моны беренчеләй бик тиз аңлыйм, икенчеләй, аңлагач та исбат кыла алдым. Әгәр шул дәресне русча сөйләсәләр, миңа мөгаллимнен нәрсә сөйли икән вә ничек фикер йөртә икән дип тынларга тырышуым белән бергә, нинди итеп сөйли, нинди сүзләр истигъмәль кыла (куллана) вә аларның мәгънәсе ничек, алар мөэзнәс (хатын-кыз женесен белдерә торган грамматик категория — женский род) микән, мөзәккәр (ир-ат женесен белдерә торган грамматик категория — мужской род) микән дигән шикелле, һичбер Фисагурс теоремасына бәйләнеше булмаган нәрсә хакында баш ватарга туры килә. Бу мәсьәлә

гарәп сарыфын (фарсы телендәге) «Бидан» дәреслегә буенча укудан бер дә артык жире юк. Әле дә күз алдымда тора: бервакыт мин мәзмүр (инспектор) сыйфаты белән бер техникумда физика дәресенә кердем. Мәсәлә «Жазбе гомуми» (Всеобщее тяготение) иде бугай. Дәрес беткәч, мин бер шәкерттән соралым. Русча соралым. Шәкерт ык-мык итте; минем күземә вә мөгаллимгә жылмаеп, кызганыч сыйфат белән каралды; сөйли дә башлады, булдырып чыга алмады; миңа әйләнде дә: «Газиз абый, мин аны русча әйтә алмыйм, әмма татарча булдырам» — диде. Вакыйгән (чыңлап та), татарча сөйләп бирде. Әмма мөгаллим инде, сорап та белмәгәч, журналга «минус» галәмәтен күеп өлгәргән иде. Бигрәк тә бу вакыйга сүз күп таләп кылына торган тарих, жәгърафия, икътисад шикелле голуме мәгънәвиядә (мәгънәви фәннәрдә) сизелә.

«Соң бит безгә гали мәктәпкә керергә кирәк, әгәр монда ул дәресләр татарча укытылсалар, анда бит имтихан тотып булмас!» — диярләр.

Бу көчле дәлил; ләкин фәннәрне татарча укыткан чакта, бер «лябид минһу» (котылгысыз) булган шартны үтәргә кирәк. Ул шарт исә татар мәктәпләренен дәрес програмын ясаганда татар хосусияте белән хисаплашу. Бу мәсәләдә исә ин күп игътибарга алына торган нәрсә — рус телен тел буларак, рус мәктәпләрендәгеләргә караганда ике өлеш күп кертергә һәм фәннәрне татарча укытканда рус истилахатын (терминологиясен) әйтеп узарга һәм русча дәрес укытканда коры «Кәжә белән мәче» кыйссасын укып, язып кына уздырмыйча, ялгыз рус милләтчесенә генә кадәрле булган Державин одаларын, «Бедная Лиза»ның характеристикасын тикшереп уздырмыйча, фәннәреннән төрле бабыннан (мәсәләсен) тәкыриргә (анларга) өйрәтү һәм шул бабларда доклад, инша вә имлялар яздырудыр. Шулай иткән вакытта шәкерт фәннәрне татарча укып та, русча сөйли беләчәктер. Менә мәсәлә бары русча дәресне куя белүдә генә. Бу бабта минем бер тәҗрибәм дә бар. 1916 ел мин Тройскида кызлар дарелмөгаллиматында (хатын-кыз укытучылар әзерли торган уку йорты) укыттым, «Вазыйфа» исемле семинариядә мөдир булдым. Бер көнне мәшһүр миссионер вә Оренбург учебный округының бер түрәсе килде. Калала хәбәр чыкты: «Менә татарча укытыла торган татар семинарияләрен ревизия ясап, әгәр белмәсәләр, ябылачак икән...»

Теге мөдһиш (куркыныч) нәрсә килде. Бездә табигыйя татарча укыла иде. Шуннан сорарга тотынды. Кызлар вә егетләр яхшы жавап бирделәр. Түрә гажәпләнде; мәктәпне ябарга башка сәяси нәрсәләр генә эзли башлады. Менә бу вакыйга яхшы ғына бер тәҗрибә. Моннан башка да тәҗрибәләр бар. Мәсәлән, рус гимназиясен бетергән рус малае француз, немец телләрен тел буларак өйрәнү белән француз, немец университетларында, лицейләрендә дәрес укый алмыйдыр иде мени? Русиядә әллә никадәр кеше шулай укыймындыр идемени?

Димәк, фән русча укылсын дигән сүз бер юк, әсассыз (нигезсез) вәсвәсәдән башка нәрсә түгел!

Менә моннан янә бер нәтиҗә чыга:

— Татарстанда рус вә татарларны бер үк мәктәптә укуга файдалымы, әллә татарлар өчен аерым мәктәпләр ачаргамы?

Мин янә татарлар өчен аерым мәктәпләр файдалы дим, анын дәлилләре дә шулар:

— Программа ике мәктәптә ике төрле булырга кирәк. Чөнки мөйдәнда рус теле укытуның төмәле (күләме) һәм анарга бирелгән сәгәтләрен саны тора.

Безнең өчен русларга караганда рус теле сәгәтләре күбрәк кирәк булыр; икенчеләй, ул тел исемдә кергән дәресләреннән укытылуының ысулы вә максуды (максаты) башка, безне сөйләргә, укырга вә шул тел белән фәннәрне тәҗриф итәргә (аңлатырга) өйрәтергә кирәк. Әмма рус баласы өчен тагы да башка максатлар бар.

Безгә татар теле вә әдәбияты кирәк. Дөрест, бәлки ул Татарстанда руска да кирәктер. Ләкин алар бу фәнне укуда татар баласы белән бергә бара алмыйлар. Нәкъ рус телендә татар баласы русныкы белән бара алмаганы шикелле.

Әгәр шул дәлилләр өстенә рус вә татар тарихы мәсәләсен вә гомуми тарихны укытуда ысул мәсәләсен вә сәяси мәгълүмат биргән чакта татарга бер якта күберәк игътибар итәргә кирәк булып та, руска башкасына әһәмият бирүне алсак, аерым мәктәпләр дигән фикер тагын да куәтләнә. Соңгы мәсәләне берәз тәфсыйльләп китәргә кирәк. Мәсәлән, дин мәсәләсен. Монда сәяси фән мөгаллиме динне тәнкыйть кылганда рус өчен аңларлык булган христианлыкны мисал итеп алса, татарныкында исә исламны алырга кирәк була.

Г. ГАЗИЗ

«Безнең көз». — 1923. № 12.

«Казан утлары» архивынан

«Казан утлары» («Совет әдәбияты») журналы хезмәткәрләре һәм авторлары: сулдан уңга – Малик Хәмитов, Нил Юзиев, Фатих Хәснәи, Яхъя Халитов, Вил Ганиев, Абдулла Гомәр (баш редактор), Габдрахман Әпсәләмов. Узган гасырның бдинчы еллары.

Редакция утырышларының берсе. Уңнан сулга: Зәки Нури (баш редактор), Роберт Миннуллин, Рәдиф Гаташ, Гомәр Бәширов, Солтан Шәмси, Марсель Галиев, Ринат Мөхәммәдиев. 1980 ел.

Журналның элгәргә хезмәткәрләре. Беренче рәттә (сулдан уңга): Ләбибә Ихсанова, Әхсән Баян, Кояш Тимбикова, Марсель Галиев, Вахыйф Нуруллин, Илдар Юзеев, Әхәт Гаффар, Икенче рәттә: Шамил Маннап, Яхъя Халитов, Шәкинур Мостафин, Гәрәй Рәхим, Зиннур Мансуров, Мөдәррис Вәлиев, Солтан Шәмси. 2002 ел.

«Казан утлары» журналы редакциясендә төрек язучысы Акъәнгин белән очрашу. Сулдан уңга: Шамил Маннапов, Рәдиф Гаташ, Салих Баттал, Тәуфик Әйдә, Рашат Низамиев, Акъәнгин, Ринат Мөхәммәдиев. 1991 ел.

АЧ ҮЛЕМНӨН КОТКАРГАН БАТЫРЛЫК

1942 елнын яз ае. Әле карлар эреп бетмәгән. Сухочево дигән авылнын урамы буйлап гөрләвекләр ага. Гаскәри итекләрем су үткәрмәсә дә, кая басарга кирәген карый-карий үргә менеп барам. Кояшлы матур көн. Яз болай да күнелләрне нечкәртә. Өстәвенә, бер өйдән татарча жыр ишетәм:

*Сикерә-сикерә агадыр кар суы,
Ник басылмый йөрәгем ярсуы?..*

Тула өлкәсенә Белев районында татар авылы юк, әлбәттә. Бу безнен хәрбиләрбезнен берсе булырга тиеш. Өйгә керсәм, андагы солдатлардан берәү жырлый-жырлый винтовкасын чистартып утыра. Минә күргәч, барысы да торып басты. Арада яшыләре белән миңа әти булырлыклары да бар. Армиядә яше өлкән өлкән түгел, званиесе өлкән өлкән бит. Ә минем петлицаларымда икешәр кубик: лейтенант чагым.

— Утырыгыз, — дидем мин, әле ирләр тавышы булып житлегергә өлгермәгән тавыш белән, — дәвам итегез эшегезне.

Жырлап утырган солдаттан кайсы районнан икәнән сорадым.

— Тархан районыннан, — диде ул.

— Ә Кама Тамагы районыннан берәү дә юкмы?

— Бар, бар! — диде тарханлы солдат. — Борһан абый, чык әле бирегә!

Түр ягынан килеп чыккан таныш йөзнә күрүгә кычкырып ук жибәрдем:

— Борһан абый, синме бу?

Ләкин ул мине танымады.

— Укытучы Гөлчирә апаны хәтерлисезме? Мин анын энесе булам.

— Маннур! — диде Борһан абый. — Син шулай зур булып үстәндәмени инде? Әле кайчан гына менә шушынын гына кадәр малай иден бит, — дип, кулы белән ул чактагы буюмны күрсәтеп алды.

— Аннан бирле ничә ел үтте бит инде, Борһан абый. Әле ничек исемемне онытмагансыз!

— Син оныта торган малай түгел иден шул. Сәхнәгә менеп декламацияләр сөйләп, бар халыкнын эчен катырып көлдәредериен.

— Истәлекләргә чумып алдык. Борһан абыйнын колхоз рәисе булып эшләгән елларына кайтып килдек.

Жәен безнең бинче армия территориаль уышшка китермәгән шау-шулы һөжүм ясап алды. Бу, мөгаен, дошманның Сталинградка ыргылган көчләрен өлешчә булса да үзәбезгә жәлеп итү өчен эшләнгәндер. Шуннан соң янә оборонага күчтек. 1943 елнын февралендә, инде бүтән участокта, тагын шундый бер уышсыз һөжүм ясап карадык. Ул көннәрдә мин артиллерия дивизионынын разведка башлыгы идем. Безнен танклар инде үзләре дошман кулыннан сугышып алган көнбатыш ярда. Тик алар хәзер алга барудан тукталып, нимес тулпарына мишень булып тезелеп торалар. Соныннан аңладым: командование белән элемтәләре өзәлгән булган. Танклар белән командалык иткән командир шунда боезык язып, кулына тоттырып бер атлыны чаптырды. Ярый ла ул барып житә алса! Житмәсә, икенчесен куачак инде. Ул арада дошман ни кылмас!

Атлы нәкъ без басып торган күзәтү пункты яныннан узды да, траншея аркылы чыгарга унайлы урын эзләп арлы-бире сугылгач, сикереп узып, түбәнгә төшөп китте. Берничә секунд күздән югалып торгач, Ока елгасынын аргы як ярында калкып чыкты. Дошман снарядлары алдында да, артында да, уңда да, сулда да ярыла тора. Менә ул беренче танк янына килеп, броняга шакый. Люк ачыла, аннан танкистнын башы калка. Нидер сөйләшөп алгач (соныннан белдем, командир танкы кайда икәнне сораган ул), капкач тагын ябылды. Атлы чаптырып китте. Ә

дошман туплардан атуын дәвам итә. Инде төмам ялкынга чумып, югалып калгач, башы бетте монын дип уйлыйсын. Юк, ул янадан төтен эчненнә йөзеп чыга. Күзәтү пунктыннан карап торган командирларнын берсе: «Их, моны кинога төшереп алсан иде. Бу бит чын геройлык!» — ди. Безраздан икенчесе: «Карагыз ала, дошман ягына чаба бит!» — дип кычкыра. Стереотрубадан күземне алмыйча күзәтеп торам. Дөрестән дә, туп-туры нимессләргә таба чаба бит бу! Нимессләргә да әйбәт күрам: аларнын пехота төягән машиналары бер-бер артлы килеп туктый тора. Солдатлары сикереп төшеп, йөгәргә-чаба унга-сулга тарала. Сугышнын беренче ике елында бу инде гадәти күренеш. Минем бу хәлне күрә-күрә күзем чыккан. Безнең пехота бәрәп керәсе урынга дистә километрлар ара узып, телләрен салындырып жәяү килсә, нимессләр исә үзләреннән пехоталарын машиналарга төяп китереп ташлылар һәм тишек-тошыкларын шунда ук ямап та өлгәләләр. Менә ярыш син алар белән!

Күзәтеп күргәннәремне чыбыклы телефоннан дивизион командирына житкерәм. Ул мина: «Кара, хәзәр шул участокка ут ачам!» — ди. Берничә секундтан баш очыбыздан жуылдап гаубица снарядлары очып уза. Бу инде алдан атып карап, прицелын, почмак санын азып куйган участоклар. Шатлыктан учымы уам. Эләктә!

Атлы исә кинәт кенә сулга борылды да, туктап торган ин алдагы танк янына чабып килде. Люк ачылды, элементче ана нидер сузды да, кайтыр юлга чыкты. Күп тө үтми безнең танклар кинәт кенә сулга борылып, калкулык өстенә үрмәләделәр.

Берничә көннән дивизия газетасыннан шушы эпизод тасвирланган бер мәкалә укылым. Ул... «Татар халкынын батыр улы Борһан Мифтахәв Кызыл Байрак ордены белән бүләкләнде», — дип беткән иде.

Азагы-чиге булмас кебек тоелган канлы сугышнын да төмамланыр көне булдыр икән! Календарыда 1945 елнын 9 мае иде. Гомергә онытылмаслык бу көнне мин Мәскәүдә каршыладым. 24 июньдә булган Жинү парады сафларын да Кызыл майданга илтә торган урамнарнын берсеннән күзәтеп тордым.

Сугышта алган жәрәхәтем төзәлеп, госпитальдән чыккач, Мәскәү өлкәсендә урнашкан запас полкта хезмәт итә идем. Минә хәрби задание белән Ульянов шәһәренә жиберделәр. Кайтышлы үземнән туган якларыма — Кама Тамагы районына сугылдым. Борһан абыйнын сугыштан исән кайтканын ишеткән идем инде. «Абыз авылы» дип аталган туган авылыма шуннан йөрәп укыган Олы Карамалы авылы аша кайтырга булдым. Бәхеткә каршы Борһан абыйнын өйдә чагына туры килдем. Кем икәнәмне белгәч, хатыны елап ук жиберде: «Син безне ач үлемнән коткарып калдың!» — диде ул. «Берни дә анламыйм, мине бүтән кеше белән бутый торганыздыр», — дим. «Бер дә бутамыйм!» — дип, шуннан ике ел элек булган хәлне искә алды апа:

— Ашарыбызга бернәрсә дә юк. Барын кырып-себереп ашап бетердек. Янасы өлгерергә ерак ала. Үзем шешенә башладым. Кече кызым ашарга сорап елый. Апасы аны юатырга тырыша. Ярдәм сорап, колхоз идарәсенә бардым. Председатель хатын: «Каян алыым мин сина, жан кисәгем, — дип, үзе дә еларга тотынды. — Бөтенбез сезнен хәлдә бит инде!» Шул көннәрдә «Кызыл Татарстан» гәзитендә синен, «фронттан хат» дип, «Борһан Мифтахәв» исемле мәкаләң басылып чыкты. Район үзәгеннән ике кеше килеп, хәлебезне белештеләр. Он, ярма, бәрәнге бирделәр. Ягарга утыныбыз да беткән иде. Көзен бер олау утын да китереп аудардылар. Ике кызыбыз, аяк киёмнәре тузганга, мәктәпкә йөрүдән туктаганнар иде. Аларга аяк киеме алырга акча бирделәр. Шулай итеп, хәлебез рәтләнде. Нинди рәхмәтләр әйтергә дә белмин инде сина...

— Рәхмәтләрегезне миңа түгел, Борһан абыйга әйтәгез инде, — дим. — Ул батырлык күрсәтмәсә, мәкалә азылган булыр идеме?

— Алай димә син. Бик вакытында чыкты язганың. Ул безне үлем тырнагынан тартып алды. — Шулай диде дә, апа тагын еларга тотынды...

Маниур САТТАРОВ,

*Боек Ватан сугышы ветераны,
отставкадагы сардия майоры,
яше 90нан узган хөрмәткә лаек илчүебыз.*

Равил
Фәйзуллин

Яшәсен!

Яшәсен! —
ирләрнең, көчле булып та,
сабийлыгын жуймаганы;
хатын-кызның — назланудан
һәм назлаудан туймаганы.

Яшәсен! —
картларның олгайган саен
һаман яшәрә алганы;
кыйналганның — кан тамса да,
яшен яшәрә алганы.

Яшәсен! —
яшь-жилкенчәкнең илаһи
мәхәббәткә табынганы;
читтә йөргән кардәшләрнең
туган жирен сагынганы.

Яшәсен! —
исәннәрнең үлгәннәргә
чардуган кора алганы;
кодрәткә ия көчлеләрнең
миһербанлы була алганы.

Яшәсен! —
егетләрнең бик түбәннән
күтәрелеп дан алганы;
эш сөйгәннең аз гынадан да
зур шатлык ала алганы.

Яшәсен! —
дус-ишләрнең көнләшмичә
якын итә торганны;
ярларның, тугрылык саклап
һәрчак көтә торганны.

1972, 9 сан

Мөдәррис Әгъләмов

Еракка китеп кара

*Халкым, халкым, бары бер мизгелгә
Сине читтә итеп хис иттем.
Ерактагы кояш турындагы
Әйтеменңе жәндә ишеттем.*

Жир киләчәге — сабийлар,
Аларда бүген көнем:
Пионерлар йортында мин
Рәсемнәр карап йөрим.

Башкалар мине күзәтә,
Берсе аңлатып бара:
— Абый, әйдә, син монысын
Еракка китеп кара!

Чигенәм, карыйм. Соклангыч.
Якыннан — буяу гына...
Еракта кәшмир яулыклы
Бер карчык карап тора.

Бу яктагы көннәремнең
Соңгысы житеп бара;
Кемдер дәшә кебек миңа:
Еракка китеп кара син,
Еракка китеп кара!..

Үз халкыңның киләчәген,
Үткәннән, бүгенгесен,
Кайгысының, шатлыгының
Зурлыгын белер өчен
Еракка китеп кара син,
Еракка китеп кара!

Абый мактармы дигәндәй,
Балалар көтеп тора,
Күңелдә һаман шул сүзләр:
Еракка китеп кара син,
Еракка китеп кара!

1967, 10 сан

Разил Вәлиев

Вәгъдә

Оҗмах вәгъдә итмим сиңа...
Бик тар әле чикләрем.
Бар байлыгым — шигырьләрем
Һәм дә кара икмәгем.

Күне бирә алмам сиңа...
Йолдызсыз да итмәмен.
Айны бөтен көе саклап,
Сине, ахры, көткәнмен.

Шатлыкларым тулы килеш,
Кайгымны да түкмәдем.
Йортым тәбәнәк булса да...
Биек әле күкләрем.

Бәлки, бәхетле булмассың...
Бәхетсез дә итмәмен...
Оҗмах бирәм, димим сиңа...
Тәмугка да кертмәмен.

1969, 3 сан

Рашат Низамиев

Серләр эзлим

Бер үк кояш яктыртса да шушы жирне —
Үләннәрнең яфраклары төрле-төрле.
Кара туфрак имеп үскән алмагачның
Алмалары нидән кызыл — шунсы серле.

Тузан баскан каберташлар көтеп тора
Яфракларның сыйпап-сыйпап киткән чагын.
Хикмәтле аш, хикмәтле жир, хикмәтле таш —
Серләр белән тулып ята тирә-ягым!

Кешеләрнең йөzlәреннән серләр укыйм:
Берәү моңсу, ә берәү шат атлый юлдан.
Агач битле, таш бәгырьле жаннар гына
Мәхрүм була сагышлардан, елмаядан.

Киң күкрәкле ир-егеткә караганда
Ун мәртәбә катлаулырак хатын-кызлар.

Серләрнең дә иң серлесе, иң нечкәсе —
Күз явыңны ала торган матур кызлар!

Серләр эзлим, серләр ачам — вакыт җиткәч
Сөйләр өчен оныкларга чын дәресең.
...Күзләремнән якты йолдыз яуган чакта
Мин үзем дә сердер әле кемдер өчен.

1982, 4 сан

Роберт Миңнуллин

Хан тавында

*Сөн буенда бер тау бар. Халык аны
«Хан тавы» дип йортә.*

Киңлекләргә төбәп карашыны
Басып торам мин Хан тавында.
Туган ягым моннан караганда
Колачлырак икән тагын да!

Ә кайчандыр монда, минем кебек,
Ниндидер хан басып торгандыр.
Ялчылары, олы бәхет санап,
Хан алдында башын органдыр.

Миңа да бит энә Сөн, болыннар,
Күлләр, кырлар башын ияләр.
«Гомер буге колың булырбыз, тик
Ташлап кына китмә!» — дияләр.

Мин хан түгел сезгә — баш имәгез!
Үземнеке гәрчә — нигезем.
Үзегезгә баш ияргә эзер,
Тезләнергә эзер мин үзем...

Узган чорның чалымнарын эзләп
Карап йөрим менә Хан тавын.
Беркем белми бабайларның тауны
Хан тавы дип нигә атавын.

Очрый монда кылыч сыныклары,
Юлыгасың сөңге йә укка:
Заманыңда монда яу булгандыр,
Охшап калгандыр тау тәмугка.

Сугышкандыр ул хан шушы тауда,
Шушында ук бәлки күмелгән.

Төгэл генә беркем әйтә алмый,
Ул чаклысын хәзер кем белгән!!

Бүген исә алтын иген шаулый
Туган жирнең икмәк тавында.
Ханнар табынында гына
Була торган
Икмәк үсә безнең табынга...

1983, 2 сан

Зиннур Мансуров

Чәркәдәге чәнечке

*Мансуров, закадышный друг,
Надень венки терновый!...*

А. Пушкин

Сәләмеңне алдым әлмисактан —
ничә еллар, ничә яздан соң!
Алаһыдан узып... Әүлиядай,
язмышыма өстәп язгансың.

Фәрештәләр шигъри фатихаңны
пышылдаган миңа бишектә.
Алмашынган төсле, адашларым
елагандыр шулчак биш йортта.

Шигъриятләр сыя шәригәткә,
тотыйк, диеп, шушы бер денне, —
шәрафәтле Хәйям шәрабенә
имезлегем манып бирдеңме?

Вәсвәсәгә салды «вәхи»ләрең —
(мин дә Раббымызның бер колы).
Тыгылгансың минем тәкъдиремә
башланмаган гасыр аркылы...

Китабыңны кат-кат актарганда
үз-үземә әллә фал ачтым?!
Ырымланган битләр арасында
гөлчәчәген күрдем... Парнасның.

Тамгаланган серле такыядәй,
агып төшкән күпме жәй аша!
Язмышыма үзем жайлашаммы,
әллә язмыш миңа жайлаша?!

Исемемне атап искәрткәнсең,
хәбәр биргән кебек гаиптән.

Чәнечкеле тажның сөенчесе
тоташ газап, тоташ гамь икән.

Карулашмыйм хөкем карарыңа —
тоеп яшим аның бар ямен.
Чәркәмдәге һәрбер чәнечкене
йөрәгемә күмеп барамын...

Исемемне укып исәйгәнмен,
рәхмәт инде сиңа, җан дустым!

...Әлмисактан килгән сәламеңне
чынга алып әллә ялгыштым?!

1999 ел, 7 сан.

Газинур Морат

Тарих безгә сәер сер калдырган

Кем әйткәндер, кайчан әйтелгәндер,
Кайсы чордан, кайсы еллардан
Киләдер ул сәер сүз-гыйбарә:
«Татар тугач, яһүд елаган».

Ник елаган? Ни сер посып яткан
Бу китапны кавем кальбездә?
Кайчагында аңлау кирәктер ул
Дөнья тоткан халык хәлен дә.

Булган ансы, әйе, татарның да
Дөнья тоткан гаярь чаклары.
Дала түмгәгенә абынып ла
Билең сындырган шул чаптары.

Татарны да, әйе, сөргеннәргә
Сөргән баскын туган жиреннән.
Без дә, бәлки, үз-үзебезләрне
Кабат жиңәр өчен жиңелгән?

Татарның да, әйе, язмышлары
Кузлы Сагыш белән чигелгән.
Без дә, бәлки, асыл кальбемезгә
Кабат кайтыр өчен сибелгән?

Үткәннәрен эзләп табар халык
Киләчәккә кайтыр юллардан...
Тарих безгә сәер сер калдырган:
«Татар тугач, яһүд елаган».

2003, 5 сан

Чатырлар

Арзанайды сүзләр. Гүя томан,
Гүя рәшә, гүя күләгә...
Ә чын шигыр — Тукайдагы сыман —
Тишек үпкә белән түләнә...

Ком шикелле әрсез иреннәрдән
Нинди сүзләр шытар үлгәндә?
Чын шигыр ул — Жәлилдәге кебек —
Баш бәясә белән түләнә...

Учлап-учлап шигыр өләшәләр,
Һәрбер кулда — купшы гөлләмә.
Ә чын шигыр — Туфандагы сыман —
Сөрелүләр белән түләнә.

Хан йортының капкасыннан, шакып,
Кемнәр үлемсезлек теләнә?
Чын шигыр ул — Мөдәрристәгечә —
Сукбай гомер белән түләнә.

Соңгы сулыш тиеп ялгыш кына
Кәгазьдәге эзнә өзгәндә,
Чын шигырьгә әверелә шагыйрь
Онытылу дигән үзәндә.

2007, 3 сан.

«Казан утлары»на — 90

...90нчы елларда монда да яңа чор башланып китте. Мин Төркиядә яшәгән татарларның иң бәхетлеләреннән берсе булып, Урта дингез буендагы Анталия шәһәрәндә яшәгәндә бу шәһәргә турист булып килгән бик күп милләттәшебез белән таныштым. Шушы еллар эчендә миңа килгән иң зур бүләк, әлбәттә, изге башкалабыз Казанда басылган китап, журнал, гәзитләр һәм жыр кассеталары иде. Бу китап-журналлар эчендә, әлбәттә, «Казан утлары» журналының бик күп саннарын уку бәхетенә ирештем.

Туған телебезне саклау ул әби-бабаларыбыз биргән татар ұзаңы белән булса, камилләштерү шушы язуды әдәбият

белән мөмкин. Шул сәбәптән, шундый изге эш башкарган журнал эштәкчеләре белән бергә, шагыйрь һәм әдипләребезгә бик күп рәхмәтлебез.

90нчы еллар дәвамында башкарган изге гамәл нәтижәсә буларак, яңа буын балаларыбызның да татар ұзаңы белән үсү һәм милли күлтүребезнең яшәвендә «Казан утлары» журналының өлеше бик күп булуына ышанам...

Уңышлар һәм казанышларыгызның горурулыгы милләтебез өчен булсын.

Бехзат АКАШ,
Татарлар җәмгыяте эштәкчесе,
Төркия, Измир.

ШӘҤРИ БОЛГАРГА 1966 ЕЛГЫ СӘЯХӘТ

Болгарга сәяхәт кылу теләгем зур иде. Бу хактагы ниятемне 1966 елда күптәнге танышым Альберт Фәтхи белән уртаклаштым. Мин аны университетта укыган чордан ук милләтпәрвәр егет буларак белә идем. Алдан ук көткәнемчә, Альберт фикерне хуп күреп, үз тарафыннан бу сәяхәткә Нурихан Фәттахны күндерде. Бу — Нурихан абыйның тарихи темага тотынган чагы, һәм ул яна романында Болгар дәүләтенң рәсми рәвештә ислам динен кабул итүен яктыртуны максат итеп куйган иде. Кинәшләшкәч, сәяхәткә күбрәк халыкны жыеп бару яхшы булар дигән фикергә килдек.

Без, берничә кеше, 1966 елда ошбу сәяхәтне оештыру эшенә керештек. Башта мин Тел, әдәбият һәм тарих институтына сугылдым һәм анда Әббар абый Кәримуллинны очраттым. Ул идеяне хуп күрде, ләкин, уфтанып, үзенң катнашуы мөмкин түгеллеген әйтте. Эш шунда ки, Әббар абыйның шул елны кандидатлык минимумын тапшырган чагы икән, институт житәкчеләре (директоры М. Мөхәррәмов иде) каттый рәвештә: «Болгарга бара калсан, сина кандидатлык диссертациясен якларга туры килмәс», дип кисәтеп куйганнар, имеш. Күрәсен, кемнәрдер йоклап ятмаганнар һәм алдан ук профилактик чараларга керешкәннәр. Шуннан соң Бауман урамындагы М. Горький исемендәге клубка юл тоттым. Анда композиторыбыз Сара апа Садыйкова үзешчән жырчылар белән шөгылләнә иде. Сара апа репетицияне туктатып, жырчы кызлары белән гәпләшеп алды, барасы кешеләр шунда ук билгеләнде. Афәрин! Теплоходта татар жыры янгырачак. Бу сөйләшүдән соң рухланып, үзешчән артист Билал Гайнуллин белән Татарстанның 10 еллыгы исемендәге Мәдәният сараена бардык. Халык театры житәкчесе (исеме хәтердә калмаган) үзе һәм үзешчән артистлары барачагын әйтте.

Шулай оештыра торгач, Болгарга юл тоткан теплоходта шактый халык жыелды: әдәбият-сәнгать әһелләре, Дәрвишләр бистәсендәге оптика-механика заводы эшчеләре, Ленин районындагы 22нче авиация заводы вәкилләре, һәм, бәхетебезгә күрә, экскурсовод вазифасын үз өстенә алган әдибәбез Нурихан абый Фәттах. Кичен Казаннан күзгалган теплоход төне бие юлда булды һәм бөтен су өстенә татар моны жәелде. Яшләр бию дә оештырдылар, беркемнең дә күз йомарга вакыты булмады.

Болгар пристаненә төшүгә үк Нурихан абый, тарихи вакыйгалар турында сөйли башлап, иң элек Болгарның су юлындагы капкасы урнашкан Ага-базар утравы турында әйтеп китте. Хәзер ул утрау су астында калган, ә борынгы заманда анда арминкәләр оештырылган булган, коньяктан да, төньяктан да килүче сәүдәгәрләр үз товарларын сатканнар һәм болгарлар житештергән әйберләргә сатып алганнар. Экскурсоводыбыз борынгы бабаларыбызның толерантлыгын ассызлыккап үтте: әйләнә-тирәдәге башка халыкларга карата болгарларның экспансия очраклары тарихка мәгълүм түгел, ә менә кин күнеллелек, дустанә мөнәсәбәт борынгы заманнардан килә, диде. Шәһри Болгарда әрмән сәүдәгәрләре бистәсе булган икән һәм алар үзләренн христиан дини тормышы белән яшәгәннәр, үз гыйбәләтханаләре булган. Сәяхәтчеләр төркеме (70ләп кеше) шәһри Болгар чигенә барып житкәч, Нурихан абый туктарга кушты һәм тафсилләп шәһәрнең фортификация корылымалары турында мәгълүмат бирде. Аннары Кече манара турысында янә бер тукталып, теләгән кеше манарага менеп төште. Кара пулат турында риваятьләр баян ителде.

Аннан соң Болгарның үзәк өлешенә юл тоттык, жәмиг мәчетенң хәрәбәләрен күрдөк. Монда яшәүче урыслар гасырлар бие мәчет һәм борынгы мунча биналарының

төзелеш материалын үз кирәк-яракларына ташыган. Мәчет хәрәбәләре белән янәшәдәге чиркәүдә исә реконструкция эшләре бара иде. Без шул эшнен житәкчесе, чиркәү корылмалары буенча белгеч, архитектор Сәйяр Айдаров белән таныштык. Форсаттан файдаланып, Тәүфикъ Әйди архитекторны әдәби журналыбыз «Казан утлары»на язылырга агитларга кереште. (Айдаров соныннан татар матбугатына йөзә белән борылды микән, безгә мәгълүм түгел). Тарихи әһәмияте булмаган бу чиркәүнең нигез өлешенә игътибар иттек. Ул мөселман кабер ташларыннан төзелгән булган, гарәп хәрәфләре аермачык күренә иде. Нурихан Фәттаһ безгә болгарларның көнкүреше турында да күп мәгълүмат бирде. Мунчалар аларның тормышында чистарыну-сафлану урыны гына түгел, үзара күрешү, фикер алышу һәм планнар кору урыны да булган. Мунчада су үткәрү системасы жайланган.

Бу сәяхәтебезне искә төшергәндә, анын әһәмиятен ассызыклап әйтәсе килә. Ул, беренче нәүбәттә, милли горурлык хисләребезне уятты. Без бит Аурупада беренче булып чуен житештерү ысулын тапкан шанлы болгарларның варислары, безнең менәллек мөдәни һәм әдәби мирасыбыз бар. Уртақ максат берләштергән мондый зур төркем белән аралашу шәхсән үзем һәм башкалар өчен дә бик файдалы булды. Нурихан Фәттаһ борынгы дәүләтебезнең мөдәни казанышлары, яшәү рәвешләре һәм шәһәрнен ныгытмалары турында кин мәгълүмат бирде. Сәяхәтебез бик тәэсирле үтте һәм күнелләребездә зур бер вакыйга булып уелып калды.

Сүземне Хәсән Туфанның шигырь юллары белән йомгаклыйм:

*Илбасар да, юлбасар да түгел,
Безнең нәсел хезмәт иясә,
Безнең нәсел ун гасырдан бирле
Игенчеләр династиясе.*

Эрнест ЗЭЙНИ

«Казан утлары»на – 90

«Казан утлары»... Мондый романтик исемне журналга кем биргән икән? Моңа кадәр журнал өч тапкыр исемен үзгәрткән, әмма, минемчә, үзенең менә шушы, асыл исемен алгач кына ул үзен чын-чынлап раслый. Безнең Камал театрыбыз исән булып, анда үлмәс «Зәңгәр шәл» барганда, әниләр балаларына «Шүрәле»не укуыганда, татарлар «Әпипә»гә биегәндә, «Туган тел»не жырлаганда, «Сабантуй»лар үткәндә — «Казан утлары» журналы да яшәячәк!..

Заманында шөһрәтле булган «Новый мир», «Дружба народов», «Знамя», «Октябрь», «Нева» кебек журналларның хәле

әйбәт түгел. Шуңа күрә Казанга, төрле мастер-классларга, конференцияләргә әледән-әле Мәскәү язучылары килеп тора. Россиядә калын журналлардан хәзер бары «Казан утлары» гына югалтулар кичермичә, тотрыклы-имин чыгып килә, шәп кәгазьдә, әйбәт полиграфик башкаруда нәшер ителә...

Яраткан журналымны бәйрәмә белән котлап, «Казан утлары»ның тагын да яктырак, дөньяның барча татарларының күчелен җылкетеп балкуын теләм.

Рауль МИР-ХӘЙДӘРОВ.
Мәскәү.

БЕЗ «КАЗАН УТЛАРЫ»НДА ҮСТЕК

Замандашларым яхшы белә: без яшь чакта журнал кадәр журналда шигырь бастыру — галәмәт зур вакыйга санала иде. Телгә кердең дигән сүз! «Казан утлары» — зур тарихлы журнал, без үскәндә редколлегиясендә генә дә С.Хәким, Ш.Маннур, Н.Юзиев, Ш.Галиев кебек абруйлы шәхесләр бар иде (ә алар югары органнар тарафыннан раслана!); һәр санга нинди шигырь, поэма кәргән күзәтеп барган шигърият фанатигы Х.Туфан да бу «багнын олут сакчысы» кебегрәк иде. Безне — университет һәм пединститут әдәби түгәрәкләре әгъзаларыннан бер төркемнен шигырьләрен сайлап, кереш сүз белән 1962 елның август аенда журнал битләрендә «дөньяга күрсәтүче» — Нил абый Юзиев иде. Ул чакта журналның баш редакторы — Абдулла Гомәр, шигърият бүлеге мөхәррире — Рәшит Гәрәй булганын аларга рәхмәтле жаным һаман хәтерендә саклый әле... Аннан соң инде аерым бәйләмем (ун шигырь!) 1964 елның март санында дөнья күрдә; «Совет әдәбияты»ның ул чакта баш редакторы Газиз Мөхәммәтшин булып, шигърият бүлеген инде өлкән шагыйрәбез Нури ага Арслан алып бара; җаваплы секретарь исә — шулай ук шагыйрь агабыз Әхсән Баян иде. Ә 1965 елның җәеннән баш редактор булып, исемем дә үзгәргән журналга күп яналыкларга, иң мөһиме яшьләр ижатына кин юл ачкан Рафаэль Мостафин эшли башлады (урыны җәннәттә булсын...) Әдәби, ижтимагый тормышыбызда зур эз калдырды ул! Ин мөһиме, шигырьгә нык игътибар булды ул чакта: һәр сан саен 1200 юл тезмә бирелә иде; һәм актив, өйдәп баручы шагыйрьләргә елына икешәр тапкыр зур бәйләмнәре белән күрсәтү яналыгы да гамәлгә керде. Яшьләр белән эшләп, аларны үстереп, үзе дә үскән Нури ага соңыннан да — вафатына кадәр! — үжәтләнеп, шул «традициягә» тутры булып калды. Һәм 60 нчы еллар башында шигърияткә яналык алып килгән мәгълүм яшь буынны — Р.Фәйзуллин, Р.Харис, Г.Рәхим, Р.Мингалим, Рәш.Әхмәтжан һ.б.ны энә шундый даими публикацияләр аша таныдылар да инде! Яшьләргә игътибарлы караш сонрак та, Г.Ахунов, З.Нурилар баш редактор чакта да, үзгәрмәде. Хәер, ул һәрчак шулай булды. Бүтән дә яшьләргә кин юл! Мәгәр Гариф ага гына һәр санда бирелә торган шигъри әсәрләренң юлын 700 гә калдырды: бу турыда, никтер, бер горурлык белән үзе сөйли иде ул. Югыйсә шагыйрьләргә бик ихтирам итә иде, үзе дә, хатыны да гомер буге шигырь язды, кәефле чагында безгә дә укый, «үрнәк алырга» чакыруы иде, ахры... Күнелле истәлекләр! Һәрчак редколлегия сүзе белән хисаплашу, әсәрләргә (бигрәк тә роман, поэмаларны, йә бәхәслә тәнкыйть, фәнни мәкаләләргә) бастыруны мәслихәтләшәп, бергәләп хәл итү яшәп килде.

Журналыбыз Язучылар берлеге органы да булганга, аның еллык планы да идарәдә раслана һәм соңыннан әдәби ел йомгаклары, ачык партия җыелышларында журналда басылган әсәрләр даими тикшерелә, аерым жанрлар буенча докладлар тыңлана, төрлө чыгышлар, бәхәсләр була иде. Шунда шигърият буенча докладлар йә ыргы еллык саннарга күзәтүләргә безнең замандаш шагыйрьләр еш ясып иде: И.Юзеев, Ә.Баян, Рәб.Әхмәтжан, Р.Фәйзуллин, Р.Харис, Р.Валиев, З.Мансуров, Р.Миннуллин, М.Әгъләм, Зөлфәтләрнең гажәеп кызыклы, яшьләргә кыюлык, хәтта максимализм белән аерылып торган, әмма төпле, эчтәлекле, журналыбызның «продукция»сен хуплаган доклад-чыгышлары күпләргә хәтерендәдер дим. Тәнкыйтьчеләр белән дә чакәләшүләр булды ул җыелышларда: без күзаллаган тәнкыйть гамәлдәге шактый соры, конъюнктур тәнкыйтьтән нык аерыла иде шул. Әйтик, Ә.Еникин «Рәшә», «Әйтәлмәгән васыять» кебек, журналыбызда басылган, әдәби вакыйга булган әсәрләренә «мөрхәмәтле, партиягә тәнкыйть»нең күсәгә ничек төшкәнән яхшы хәтерлибез бит (бу — әле һаман шул чорны «сагынып» бүтән дә шундый тәнкыйтькә

кайтырга чакыручы кайберәүләр колагына!) Журналыбызда да озак еллар тәнкыйт бөлөгәндә һәм үзләре шул өлкәдә эшләгән Ф.Миннуллин, Мансур һәм Мөдәррис Вәлиевләр, Р.Мөхәммәдиев, З.Мансуров исемнәре белән бәйлә чын, яна тәнкыйт өчен көрәш юлын да яхшы хәтерлим. Үзем исә журналыбызда 35 ел эшләдем: гомеремнән иң мәгънәле, чын бәхетле өлеше шул булды дип тә әйтә аламдыр. 1975 елда мин И.Юзеевны алыштырып, шигърият бөлөгәнә килгәндә, анда янәдән баш редактор булып Зәки ага Нури эшли; ана урынбасар штаты да «ачылып», «кыстап» Әхсән Баянны шунда утыртканнар, ә җаваплы секретарь — Ләбибә ханым Ихсанова иде. (Соңыннан бу вазифаны Кояш Тимбикова, аннан Роберт Миннуллин, Рашат Низами, Мөд.Вәлиевләр, М.Шабай, Н.Гамбәрләр дәвам итте.) Проза бөлөгәндә — күптәннән эшләүче, абурылы, тәҗрибәле редактор Яхъя Халитов булып, мина

Замандашлар. Уңнан сулга: Рәдиф Гаташ,
Мөдәррис Әгъләм, Рәфик Юныс.

аның белән бер бүлмәдә утырып, сабак алу бәхете тиде. Аннан аны китап нәшрияты үзенә чакырып алды, — урынына редакциянен күптәнге әдәби хезмәткәре Вакыйф Нуруллин — хатлар бөлөгәннән күченеп килде. Берәз вакыттан аны да нәшриятка баш редактор итеп үстәргәч, зурлап озатып калгач, инде Гәрәй дус Рәхим белән бергә утырып эшләдек. Ә журналда эшләп чыныккан, соңыннан җаваплы урыннарда киткәннәр күп булды бездән: шул ук Р.Харис, Г.Рәхим, Р.Миннуллин, Р.Мөхәммәдиев, Мөд. Вәлиев — әнә шундыйлар иде. Аерылышу кыен булса да,

нишлисән, без калганнар «түздәк»... Ә Зәки ага чорында Гәрәйдән соң Марсель Галиев эшләп алды (килә-китә, өч мәртәбә «бәхетле итте» ул коллективны!) проза бөлөгәндә. Аннан Солтан Шәмси, Тәүфик Әйди, Шамил Маннапов, Камил Кәримовлар килде... Хатлар бөлөгәндә озак еллар хезмәт иткән Рәшит Әхмәтжан да күренекле шагыйрь һәм милли көрәшче булып үстә; Нияз Акмал да бездә матур истәкләр генә калдырып китте... Шаһинур Мостафин да. Ринат Мөхәммәдиев, Рашат Низами, Мөд. Вәлиев, аннан Флүс Латыйфилар исә баш мөхәррир урынбасары булып та эшләделәр. Рашат «Идел»дә баш редактор булып, озак кына анда утыргач, сагынып кабат безгә кайтты; лаеклы ялга да «Казан утлары»ннан китте. Фәүзия ханым Бәйрәмова безгә корректор булып килде; аннан инде «Болын» кебек повестлары белән кин таныту алган әдибә һәм кыю сүзле публицистка әверелеп, зур көрәш һәм иҗат майданына юл алды. Фәүзиябез белән Марсель Галинцев иҗади бәхәсләре, үзсүзлек белән һәркайсы үз принципларын яклап, иҗат һәм яшәү мәсьәләләрендә баш бирмәс холькларын еш чөкәштерүләре хәтергә уелып калган. Бу — бигрәк тә журналыбызның 60 еллык юбилее көннәрендә шулай булды: инде яшәрә барган коллектив, төрле иҗади амбициаләр, эзләнүләр, югалтулар аралаш табышлар чоры! Журналның тиражы өчен көрәшү, Союзның бар тарафына хатлар жибәрү, командировкалар, Т.Әйдинев мәгълүм сәяхәтнамәләре, милләтпәрвәр чыгышлары... Уку — журналны якын итеп яшәүнен бөтен халык жанына күчкән чоры бу! Тираж 100 меңнән дә артты бер елны. Шуннан нәрсә булдымы? Баш редакторга, урынбасарына һәм сәркәтипкә (Кояш Тимбиковага!) обкомда шәп мякәфәт — «бүләк» бирелде: өчесенә дә шелтә... Йә, ни өчен инде, ә?! Әллә шуннан башландымы дим тираж кимүләр, хәтта илдәге үзгәрешләр? Уйланырсын...

Хәер, 80 нче елларда, Ренат Харис баш мөхәррир вакыпта да тираж эйбәт сакланды

әле. Журнал тышлыгын да төслегә үзгәртеп матурланды, һәр санда рәссамнәрнен сурәтләре, язучыларнын портреты бирелә башлады — эчтәлектә дә яналыклар, кызыклы рубрикалар артты. Яна әсәрләр дә языла торды, яшьләргә дә игътибар кимемәде. Ринат, («субординациясен сакласа» да, бүлектәргә ышанып, таянып эшли, бездән — әйберен бастырмаудан зарланып ана кәргән «гаугалы талант»ларны да «юата», ышандыра белә; бармагын пушкадай төбәп, үзенен хаклыгын шул атаклы жесты белән дә күрсәтә белә иде. Теге «мәжрух» автор инде «гипнозланып», безнен бүдмәләргә кагылып та тормыйча, илһамлы уйларга бирелеп, редакциядән рәхмәт хисе белән чыгып китә... Шунысы бар: Харис һәр килгән хатны һәм ана җавапны укый, материал белән дә танышып, үзе кул куя, һәр әсәргә (романмы, шигърьме, мәкаләме) укып бара, җаваплылыкны үз өстенә ала иде. Чөнки хисап бирәсе бар! Әле бит, элегрәк, партия жылышында, Шәйхи ага Маннурдай, тәмәке тартырга чыгып барган жирдән, президиумга карап:

— Кайчан Мәһдине (яна романын, «Фронтвиклар», ахры...) бастырасың? Нигә озак яткырасың? Оят кирәк әзрәк...» — дип, усал сүзләр әйтүчеләр дә күп иде. Нинди әйбәт кеше Зәки ага да каушап аклана, ык-мык итә андый чакта. Шулай, ижали дөнья бу! Мәгәр Зәки абый үзе редакциядә озаклап жылыш ясауны өнәми, берәр анекдот сөйләп көлдәргә дә, «Эшләгез!» — дип чыгара иде. Аннан «Дуслар жыры»на тәржемә итәргә утыра — һәр халыкнын шигъриятеннән үрнәкләр биреп бара иде баш редакторыбыз! Тагын бер кызык хәл: роман йә повесть героенның үлүе белән һич тә килешми иде ул. Үзгәртәргә, ягъни геройны терелтәргә куша иде.

Олыгайгач, кешедә төрле уйлар туа, күрәсен... Шәп кеше иде ул! Корректорлар да әсәрләргә үз фикерен белдерә торды. Жөмләдән, Роза апа («бәләкәч Роза» дип аталганы — чөнки зурысы да бар!) Шәйхи Маннурнын тарихи поэмасыннан бәхәсләр белән без сайлаган бер өзекне номерга һич тә «сыйдырмый» — кертми интектерде. Нигәме? «Төхетендә өегешкән Әби-патша» дигән гыйбарә күнеленә һич тә ярамаган икән... Мөгаен, хаклы булган ул!

...Әбәт вакытында исә ике дус — Солтан Шәмси белән Мансур Вәли гел бергә булып, Казансу ярын сәйран итеп йөрергә яраталар иде. Марсель Гали, тәрәзәдән аларга күрсәтеп:

— Әнә теге ике боек тагын иннәренә дөнья йөгән, Жир шарын салганнар... Ходай ярдәм бирсен аларга... — дип, тәм табып көлә, — үзгәртәчәк болар дөньяны, күр дә тор, — ди иде...

Равил Фәйзуллин, баш редактор булып, инде чын үзгәрешләр чоры башында килде. Үзезбездә үзгәрдек, мөгаен, сонгы егерме елда. Әдәбиятка, ижат кешесенә караш та, матбугат хужалары да үзгәрәп тора. Ә журнал, Аллага шөкер, чыга, яши әле. Гел матурлана, тирәнәя. Бергә-бергә 70, 75, 80 еллыкларын да үткәрдек.

Сонгы еллардан журналдагы күнелгә якын бер мөһим яналыкны гына әйтәсем килә, ул менә нәкъ Равил Фәйзуллин чорында булган әдәби мохит халәте: журналыбыз кайсы республика-өлкә, хәтта чит илләрдә яшәвенә карамастан, татар әдипләрен, шагыйрьләрен эзләп таба, жыя, түпкүл, аларга мул мәйдан бирә. Англиядән дә, Төркиядән дә, хәтта АКШтан да килә безгә әсәрләр. Ә инде Башкортстан татарлары ижаты — Рим Идиятуллин, Фәрит Габдерәхим, Халисә Мөдәррисова, Салават Рәхмәтулла, Марис Нәзирев кебек шагыйрьләреннән әсәрләре даими басыла; алар — үз авторларыбыз, үз шагыйрьләребез... Удмуртия, Сембер, Себер ягы әдипләребез белән дә шулай. «Безнен юл»дагыча!

...Уртақ йортыбыз, сүнмәс милли өмет яктыбыз син, «Казан утлары!» Сүнә гена күрмә...

Рәдиф ГАТАШ,

шагыйрь, редколлегия әгъзасы.

Янсын «Казан утлары»!

Бар сыйфат анда тупланган,
Заманны өлге итеп;
Ташлама утны, Прометей, —
«Казан утлары» бит ул.

Исемен үзгә булса да,
Син Алып нәселеннән;
Жирдәге күпме баһадир
Куәтне алган синнән.

Күптәннән шулай килә ул —
Кадими заманнардан;
Йөрәккә кирәк утларны
Кол Гали синнән алган.

Булсаң да үзең борынгы
Юннар токымыннан,
Син әйтәсе хакыйкатың
Тылсымын дәрәс тойган.

Яңа дәверләргә капкасын
«Безнең юл» каккан иде,
Аннан «Яңалиф», «Атака»
Һөҗүмгә чапкан иде.

Борынгы даның расларга
Кирәксә саллы дәлил,
Тезелгән, энә, сафларга
Исхакый, Тукай, Жәлил.

Борынгы бабаларыннан
Тинчдәшсез мирас алгач,
Бил алыша гайрәт белән
Мәйданда яңа алмаш.

Ташлама утны, Прометей, —
Алга барыйк, туктамый;
Киләчәккә маяк булып
Янсын «Казан утлары».

Әхмәт РӘШИТ

2006

Журналга мәдхия

Яңың ярып син төннәрне,
караңгы болытларны...
Бәйрәмең белән котлыйбыз
Сине, «Казан утлары»!
Инде көннәр ачылгандай,
шулай булсын, йә Хоша!

Синдә безнең ижатларның
башы да, ахыры да...
Син барында без булырбыз,
Яшә син бездән соң да;
Мәңгелек яшәү уты бул
күзөбез карасында.

Рөстәм МИНГАЛИМ

2012

Көнбатыш Кытайга караган Шәркый Төркестан жирлөрөндө без — татарлар — 5 меңгә якын яшибез. «Казан утлары» журналы замананың иң катлаулы елларында да Татарстаннан безгә килеп житә алган бердәнбер милли басма булды. Әдәбият-сәнгать яңалыкларын, милләттәшләрөбезнең хәл-халәтен без шушы журнал аша белеп яшәдек.

Шөкер, 2005 елдан бирле Казан белән элемтәләрөбез ныгыды, чөнки Кытайдан килеп Казан югары уку йортларында белем алучы яшьләрөбез пәйда булды. Берара «Казан утлары»н яздырып алып уку мөмкинлегә юк иде, инде менә шушы яшьләрөбез аша без журналның яңа санның белән даими танышып барабыз. Узган елның август аенда исә безгә «Сүнмәс утлар балкышы. Мең санлы хәзинәдән» китабы да килеп иреште. Журналның мең санлык сөзөмтәсе булган

бусаллы мәҗмуганы — чын мәгънәсендәгә хәзинәне — кулдан-кулга йөртеп укыйбыз. Аксакалыбыз, шагыйрь Ильяр ага Габитов өчен ошбу китап аеруча кадерле, чөнки анда бабасы Шәрәфетдин Габитов хақында да язылган!

«Казан утлары»
Һичкайчан сүнмәсен!
Күңелне яктыртып,
Һәрвакыт дөрләсен!

Кадрле журналыбызның бәйрәме — безнең дә бәйрәм. Бәйрәмнәрөбез мөбарәк булсын!

Гыйззәтулла ХӘСӘН,
Кытай Халык Республикасының
Шенжаң-Уйгыр автоном районы
Элә өлкәсе татар җәмгыяте рәисе
урынбасары, доцент.

Татарстанда нәшер ителгән «Казан утлары» журналының 90 еллык нәшер тормышы уңаеннан аны чыгаручыларны һәм барча авторларын тәбриклибез. Искешәнәр каласында яшәгән без татарлардан кайнар сәламнәр, сәнлекләр-саулыклар, гомер бие барлыклар телибез.

Искешәнәр Казан татарлары культу-
ра вә ярдәмләшү үзәге исеменнән аның
рәисе

Вахит ИРДЕН.
Төркия.

Онтарио провинциясендәгә Торонто шәһәрөнең «Берлек» татар җәмгыяте «Казан утлары» журналы редакциясен 90 еллык бәйрәм белән котлый.

Сезгә татар халкына озак еллар дәвамында кылган бөһасез игеләгегез өчен рахмәтебезне белдерәбез. Сез — Татарстандагына түгел, якын һәм ерак чит илләрдә дә популяр журналга әйләндөгез. Тамырларга,

чыганакаларыбызга ялган торган язмаларыгызны рәхәтләнелләр укыйбыз.

Бердәм коллективыгызда һәркайсыгызга ныклы саламәтлек, бәхет һәм бөтмәс-төкәнмәс иҗат казанышлары телибез!

«Берлек»нең директорлар шурасы.
Канада.

ФЕДЕРАЦИЯ – ИЛ ЯЗМЫШЫ

1552 елда Казанның ыгылуы Россиянең империя булып яши башлавына юл ача. Ул акрынлап күпмилләтле дәүләткә әверелә башлый. Берничә гасыр эчендә аның составына Украина, Кавказ, Төркестан, Башкортстан һәм башка күп илләр һәм жирләр кушылалар. Әлбәттә, бу иреклелек гамәле генә булмый. Күп вакыт көч кулланыла, кан коела. Яуланган жирләрне кул астында тоту максатыннан төрле рәвештәге идарә итү ысуллары барлыкка килә. Аларның күбесен гамәли федератив мөнәсәбәтләр дип бәяләү дөреслеккә туры килә.

Ул мөнәсәбәтләрнең яралгысы Казанның үзәндә барлыкка килгән дисәк тә, хата булмастыр. Чөнки Казан ыгылганнан соң да дәүләт юридик яшәвен дәвам итә бирә. Аның хәтта махсус мөһерә дә була. Анда «Государева царева и великого князя Федора Ивановича (Алексея Михайловича) всея Руси печать царства Казанского» дип ызылган һәм тәпиен алга күтәргән слан сурәте төшерелгән була. Күтәрелгән тәпи — ул дәүләти вәкаләт билгесе. Чыннан да, мөһер иң җаваплы, әйтик, наказ, рөхсәт грамоталары кебек документларга гына сугыла торган булган. Ул 1591 елдан алып 1707 елга актив хәрәкәттә була. Бүгенгә шушы мөһер белән тамгаланган 290 документ мәгълүм. Ул Казанская изба дигән махсус төзелгән өйдә ике воеводаның да мөһерә белән ныгытылган аерым тартмада сакланган. Тартманы ачу һәм мөһердән файдалану тик ике воевода һәм дьяклар катнашында гына мөмкин булган. Әһәмиятле кагазга тиешле мөһер сугылгач, аны янә шул рәвештә урынына кертәп куя торган булганнар. Әгәр дә шушы төртипне ниндидер рәвештә бозу очрагы булса, бу хакта шунда ук Мәскәүгә — патшага һәм патриархка хәбәр ителергә тиеш була. Ә мөһердән файдаланырга тырышучылар булмый түгел.

1649 елда кабул ителгән Соборный уложениенең XVIII бүлекчәсендә элеккеге ханлыкта яшәгән халык рус патшасына Казан падишаһы буларак кына мөрәҗәгать итәргә тиешлеге ызылган.

Әлбәттә, болар патша мәрхәмәтенен җимеше түгел, ә мәҗбүрият гамәле. Чөнки ханлык жирләрендә азатлык өчен көрәш Казан ыгылганнан соң да 20 елдан артык дәвам итә. Шунлыктан аның Россия составыннан ычкыну жайлары юк-юк дигәндә дә чыккалап тора. Әйтик, XVII гасыр башындагы болганчык еллар вакытында воеводаларның берсе үтереләп, икенчесе качкач, Шульгин исемле бер дьяк мөһерне кулга төшереп, Казан ханлыгының жирләренә хужа булмакчы була.

Шул көннәргә казанлылар поляк илбасарларына бергәләп каршы торырга өндәп, күрше төбәкләргә мөрәҗәгать кабул итәләр. Анда мондый сүзләр бар: «... всякие люди Казанского государства, и князья, и мурзы и татаровя, и чуваша, и черемиса, и вотяки, сосланыя с Нижним Новым городом, и со всеми городами поволжскими, и горными и луговыми татарами, и с луговой черемисою, и на том, что нам бытии всем и в совете, и соединении за Московское, и за Казанское государство стояти».

Моннан күренә ки, бу елларда ике дәүләт бер булып яшәгән. Соңрак исә Казан патшасы титулы рус императорының титулатурасында 1917 елга кадәр яши.

Мәгълүм ки, Казаннан соң Россия составына мөстәкыйль дәүләтләр рәвешендә Хива, Коканд ханлыклары, Бохара эмирлеге дә кушыла. Махсус дәүләт буларак Бөек Финляндия кенәзлеге дә рус империясенә кертелә. Аның үз акча системасы, 1910 елга кадәр хәтта армиясе дә саклана. Бу хәлне юридик булмаган, әмма гамәлдәге мәҗбүри федерация дип бәяләп була.

Тик менә шушы зур Евразия кинлегенә урнашкан күпмилләтле дәүләт өчен бу гына житми. 1905 һәм 1917 елгы революция жилләре ил капкасын дөбердәтеп, тулы демократия һәм федерация кертүне дөгъвалый. Илдә автономистлар берлеге барлыкка килә. Эсерлар партиясе илне федератив рәвештә үзгәртеп коруны төп

максатларынын берсе итеп билгели. Украина, Кавказ, Казакъстан, Төркестан шулай ук федерация өчен көрәш юлына басалар. Польша исә тулы бәйсезлеккә омтыла. Илдә милли азатлык хәрәкәте елдан-ел тирәнәя һәм кинәя. Федерация рус булмаган халыкларнын гомум таләбенә әверелә.

Иңче Дәүләт думасында Россияне федератив рәвештә үзгәртеп коруны таләп итүче «жирле-милли автономия» төркеме барлыкка килә. Анын эшчәнлегендә руслар да, милли депутатлар да, хәтта Дон, Әстерхан һәм Оренбург казакларынын вәкилләре дә катнаша. Шушы жирләрнен вәкилләре II һәм IV Думада федерациягә ирешүне максатлары итеп билгелиләр. Гомумән, 1905-1917 елларда федерация һәм автономия мәсьәләләре жәмәгәтчелек тарафыннан куелган проблемаларнын иң әһәмиятлеләренен берсе була. Федерация ил капкасын бертуктаусыз дөбердәтеп тора.

Самодержавие һәм кадетлар партиясе мона теш-тырнаклары белән каршы. Алар федерация дошманнары, федерациянен исемен дә иштергә теләмиләр.

Кадетлар партиясе үзенен уставына һәм программасына бердәм һәм бүленмәс Россия төшенчәсен беренче урынга чыгара. Идеянен авторы партиянен житәкчесе профессор П.Н. Милюков була.

Ләкин тарих үзе белән шаяруны һич кенә дә өнәми, шаяручыларны жәзага тарта. Анын таләбен үз вакытында ишетмәгән сәяси сангырауларга шушы жәзаны ныклап татырга туры килә. Шуларнын иң беренчесе император Николай II үзе. Ул тахетеннән колак кага һәм бөтен гаиләсе белән газәплү үлемгә дучар була. Шактый йогынтылы саналган кадетлар партиясе дә үкенечле язмышка тап була.

1920 елнын 21 декабрендә эмиграциядә кадетлар партиясенен Париж төркеме шушы мәсьәләне махсус тикшереп, мөстәкыйльлеккә омтылучы халыклар белән илне федератив рәвештә үзгәртеп кору хакында килешүләр булдырырга кирәк дигән карарга килә. Ә Милюков үзе 1921 елнын 26 мае көнне шул ук төркемнен утырышында «Я...долго стоял на этой отрицательной позиции, /бердәм һәм бүленмәс Россия позициясендә — И.Т./ но отвернулся от нее... и уже давно стою за федерацию». Ибо «единая и неделимая Россия» — лозунг, нас погубивший», дигән белдерү ясы. Һәм түбәндәге фундаменталь нәтижәгә килә: «Федерация — единственный инструмент удержания единства России». (См Протоколы заграничных групп конституционно-демократической партии. Май 1920 г. — июнь 1921 г.:М., Изд. «Прогресс»-Академия, с. 413.)

Бик дөрес нәтижә. Ләкин инде сон, терсәкне тешләп будмый. Үткән гомер кире кайтмый, сулар үргә акса да, ди халык.

Большевиклар шулай ук федерация дошманнары. Ләкин алар сәяси яктан сыгылмалырак булалар, һәм тарих таләбенә буйсынырга кирәклеген вакытында аңлылар. Әлбәттә, аларга бу алым бик жинел бирелми. «Правда»нын 1917 ел 28 март санында Иосиф Сталиннын «Против федерализма» исемндәге мәкаләсе донья күрә. Ул эсер Иосиф Окуличнын Россия өчен федерация дөгъвалаган мәкаләсенә жавап буларак язылган була. Анынча, имештер, федерация актуальлеген югалткан, ә заман таләбе үзәкләштерелгән дәүләт икән.

Шушы ике Иосиф бәрелешендә Сталин жинелә. Ул 1924 елны шушы мәкаләсен кабат бастырганда үзенен хатасын таний. Без, дип яза ул, илдәге милли азатлык хәрәкәтен, кайбер халыкларнын инде Россиядән китеп баруларын исәпкә алмаганбыз. Һәм Сталин нәкъ Милюков кебек үк федерациянен ил бөтенлеген саклап калунын бердәнбер коралы дигән фикергә килә. Аерма шунда гына: кадетлар бу фикергә сонарып килгән булсалар, большевиклар инде китеп бара торган федератив поезднын соңгы вагонына керергә өлгерәләр.

Мин сонгы вагоны дим, чөнки 1918 елнын 5 гыйнварында бер генә көн эшләп калган Учредительное собрание Россияне федерация дип игълан итә. Большевиклар аны куып таратып кына инициативаны үз кулларына тошера. 12 гыйнвар көнне Советларнын III Бөтенроссия съездында Ленин кулы белән язылган «Декларация прав трудящегося и эксплуатируемого народа» кабул ителә. Анда мондый сүзләр бар: «Советская Российская Республика учреждается на основе свободного союза свободных наций, как федерация Советских национальных республик». Мин бу сүзләргә ничек язылган, шулай рус телендә бирәм.

Ленин федерациянең котылгысыз чара икәнән андый. Ләкин ул илгә анын исеме генә керте. Жисемен исә партия диктатурасы белән буып куя. Шул рәвешле илдә ялган федерация барлыкка килә. Властьта ныгып алу белән большевиклар, мәжбүрият нигезендә барлыкка килгән СССРны унитар дәүләт итеп үзгәртү, ә республикаларны губерналаштыру юлына басалар. РКП(б) ның VIII съездында бу ачык янгыраш таба. Анын делегатлары милләтләрнен үзбилгеләнү принцибын заман өчен кирәк булган бер уен гына дип бәйлиләр һәм инде аны туктатырга вакыт диләр.

Ләкин тарихны алдап булмый. Моңы Мирсәет Солтангалиев бик яхшы аңлый. Ул 1924 елны үзенен «Тезисы об основах социально-политического, экономического и культурного развития тюркских народов Азии и Европы» исемендәге чын мәгънәсендәге күрәзәчелек мисалы итеп бәйләнерлек хезмәтендә республикаларны бетерергә тырышучыларны панрусистлар дип атый. Алар, ди ул, күпме генә тырышсалар да, бердәм бүленмәс Россияне /«единую неделимую Россию» — текстта шулай.- И.Т./ кайтара алмаслар, ди һәм фикерен болай дәвам итә: «Из опыта последней революции в России мы пришли к выводу о том, что какой бы класс в России ни стоял или ни пришел к власти, никому из них восстановить былого величия и могущества этой страны больше не удастся... Россия как многонациональное государство русских неизбежно идет к распадению и к расчленению... Былая Россия, восстановившаяся под нынешней формой СССР, недолговечна. Она преходяще и временна».

Һәм нәкъ шулай була да, СССР таркала. Ә бит аны саклап калу мөмкинлеге булмый түгел. Моңың өчен инде ничәмә дистә еллар буге ил капкасын дөбердәтә килгән федерацияне бөтен тулылыгы белән урнаштыру жигә иде. Үзгәртеп кору сәллариңда тарих мондый мөмкинлекне барлыкка китерде дә. Илнең бөтенлеген саклап калу миссиясе М.С. Горбачев жикәсенә төште. Тик менә ул аны башкарып чыга алмады. Акылы да сайрак булды, ихтыяр көче дә житмәде.

Литва компартиясе съездына килгәч, делегатлар ана «Михаил Сергеевич, СССР гимнының «Союз нерушимый республик свободных навеки сплотила великая Русь...» дигән сүзләрен һәрберсенен эчтәлеген аңлатып бирегез әле, диләр. Генсек аптырашта кала. Моңы күргән делегатлар ана, Михаил Сергеевич, моңа жавап эзләп аптырамагыз, бу сезгә өй эше, диләр. Мәгълүм ки ул бу «өй эшен» үти алмый.

Инде СССР таркала барган көннәрдә Россия башлыгына әверелгән Б.Н. Ельцин, «мин Горбачев хаталарын кабатламам», ди һәм 1990 елның августында Казанга килгәч, суверенитетны, никадәр булдыра аласыз, шул кадәр алыгыз», ди. Ә Уфала, хәтта шул ук фикерне «йота алган кадәр» дип тә кабатлый.

Ләкин ул да үз сүзендә тора алмады, 1994 елның 15 февралендә Татарстан белән килешү төзеп, чын федерация сукмагына баскан булса да, чигенергә мәжбүр булды. Аны да империалистик богаулар буды. Һәм ул акрынлап республикаларнын, бигрәк тә федерализм хәрәкәтенен башында торган Татарстанның суверен хокукларын буу юлына басты.

Ә анын урынына Россия президенты кәнафиенә утырган В.В.Путин моңы дәвам итте. Республикабыз Конституциясенә каршы суд процесслары, прокурор протестлары янгырдай яуды. Илдә хакимият вертикале урнаштырылды, республикаларнын мөстәкыйль министрлыклары бетерелде, «суверенитет» төшенчәсен куллану тыелды. Хәтта Россия субъектларынын башлыклары да, шул исәптән республикалар президентлары да өстән генә билгеләнә башладылар.

Дөрес, республикабыз 2007 елның июнендә яна Шартнамә булдыруга ирешеп, Россиянең бердәнбер махсус статуслы республикасы булып кала алды. Ләкин ул ялгыз. Кирәк вакытта безгә берәү дә ярдәм кулын сузмады. Хәтта Мортаза Рәхимов житәкләгән Башкортстан да!

Бүген безнен бергә тутанарча хәрәкәт итү мөминлекләребез бар. Ике Рөстәм уртакт тел таптылар кебек. Ләкин аларга да жинел түгел, Алла ярдәм бирсен үләрәнә!

Заманалар авыр, ил карабын жил сөрә, Россиягә куркыныч яный... Явыз көчләр дәүләтчелегезне укпынга өстериләр, милләтебезнен жанын сорыйлар. Алар

республикаларны бетереп, федерациянен жисеменнән генә түгел, инде исеменнән дә баш тартуны таләп италәр. Шунын белән, бәлки үзләре дә анламастан, Россиянен үзен дә упкынга өстериләр.

Яна шартларда илнен бөтенлеген саклап калу миссиясе янадан президент итеп сайланган В.В. Путинга йөкләнә. Башкарып чыга алырмы икән ул бу миссияне?

Сайлау кампаниясе вакытында анын президентлык программасы рәвешендәге берничә мәкаләсе дөнья күрдә. Аларны берсе милли проблемаларга багышланган. Ул бик тә каршылыклы. Күрәсен, бу анын үзенен эчке каршылыкларынын чагылышыдыр. Анын күзен дә империалистик сөрәм томалагандыр. Ләкин, ничек кенә булмасын, ул милли мәсьәләнен фундаменталь икәнлеген таныган. Тик менә анын фундаментальеге нидән гыйбарәт икәнлеген генә күрсәтмәгән, милли мәсьәләнен нәрсә икәнлеген, анын ниләрдән торганлыгын ачыкламаган. Ә бит югыйсә анын берничәсе ярылып ята, көндәлек тормышта үзен сиздереп тора.

Боларнын беренчесе — рус булмаган милләتلәрнен физик исәнлегә, яки сакланып калу мөмкинлекләре. Икенчесе — аларнын телләренә, гореф-гадәтләренә гарантия тудыру. Һәм инде өченчесе — милли республикаларнын киләчәгә. Авторнын боларга жавабы бармы? Ни кызганыч, юк. Анда беренче урынга рус теле, рус әдәбияты, тарихы һәм культурасы чыгарылган, рус булмаган халыкларнын телләре, культуралары, тарихлары шунын өлешен генә тәшкил итәргә тиешлесе күрсәтелгән. Боларны укыгач, кая соң монда тигез хокуклык, дигән сорау туа.

Уку стандартларынан милли өлеш алып ташланды, милли мәктәпләрнен саны кыскарганнан кыскара бара. Урта мәктәпне тәмамлаганда бердәм дәүләт имтиханы — БДИ тик рус телендә генә алына. Шушымы икән тигез хокуклык?

Республикаларнын хокулары турында сөйләп тә торасы юк. Алар кимегәннән кими бара. Алай гына да түгел, аларны бетерү турындагы фикер куерганнан куера тора. Кара көчләр гомумән федерациянен атамасыннан да баш тартуны, илне унитар дәүләт итеп игълан итүне таләп италәр. Путиннын әнә шул мәкаләсендә илдәге федерализм язмышы турында бер сүз дә булмавы, күрәсен, шунын чагылышыдыр.

Анда рус халкы дәүләтне оештыручы бердәнбер милләт итеп күрсәтелгән. Ә бу исә һич кенә дә тарихи дөрөслеккә туры килми. В. Сергеевич үзенә «Древности русского права» исемле күләмле хезмәтендә документаль рәвештә татарларнын рус тарихында тирән эз калдырганлыкларын, аларнын таркалган вак кенәзлекләренә бергә жыеп, Мәскәү дәүләтен булдыруга зур өлеш кертүчеләр икәнлеген раслаган.

Русларны бердәнбер дәүләт тотучы милләт итеп күрсәтү Россиянен гамәлдәге төп законына да каршы килә. Анын кереш өлешендә Конституциянен күп милләтле Россия халкы исеменнән кабул ителгәнлегә, ягъни барлык халыкларнын да дәүләт төзүче булулары күрсәтелгән. Федератив дип саналган дәүләттә башкача була да алмый.

Бәлки, бу мәкалә жәмәгәтчелек фикерен белү өчен язылган лакмус кәгазе генадер. Шулай дип уйлыйсы килә. Чөнки өр-янадан президент булып эшли башлаган кеше, милләтне нинди булуына да карамастан, илдәге барлык халыкларнын да мәнфәгәтләренә махсус игътибар бирергә тиеш. Күпмилләтле дәүләт башында торган кешегә үзен рус итеп кенә түгел, татар, башкорт, чечен һәм башкалар булып та хис итә белү зарур. Шунсыз милли мәсьәләнен асылын анлау мөмкин түгел. Ә анламагач, аны хәл дә итеп булмый.

Ил башында торучыларга заман таләбен күрә һәм андый белү кирәк, чөнки тарих үзеннән сабак алырга тырышучыларга гына юл ача. Ә аны өнәмәүчеләренә жазга тарта. Алар Миллюковнын «единая и неделимая Россия» — лозунг, нас погубивший... федерация — единственный инструмент удержания единства России», дигән сүзләрен хәтерләренә киртләп куйсыннар иде.

Шул чакта гына ил бердәм, бөтен һәм имин булачак.

Илдус ТАБИРОВ,

Татарстан Фәннәр академиясе академигы

«КАЗАН УТЛАРЫ» УЛ...

ЖУРНАЛЫБЫЗ ТУРЫНДА ФИКЕРЛӘР

Аяз Гыйләҗев,

Татарстанның Г.Тукай исемендәге

Дәүләт премиясе лауреаты:

— Журналның язмышы авыр булды, татар әдәбиятының да язмышы шулай иде. Әгәр ул хәр фикерләргә чыгара башласа, йә Мәскәүдән, йә Казаннан чукар белән аның башын төеп тордылар. Аның хәтерен җәһимдердәләр, әдипләребезне 37 елларда бер кырсалар, сугыш елларында алар икенче мәртәбә чалгы астында калып харап булдылар. Ләкин журнал чыга килде, журнал яшәде, журнал ул хәтәр җәһимдәргә уртасыннан барган очкыч кебек давылларга-җәһимдәргә бирешмәде. Бусы хак. Булды, әллә ниләр күрдә безнең башлар. Ләкин без монда үзбезнең татарны зур хөрмәт белән искә алыр. Журналны әдипләр генә түгел, журналны сәясәт белгечләре генә түгел, журналны шагыйрьләр генә түгел, журналны татар яклада. Журналны татар ясады, татар рухсызды, татар яшәтте. Менә мин хәтерлим, сугыш елларында журнал ике мең, өч мең тираж белән чыга иде. Уйга калып, кайвакытта күз алдына китерәм, кемнәр язылды икән, кемнәр алды икән ул журналны, нинди хисләр, нинди уйлар белән кулларына тоттылар икән алар аны. Ничә буын татар «Казан утлары» журналын үзләренең канатлары итеп яшәп килде, татарлыкларын арттырдылар, татарлыкларын расладылар, журналны яшәттеләр һәм үзләре дә яшәделәр. Шушы уңайдан бер хәвәфле уем белән уртаклашасы килә. Менә бүген журналга 70 ел. Әйдәгез әле тагын бер 70 еллыкка сикереп уйлап карыйк, 60 еллыгына, 50 еллыгына, 30 еллыгына, 10 еллыгына. 10 елда буыннар алмашына, 10 елда буыннар үзгәрә, 20 елдан язучыларның өсәрләре ике процент кына кала. Менә күз алдына китереп карыйк. Бүгенге татар кем ул? Нинди ул? Без бит тынычландыру сүзләре генә әйтәргә яратабыз. Имеш, татар йоклаган иде, менә хәзер, имеш, татар уяны. Нинди татар уяна? Карт татар уянамы, яшь татар уянамы? Нигездә татарлыгы аның канында калган, тамырларында ага торган өлкән буын татар уяна. Әле дин аны беркадәр саклап калган, әле ул элеккеге замандагы яхшы игътибарлы, мәрхәмәтле, шәфкатьле изге татарларны күрәп үскән. Ә хәзерге татар нәрсә күрә? Ул татар 10 елдан соң ничек булчак? Димәк, «Казан утлары» алдында бик күп бурычлар тора. Милли аңны үстерүдә ул бик зур эш башкарырга тиешле журнал. Ул әле шуны беләргә тиеш, 20 елдан соң татарлар нинди булырга тиеш, 30 елдан соң нинди булырга тиеш, барсы турында кайгырту журнал өстендә. Чөнки без ваемсыз һәм гамьсез татарлар булмыйк инде. Донъя безнеңкә йөрәктә бит. Без яратабыз юаньга һәм бер-беребезне юатырга, хәтта ипләп кенә шомартырга, алдашырга да. Ләкин милләт язмышы бервакытта да шомартуга мохтаж түгел һәм безнең алдагы мәсләгебез — еракка китеп карар. Шуңа ерактагы татарны күрә алсак, без татарны яшәтербез, һәм милләтнең дә эзе тарихта беркайчан да суынамас!

— СССРда иң беренче булып катын журналлардан «Казан утлары» чыга башлый. Аннан соң «Сибирские огни», аннан соң «Пламя», аннан соң «Новый мир», аннан соң башка һәм башка басмалар, 30нчы елда «Агыйдел». Менә 22нче елга кадәр безнең «Казан утлары»ннан элгәрәк чыккан катын журнал элеккеге дәүләтбездә территориясендә юк. Димәк, бу журналның дулкыны хәзер СНГ дәүләтләренең барлык әдәбиятларына барып җитәчәк һәм бер-бер артлы Әзәрбайҗан, Төрөкмәнстан, Кыргызстан һ.б., һ.б. дәүләтләр үзләренең катын журналларының юбилейларын бәйрәм итәчәкләр. Ни өчен катын, чөнки анда җанлы романнар да сыйган, анда бер юл белән генә әйтеп була торган Әфләтүн хәзрәт сүзләренә тиң татар халкының мәкальләре дә сыйган, анда җылап укый торган шигырьләр дә сыйган, анда киләчәккә фараз да сыйган, анда үткәнгә карап елау да сыйган, киләчәккә карап өметләнү дә сыйган...

1992

— Мин инде сизгезенче дистәне ваклап баручы шактый өлкән яшьтәге кеше. Шушы вакыт эчендә күп нәрсәләр үзгәрдә, күп югалтулар булды, хәтта мәңселеккә йөз тоткан биниһая зур империяләр таркалды. Әмма «Совет әдәбияты», «Казан утлары» мин үземне белә-белгәннән бирле минем белән яши, минем остазым, кичәничем, рухи таянычым, һәмәрлек юлдашым булып кала килә. Олуғ рәхмәтләр яусын үзенә, Ходай Тәгалә алга таба да безне аермасын иде!

Бу мөхтәрәм журнал бер гасырлап яшәү дәверендә, гәрчә исемнәрен алыштыргаласа да, төп мәсләгенә, иманына тугры калды, татарына — газиз халкына — хезмәт кылуны, аның хадиме булуны үзенә даими кыйбласы итте, «Төрҗеман»нардан, «Шура»-«Вакыт»лардан башланган игелекле эш-һәмәлләрне, басма сүз традицияләрен яңа, тагын да кыенрак, катлаулырак шартларда дәвам иттерде, үстерде, баетты. Милләт барлыгы өчен көрәшнең аеруча авыр елларында бөек Исхакыйның «Яңа милли юл» (1928-1939), «Милли Байрак» (1935-1945) кебек басмалары аңа ярдәмгә килде.

«Казан утлары» бер гасырлык татар мәгыйшәтенең елъязмасы гына түгел, ә рухи мәркәзе, мөнбәре, оештыручы штабы һәм иҗади академиясе дә булды. Татарның күпчелек язучысы, тарихка кереп калган өсәрләренең төп өлеше журналның «шанель астынан» чыккан. Башка халыкларның, дөнья сүз сәнгатеңең рухи казанышларын укучыларыбызга җиткерүдә дә бу мәҗмуганың роле гаять зур.

«Казан утлары», гәрчә ул аксакал яшендә булса да, милли барлык, газиз телебез, хәтер дәвамчанлыгы өчен бүгенге көрәшнең алгы сафында бара. Аңа бу игелекле, саванлы эшендә уңышлар теләм. Журналның якты нурлары XXI гасырдагы, өченче меңьылыктагы барыр юлыбызны да яктыртып, балкытып торсын иде!

Рюноскэ Акөтәгава

ЧЫТЫРМАНЛЫКТА

НОВЕЛЛА

Рюноскэ Акөтәгава (1892-1927) — япон әдәбиятының классигы. Бу талант иясенәң бары тик үзе генә ачкан ижади алымнары дөнья әдәбиятының алтын фондына кергән. Аның берсеннән-берсе кызыклы новеллаларын бөтен континентларда да яратып укыйлар. Рюноскэ яшәгән, ижад иткән чордан ерагая барган саен аның әсәрләре заманчарак була бара һәм һаман укучыларны үзенә күбрәк тарта.

Япониянең ел саен бер яшь язучыга бирелә торган иң югары премиясе Акөтәгава исемен йөртә.

Гомере Кояш чыгышы иленең катлаулы үсеш чорына туры килгән Рюноскэ Акөтәгава авыр кичерешләр чолганышында яши. Тормыш белән араны өзәргә кирәклегә аның кайбер әсәрләрендә сизелгәләп китә. «Аллаларның бердәнбер бәхетсезлегә — алар үз-үзләрен үтерә алмыйлар» — ди ул.

1927 елның 4 июлендә, таң атып килгәндә ул агу эчә. Бу вакытта аңа нибары 36 яшь була...

Рюноскэ Акөтәгаваның журналда тәкъдим ителә торган «Чытырманлыкта» исемле новелласы дөнья әдәбиятындагы уникаль әсәрләренең берсе санала.

Суд вәкиле сорау алганда утын кисүче сөйләгәннәрдән

Әйе. Мин тап булдым мәеткә. Гадәтемчә, иртән-иртүк, агач кисәргә дип ераккарак, таулар эргәсенәрәк барган идем. Кайда дип?.. Ямасинога китә торган юлдан аз гына читтәрәк. Анда бамбук белән ылыслы куаклар аралашып үскән, чытырманлы, бик аулак урын.

Мәетнең өстендәге киеме сыек зәнгәр төстәге суйкан, башында шәһәрнекеләр генә кия торган кәпәч иде. Чалкан яткан иде, шунысын да әйтим: төнендә бары тик бер генә яра бар, нәкъ күкрәк турысында, янәшәдәге коры бамбук яфракларына кызыл буяу сиптерелгән кебек иде. Юк, каны агудан туктаган иде, ярасы йомылган булгандыр. Ә-ә, онытып торам икән, минем аяк тавышыннан да курыкмыйча, яра өстендә кан эчеп бер шөпшә утыра иде.

Кылычы, корал ише әйбере дисемме? Юк, андый нәрсә күренмәде. Мәет янында бау гына аунап ята иде. Аннары... Ә, әйе, баудан кала бер кырыйдарак тарак бар иде. Мәет янында шул ике генә әйбер күрдем. Ул төштәге үлән дә, коелган яфраklar да бик нык тапталган иде, күрәсен, ул болай гына бирешергә теләмәгәндер. Аты юк идеме? Андый ешкынлыкка нинди ат керә алсын инде. Ат юлы ерактарак, куаклык артында.

Суд вәкиленә мосафир монах сөйләве

Мәрхүмне мин кичәгенәк очраткан идем. Кичә... төш вакыты иде. Чама белән, төш вакытлары булып. Кайдамы? Сәкиямадан Ямасинога бара торган юл өстендә. Ул атка атланган бер ханым белән Сәкиямага таба юл тотта иде. Ханым кин читле эшләпә кигән, бөркәнчек аша чыраен күрмәдем. Ефәк күлмәге сары чәчәкле иде. Аты жирән төстә, ялы кыркылган. Буге? Озын буйлы иде шикелле. Мин бит монах, ул мәсәләдә бик үк тирән йөзмим. Ир кешенемме? Әйе, бил каешына кылыч тагылган, аркасына жәя белән ук та аскан иде. Хәзергедәй күз алдымда, лакланган кара садагыннан егермеләп ук тырпаеп тора иде. Аның жирдәге торышы шулай өзелер дип башыма да китермәдем. Уйласан, адәм баласының гомере чык тамчысыдай бер мизгеллек кенә. И-ии, сүзләр белән генә аңлатырлыкмыни, нинди кайгы...

Суд вәкиле сорау алганда жантимер сөйләгәннән

Мин кулга төшергән бәндәме? Атаклы юлбасар Тадземару булып ул. Авадугата күперенә ат өстеннән егылып төшкән дә ыңгырашып ята — шунда каптырып алдым мин аны. Кайчан дисезме? Кичә кич белән, кояш баеган мәлдә. Элегрәк тә мин аны чак эләктерми калган идем. Ул чакта да аның киеме шул ук зәңгәр суйкан, билендә кылыч иде. Ә бу юлы, күрәп торасыз, жәя белән уклары да бар. Шулаймыни?! Димәк, кораллар үтерелгән ир кешенеке? Бу очракта инде жан кыючының Тадземару икәнәнә шикләнмәскә була. Күн белән тышланган жәя, лакланган кара садак, карчыга каурые куелган унжиде ук — болар барысы да, димәк, үтерелгән адәмнән шәхси әйберләре. Әйе, аты да сөз әйткәнчә, жирән төстә, ялы кыркылган.

Тәкъдирдә шулай язган, күрәсен, Тадземаруны әйтәм, жирән айгыр аны сыртыннан кагып төшергән. Мин килеп житкәндә ат күпер төбендә үлән чөмчәнә, артыннан озын тизгене сөйрәлеп бара иде.

Ә бу Тадземару, шәһәр башкисәрләрәннән аермалы буларак, хатын-кыз күрсә болай гына ычкындырмый. Хәтерлисез микән, узган елны Лкиторибэ гыйбадәтханәсә артындагы тауда бер хатынны кызы белән бергә үтереп ташлаганнар иде. Аны да шушы Тадземару мөртәт эшләгән диделәр. Менә тагын жирән атта барган хатын... Ирне үтергән икән, хатын кая киткән? Беркем белми. Сөз гафу итегез инде, эшегезгә катыша дип уйламагыз, моны тикшереп ачыкларга кирәк ич.

Суд вәкиле сорау алганда карчык сөйләгәннәр

Әйе, бу үтерелгән кеше минем кызымның ире иде. Вакастан самурай ул. Ана егерме алты яшь. Исеме Канадзава Такэхиро. Юк, үчдә кешесе булмас, бик йомшак холыклы иде. Минем кызыммы? Масаго исемле. Унтугыз яшь. Кыю-чаялыгы ягыннан ирләргә алыштыргысыз иде. Такэхирога кадәр бер дө яраткан егете булмады. Карасу тәнле, сул як күз почмагында мине бар, озынча йөзле.

Кичә Такэхиро кызым белән бергә Вакаска китте. Нинди гонаһларыбыз өчен мондый бала төште микән безнең башка? Кайда минем кызым, кайларда? Киявемнән язмышы белән инде әрнеп булса да килештем, ә кызым хақындагы борчу һаман йөрәгемне сызлатып тора. Карчык кешенән сүзен тыңласагыз иде, Алла хақына дип сорыйм, бөтен урман-болыннарны актарып чыгыгыз, зинһар, табып бирегез мина кызымны! Тадземару дисезме әле, нинди әшәке бәндә ул! Киявемне генә түгел, кызымны да... (Сүз әйтә алмыйча халә китеп жылый).

Тадземаруның тануы

Мин үтердем ул адәмне. Эмма хатынына кул салмадым. Кая китеп олаккан ул? Эйтә алмыйм. Туктагыз әле! Күпме генә изаласагыз да белмәгәнемне беләм дип әйтә алмаячакмын. Хәзер инде, шулай килеп чыккан икән, мин тамчы да курыкмыйм, берни дә яшөрмәячәкмен дә.

Мин ул ир белән хатынны кичә төш авышып барганда очраттым. Жил исеп куюга ханымның бөркәнчеге ачылып китте дә... йөзө бер мизгелгә генә балкып алды. Миңа ул алиһә булып күренде. Мин шунда ук бу ханымны яулап алырга карар кылдым, ирен үтереп булса да.

Сезгә бу куркыныч тоеладыр? Ир кешене чәнчелдерү — гадәти нәрсә. Хатын-кыз хакына ирләрне һәрчак үтерәләр. Эмма мин билемә тагылган кылычым белән намуслы үтерәм, ә менә сез кылычка тотына алмыйсыз! Сез власть, акча, матур ялган белән үтерәсез. Дөрөс, мондый чакта кан чыкмый, ирләр исән дә кала кебек, ләкин алар барыбер тере мәеткә әвереләләр. (Кинаяле көлү).

Ирен теге дөньяга озатмыйча гына хатынын яулап алу мине канәгатьләндерми дип һич тә әйтергә теләим. Бу очракта да мин әлегә Чибөркәйне кан чыгармыйча гына алырга теләгән идем. Әлбәттә, мондый шаяруны юл өстендә эшләмиләр. Моңың өчен хатын белән ирне куаклыкка алып керергә кирәк иде.

Моңың әллә ни кыенлыгы чыкмады. Тегеләргә юлдаш сыйфатында иярдем дә, сөйләнеп барган буламын. Имеш, каршыдагы тауда борынгы курган бар, шуны казып, әллә нихәтле кылыч, көзгә кебек әйберләр тапканмын. Бөтен хәзинәне тау итәгендәге урман ешкынлыгына кем дә таба алмаслык итеп күмгәнмен. Кызыксынган кешегә арзан гына бәягә сатып та жибәрүем бар, имеш. Минем мавыктыргыч сөйләвемә ир адәм әкрән-әкрән генә бирешә башлады. Шуны онытмагыз! Бу тормышта иң куркыныч нәрсә — нәфсәнне тыя алмау, комсызлык! Ярты сәгать тә үтмәде, тегеләр атны бордылар. Минем арттан ияреп, тау сукмагына төштеләр.

Агачлыкка житкәч, мин хәзинәнен эчкәрәк, куе ешкынлыкка күмелгәнән, шунда кереп карарга кирәклеген әйттем. Нәфсесе кузгалган ир каршы килеп тормады. Хатыны, атыннан төшмичә генә, шул урында көтеп торырга булды. Дөрөс эшләде, чытырманлыкка атны алып керерлек түгел иде. Бөтенесе дә, мин уйлаганча, майлаган кебек бара. Ханымны үзен генә калдырып без куаклык эченә кереп киттек.

Алга атлаган саен, бамбук агачлары ылыслы агачлар белән аралашып, ешкынлык отыры куера, караңгылана барды. Ниятеннә тормышка ашыру өчен моннан да кулай урынны каян табасын. Чытырманлы ботакларны аралый-аралый, хәзинәнен тегендәрәк, юан агач төбенә күмелгәнән сөйләп барам. Теге адәм, әсәрәнәп, миннән алгарак чыгып, ашыга башлады. Шулчак, капылт кына ыргылып, тегене сугып ектым да... аны агач кәүсәсенә бөйләп кую минем өчен секундлык эш иде. Баумы? Нинди юлбасар баусыз йөри инде, ә! Әлбәттә, тавыш чыгармас өчен, коелган бамбук яфрактарын авызына төйдөм. Шуннан соң нинди мәшәкәт чыгара алсын инде ул.

Ирне шулайрак хәл кылганнан соң, хатыны янына өйләнеп кайттым. Барып карарга кирәк, ирегезгә кинәт кенә нидер булды, чире тотта башлады бугай, дидем.

Ханым, киң читле эшләпәсен салып, атыннан төште. Мин анын кулыннан тотып ешкынлыкка алып кереп киттем. Теге урынга житүгә ул агачка бөйләнгән ирен күрәп алды да куеныннан хәнжәр тартып чыгарды. Минем әле беркайчан да мондый кыю-тәвәккәл хатын-кызны күргәнәм юк иде. Абайламый калсам, эчемне актартып ташлыйсы иде. Ул беренче селтәнүгә үк читкә тайпылып өлгердем. Юкка гына мин Тадземару булып

йөримме! — кылычны кынысыннан алып тормыйча гына хәнжәрен бәрәп төшөрдөм. Нинди генә гаярь булмасын — коралсыз хатын-кыз көчсөз инде ул. Шулай итеп, мин иренен жанын кыймыйча гына хатынны үзмө буысындырдым.

Ирен соныннан да үтерергә теләгем юк иде. Ләкин мин күз яшенә манылып яткан хатынны калдырып бу урыннан тизрәк ычкыныйм дигәндә, ул жинәмә асылында да, тыны-көнө бетеп кычкыра башлады: «Йә сез үләсез, йә ирем... Икегезнен берегез үлөргә тиеш!.. Ике ирен дә күз алдында мәхсәрәләнү — үлемнән дә хәтәррәк... Сөзнен берегез үлөргә тиеш... Кем исән кала, мин шуна барам». Бу очракта инде мин анын ирен үтермичә кала алмый идем.

Нинди явыз, әшәке бәндә дип уйлысыз инде сез минем турыда. Әгәр сез ханымның шул мәлдәгә чыраен күрсәгез, алай уйламас идегез. Шулай... Анын утлы күзләрен күрсәгез иде. Күз карашың тоюга, баскан урынымда яшен бәрсә дә, барыбер аны үземнен хатыным итәм, дип уйладым. Юк, бу, сез уйлаганча, хайвани теләк түгел иде. Әгәр мине женис хис кенә котырткан булса, ул ханымны читкә тибәр идем дә китеп барган булыр идем. Ул чакта инде анын, иренә дә үз каны белән минем кылычымны кайнарлату кирәк булмас иде. Ләкин ул мизгелдә, күләгәле урман ешкынлыгында, ханымның йөзөнә текәлеп карагач, мин анын ирен үтермичә кала алмавымны аңладым.

Әмма мин аны ерткычларча үтерергә теләмәдем. Инә әвәл бавын чишеп, кулларын ычкындырдым. Кылычка кылыч киләчәкбез, дидем.

Сез агач төбеннән тапкан бау нәкъ әнә шул, мин ташлап калдырган бау булыр. Баудан бушанган ир, чыраен ямышәйтеп, жәһәт кенә үрелеп кылычын алды да, һичбер сүз әйтмәстән, ярсып миңа ташланды. Бу сугышның нәрсә белән беткәннән инде сөйләп торасы юк. Егерме өчөнчә селтәнүдә минем кылыч анын күкрәген үтәли тишеп чыкты. Егерме өчөнчә селтәнүдә — зинһар онытмагыз моны! Хәзергә кадәр гажәпләнүдән гажизмен: донъяда бердәнбер шул адәм кылычын минем кылыч йөзөнә егерме тапкыр тидерә алды. (Сөенечле елмаю).

Канлы кылычы белән гөрселдәп егылуга мин артыма борылып карадым. Күз алдына китерә аласызмы, ханым беркайда да юк иде. Агач араларынан эзләргә тотындым, коелган бамбук яфраклары өстендә дә бернинди эз юк, туктап тынланып карыйм, үлем белән тартышкан ирен бугаз гырғылдыгынан кала берни ишетелми.

Әллә соң без сугыша башлагач, ханым ярдәмгә кешеләр чакырырга дип юлга таба йөгөргәнме? Болай торсам, капкынга эләгәсемне аңлап, тиз генә үлән арасыннан теге ирен кылычын, жәя белән укларын алдым да бая килгән сукмакка чыктым. Аланлыкта ханымның аты берни булмагандай үлән уртлы иде. Соныннан ниләр булганын сөйләсәм, бушка тегермән тарту булыр иде. Ачыктан-ачык барын да сөйләп бирдем. Инә каты жәзага тарта аласыз мине. Кайчан да булса башымның колга очында кадалып торачагын мин күптән белә идем.

Киёмидза гыйбадәтханәсенә тәүбә итәр өчен кәргән ханымның сөйләвеннән

Көчлэгәннән соң зәңгәр киёмле адәм, агачка бәйләнгән иремә таба борылып, мыскыллы көлә башлады. Иремә ничеккенәләр авыр булгандыр шул чакта! Ничек кенә бәргәләнмәсән, чорналган бау анын төненә тирәнгәрәк бата барды. Мин, үз-үземне белештермәстән, ана таба тартылдым. Әмма теге явыз миңа ачу белән тибеп, читкә алып ташлады. Шул мизгелдә иремнең күзләрендә әллә нинди очкын ялтырап алды. Әллә

нинди... аңлатып булмый торган... Эле хәзер дә, аның күз карашын искә төшерсәм, бөтен төнем калтырый башлый. Сүз әйтерлек чарасы булмаганга, бәгырь авазын күз карашына салган инде ул. Ул карашта ачу да, газап чигү дә түгел, ул карашта миңа карата чиксез жирәнү хисе көйри иде. Теге адәмнен тибүеннән дә түгел, ә иремнен шул коточкыч карашыннан мин, үз-үземне белештермичә, кычкырып жибәрдем дә һушыман яздым.

Аныма килгәндә зәңгәр киёмле адәм юк иде инде. Агач көүсәсенә бәйләнгән ирем һаман да үз урынында иде. Яфраклар өстеннән көч-хәл белән күтәрелдем дә иремнен йөзенә сынап карадым. Күзләрендә һаман шул — өшеткеч жирәнү хисе. Ул чагында нинди тойгылар кичергәнемне ничекләп аңлатыйм...

Оялу да, әрнү дә, ярсыну да барысы бергә буталды. Чайкала-чайкала ирем катына килдем:

«Ишетәсезме! Бу хәлдән соң мин сезнен белән бергә кала алмыйм. Мин үлөргә тиеш. Әмма сез дә, сез дә исән калмаячаксыз. Сез минем мәхәрәләңүемнең шаһиты булдыгыз. Моннан соң мин сезне исән калдыра алмыйм».

Бик авыр булса да мин ана шулай дип әйттем. Ул сүзләрдән соң да иремнең чирканулы карашы үзгәрмәде. Күкрәгемне бәрәп чыгарга житешкән дулкынлануымны басарга тырышып, иремнең кылычын эзли башладым. Теге юлбасар алган, ахрысы, кылыч кына түгел, жәя белән уклар да юкка чыккан иде. Бөхеткә каршы, аяк астында аунап яткан хәнжәргә тап булдым. Хәнжәрне ике куллап кысып тоттым да иремә якын килеп: «Хәзер мин сезнен тормышыгызга чик куям, аннары үземнекенә», — дидем.

Ирем көчкә генә иреннәрен кыймылдатты. Тоелган бамбук яфраклары аша сүзе аңлашылмады. Әмма мин аның иреннәре кыймылдавыннан нәрсә әйтергә теләгәнән аңлап алдым, һаман да жирәнәп, мине күралмыйча ул нибары бер сүз әйтте: «Үтер». Жүләрсенгән бер хәләттә мин аның йөрәк турына хәнжәремне сабына кадәр батырдым.

Аннан соң мин тагын анымны жуйдым бугай, һушыма килгәч, тирә-ягыма карадым, ирем һаман шулай, бәйләнгән килеш, тик сулыш алуы гына сизелми. Куе ылыс ботаклары арасыннан ап-ак чыраена баеп барган кояш нуры төшкән. Үксеп жылавымны тыярга тырышып мин аның бавын чиштем. Аннары... Аннары ни булды соң әле? Сөйләргә телем бармый. Үз-үземә кул салырга ихтыяр көчем житмәде. Хәнжәрне бугазыма китереп карадым, тау астындагы күлгә ташланырга дип килдем — булмады. Исән калдым, әмма моның белән һич тә горуurlана алмыйм. Бәлки, шәфкәтьле, миһербанлы Каннон алиһә минем кебек беркемгә кирәксез заттан йөзен чөергәндер. Ни эшләрә соң мина, ирен үтергән, юлбасардан мәхәрәләнгән хатынга нишләрә соң? Нишлим, йә?! (Кинәт өметен өзеп үкси башлый.)

Үтерелгән ирнең рухы күрәзәче аша ни сөйли

Үз эшен кылып канәгатьләнгән юлбасар, хатыным янәшәсенә утырды да, төрлечә юмалап, юата башлады. Минем авызга яфрак тутырылган, гәүдәм агачка бәйләнгән, шуна күрә хатыныма күз белән генә ым кагам. «Ышанма син ана! Аның бар әйткәне — ялган.» Мин ана аңлатырга теләм, ләкин хатыным яфрак өстендә тезләренә карап утыра бирә, бер дә минем якка күтәреләп карамый. Юлбасарның сүзләрен бик игътибар белән тынлап утырамы? Көнләшүдән мин үз-үземне чәйнәп ташларга житәм. Юлбасар исә үз максатына ирешү өчен сүзләренә майлагандай тезә генә. Болай тапланган килеш ирен белән яшәү кыен булачак. Аның белән калганчы мина хатын булырга

ризалашу кулайрак түгөлмө. Тупас кылануу да, имеш, бер күрдө гашыйк булудан икән... Эңе бит ул сүздө нинди төвөккөлдөккө барып жигте.

Ниһаять, хатыным мина күтөрөлөп карады. Йә, Хода! Болай ук та чибәр итеп минем аны беркайчан да күргөнөм юк иде әле. Нәрсә диде соң шул чакта юлбасарга чибәр хатыным? Мин инде хәзер теге дөньяда гизәм, әмма хатынымның жавабын искә төшөргән саен жанымны үрсәләнү телөп ала. Хатыным шулчак болай диде: «Кая телисез, шунда алып китегез». (Озак тынлык.)

Гаебе ул гына түгөл иде. Шул жавап өчен генә мин, чиксез карангылык дөньясын колачлаганда, бу кадәр үк әрнемәс идем. Оныгырлыкмыни: хатыным, саташкан кыяфәт белән, кулын биреп юлбасар артыннан иярде, агачлар арасынан чыгып барганда кинәт үлөк кебек агарды да, мина таба төртөп күрсәттеп: «Үтерегез аны! Ул исән чакта мин сезнең белән була алмыйм!» — дип, акылдан язган сыман, кычкыра башлады. «Үтерегез аны!» — бу сүзләрнен рәхимсез давылы хәзер дә мине төпсөз карангылык дөньясына куалый. Кайчан да булса шушундый чирканыч сүзләрне кеше булып кеше әйтергә мөмкинме? Кайчан да булса... (Гарьлектән шаркылдап көлү янгыры.)

Хатынымның бу сүзләрненнән хәтта юлбасарның йөзө агарып чыкты. Жиненә асылынып хатыным отыры кычкыра: «Үтерегез аны! Үтерегез!» Юлбасар «әйе» дип тә, «юк» дип тә әйтмәде, сынап бер карады да, капылт типкөлөп, хатынымны яфраклар өстенә ыргытты, кулларын күкрәгенә кушырып минем тарафка борылды: «Бу хатын белән нишләргә? Чәнчелдеримме, әллә гафу итәргәме? Баш селкеп жавап бирегез». Үтерергәме? Шушы сүзләр өчен генә дә юлбасарны гафу итәргә әзер идем мин. (Тагын озакка тын калу.)

Мин икеләнеп торган арада хатыным кычкыра-кычкыра куаклар арасына ташланды. Юлбасар шул мәлдә үк аның артыннан омтылып караса да кул очыннан да эләктәрә алмады. Боларның барын да мин саташкан чакта томанлы гына күрдөм шикелле.

Хатыным югалганнан соң, юлбасар минем кылычымны алып, бәйләнгән бауны кисте. Китәр алдыннан үзалдына: «Хәзер инде үзем турында кайгыртырга кирәк», — дип мыгырданганы хәтердә.

Ул киткәч, бөтен тирә-юнь тып-тын булып калды. Тирә-юнь дип, янәшәдә генә кемнәндәр үксегәнә ишетелә ич. Баулардан арынам да игътибарымны туплыйм. Үзем үксим икән ләбаса! (Өченче тапкыр озаклап тын тору.)

Оеган гәүдәмне агач кәүсәсеннән көчкә аерып алдым. Яфрак арасынан хатыным калдырып киткән хәнжәр ялтыравына күзем төште. Күтәрөп алдым да бер селтәнүдә күкрәгемә кададым. Кан ташкынының тамакка тыгылуын сизсәм дә тәндә бернинди авырту тоймадым. Күкрәгем суына башлагач, тирә-юньгә тагы да тирәнрәк тынычлык инде. Илаһи тынычлык иде ул! Куаклыкта ник бер кош аваз салсын. Агач кәүсәләрендә баеп барган қояшның сагышлы нурлары гына көйри. Шәфәкъ нуры... Берәздән ул нурлар да сүнде. Агач ябалдашлары да эреп югалды. Чалкан төшкән гәүдәмне йомшак тынлык кочып алды.

Менә шул чакта кемдер шым гына минем янга килде. Кем икәннен күрергә теләм, әмма урманна куе карангылык баскан иде. Әлеге кемдер күзгә күренмәс кулы белән хәнжәрне күкрәгемнән сак кына суырып алды. Шунда ук минем авыз эче кан йомгагы белән тулды. Аннары мин теге дөньяның мәңгелек карангылыгына кушылдым.

САН-ФРАНСИСКАДА ТАТАР ҖӘМГИЯТЕ

Тын океан буендагы җылы табигатьле Калифорния штатында Американың чыттан килеп яшәүче барлык халкыннан 40лап проценты гомер кичерә. Баштарак алар күбрәк Африка һәм Ауropa илләреннән агылган булса, соңыннан Кушма Штатларның яңа милләтен төзүгә Азия халкы да ныклап катнаша башлый; кытайлар хәзер барлык эмигрантларның — 23, филиппинлылар — 20, японнар 12 процентын тәшкил итә. Килгән халык үз җәмгыятьләре белән яшәргә, үз милләтләре кулайрак күргән хезмәтне сайларга һәм үз гыйбадәтханәләренә йөрергә тырыша. Ул эмигрантларның төп хыялы — АКШ граждандыгын алу. Аны алгач, алар бу илнең зур патриотларына әйләнәләр. Паспортларында милләт язылмый, шулай да баштарак үз илләрен, көм-кыяфәтләрен юксыну аларны үзгә оешып һәм күпмедер дәрәҗәдә йомылып яшәргә мәҗбүр итә. Моңа телне яхшы белмәү дә этәрә, әлбәттә.

АКШка безнең татар милләте вәкилләре дә килеп ирешкән. Алар әле бик күп һәм бай булмаса да, кыйтганың капма-каршы ике ярына — Тын һәм Атланitik океаннар буенда урнашкан ике зур кала Нью-Йорк, һәм Сан-Францискода инде үз җәмгыятьләрен, очрашу урыннарын булдырып, егерменче еллардан бирле милли җәмгыятьләрен оештырып җибиәргәннәр. Үзара аралашып яшәүче татарлар саны бер шәһәрдә 200—300 дән узмаса да, алар милли рухны саклау, тел һәм мәдәниятебезне белү, аны яшә буынга татышу юлында зур ғына эш башкаралар. Әлифбабызның өч тапкыр алышнуы моңа җирләрәбезгә дә зур кыенлык китерә: гарәпчә дә, русча да укый белмәгән яшьләргә олылар җыр һәм шигырьләребезне латин хәрефләренә күчереп таратырга мәҗбүрләр. Шунлыктан да әдәбиятка караганда җыр, музыка сәнгатебез аларда күбрәк таралыш таба.

1990 елда АКШның Висконсин штаты, Мадисон шәһәрәндә уздырылган Үзәк Азия халыклары тарихы һәм фольклоры буенча халыкара IV конференциягә баргач, без анда Сан-Францискодан махсус килгән өч америкалы милләттәшебез Салих әфәнде һәм Шәмсия ханым Анакайлар, Нәрмин туташ Диюш белән очраштык. Әңгәмәләр арасында без аларга үз җәмгыятьләребезгә оешу тарихын тәфсирләп язып җибәрергә тәкдим иттек. Күптән түгел 80 яшен тутырган эшлекле Салих әфәнде элек үзе язган түбәндәге истәлеген тудыландырып җибәргән. Аның белән танышу күпләргә кызык булыр дип уйлыйм.

Флора ӘХМӘТОВА

Татарларның Рәсәйдән Ерак Шәрәккә килеп урнашулары 19 гасыр ахырларында ук башлана. Рәсәй белән Кытай хөкүмәтләре арасында Кытай-Көнчыгыш тимер юлын төзү килешенгәч, Маньчжуриягә тимер юл эшчеләре һәм татар сәүдәгәрләре килә башлаган иде. Милләттәшләребезнен күпчелеге Пенза һәм Тамбов якларыннан булып, Харбин, Хайлар кебек шәһәрчеләрдә төрле кибетләр ачканнар иде. Берничә елдан соң, эшләрен жайга салгач, Рәсәйдән гаиләләрен дә үз яннарына китерткәннәр иде.

Милләттәшләребезнен Ерак Шәрәк илләренә икенче күчкүчләр Рәсәйдәге сыйнфый көрәш елларында башланды. Уфа, Казан, Троицк шәһәрләреннән һәм Пенза вилайетиннән Ерак Шәрәккә килеп урнашкан бабаларыбыз Хайлар, Харбин, Мукден, Тяньзин, Шанхай, Кобе, Кижү шәһәрләрендә зур мөхәлләләр корганнар,

мәчет вә мәктәпләр торгызганнар, хәтта корылтайлар тәртип итеп, бөтен Ерак Шәрәкть мәхәлләләрен бер мәркәзгә жыюга ирешкәннәр иде. Токио мәхәлләсенен имамы вә рәисе Мөхәммәт Корбангали һәм Муклендәге дини-милли мәркәз мәгариф бүлгә рухыбызны ашлар өчен ихтыяжыбызга житәрлек дәрәжәдә дәреслекләр, мәжмуга һәм газетлар нәшер иткәннәр иде. Бу эшчәнлек аркасында Ерак Шәрәктьгә мөһажәрәт дини-милли үзенчәлеген саклап калуда кимчелек күрсәтмәде. Читтән һичбер ярләм булмаганга күрә, мәхәлләләребезнен хәяты саламәт нигездә дәвам итүе фәкәть дәртле, тырыш милли сәүдәгәр вә һиммәт ияләренен матди һәм мәғнәви булышуына таяна иде.

Ерак Шәрәктьгә эшлекле ижтимагый хәят 1950 елларга чаклы дәвам итте. Шуннан сонгы үзгәрешләр исә бабаларыбызның мен бала белән Ерак Шәрәктьгә корган милли мәхәлләләренен төбә-тамыры белән сүтелүенә, тар-мар килүенә сәбәпчә булдылар. Нәтижәдә, анда яшәгән милләттәшләребез гөрүһ-гөрүһ яки аерым-аерым гаиләләр хәлендә Төркиягә, көньяк һәм төньяк Америкага күченеп китәргә мәжбүр булдылар.

Бүгенге көндә Американың Нью-Йорк һәм Калифорния шәһәрләрендә яшәгән татарлар — югарыда язып узган мөһажирләр, Рәсәйдән күченеп киткәннәренен балалары вә торыннарыдыр.

Милләттәшләребезнен Калифорнияда Сан-Франциско шәһәренә вә аның тирә-ягындагы кечерәк калаларга (Берлингәйм, Сан-Матео, Санта Клара һ. б.) килеп тора башлауларына быел 68 ел булды.

Бу жирләргә беренче килеп урнашучылар — Хәсән Салих, Мотыйг Гарифулла һәм Габдулла Зәйнаш гаиләләре иде. 1927 елда Габдулла әфәнде Шанхайга китеп, Зәйтүнә туташ Акбирдингә өйләненп, кире кайтты. Бу өч гаилә үзара йөрешеп-күрешеп яшәделәр. 1932 елда, Шанхайда Татар оешмасы булдыручылардан Исмәгыйль ага Акбирдин дә гаиләсә белән Сан-Францискога килеп урнашкан, беренче тапкыр буларак өйләрендә гает намазы укылды. Гаеткә пакыстанлы һәм төркияле мөселманнар да чакырылган иде.

1934 елда Калифорнияда яшәүче милләттәшләребез күбәя башлады. Фәйзрахман әфәнде һәм Рабига ханым Бигиләр килде. 1936 елда Исмәгыйль ага вафат булды. Бу туфрактарда беренче татар мәете женазасы албанияле Габбас әфәнде Рамазан тарафыннан укылып, жирле каберстаннарның берсендә дәфен ителде.

1960 елга чаклы дини бәйрәмнәребез шулай өйләрдә уздырылып килде. Америкада да төрлө-төрлө милләтләр арасында дингездән бер тамчы булып, кем икәнбездә беләнмичә, шулар арасында югалып китмәвезбездә өчен, бабаларыбыз күрсәтеп калдырган эздән барып бер арага туплану, оешма төзү кирәклегә сизелде. Оештыру комиссиясә 1960 елның 27 апрелендә Заһидулла Агыш жөтәкчелегендә үзенен беренче утырышын уздырды. Бу утырышта Калифорния шәһәрләрендә яшәүче милләттәшләребезнен даими ижтимагый һәм дини тупланмаларга ихтыяжы булу фикере алга сөрелде. Бертавыштан оешмага төзү карары чыгарылгач, иларә әғзаларын сайлау, әғзалык хажы һәм оешманың тотачак юлы кебек мәсьәләләр игътибар үзәгенә алынды.

1960 елның 15 маенда милләттәшләребезнен гомуми жыелышы Берлингәйм шәһәрендә, жирле клубларның берсендә уздырылды. Жыелышта 30 кеше бар иде. Гомуми жыелышның рәисе итеп Сәгыйть Килки, язү эшләрен алып барып өчен Рәшит Акчурин сайландылар. Жыелыш рәисе оештыру комиссиясә тарафыннан каралган мәсьәләләр хосусында тәфсиллә доклад укыды. Аннары түбәндәгә карар кабул ителде:

1. Оешманың рәсми исеме — Америка төрки-татар берлегә;
2. Аның шөгыле — дини-мәдәни һәм ижтимагый эшләр.
3. Оешма әгъзасы булып өчен — татар булу шарт. Ят милләт кешесә белән никахланганнарның ире яки хатыны вә алардан туган балаларның оешмага керүләре мөмкин.
4. Әгъзалыкка язылу хақы — 10 доллар. Еллык әгъзалык өчен гаилә башы — 12, буйдактар — 6, укучылар 3 доллар түли.

Гомуми жыелыш Сафа Акчураның кыска бер дога укуы белән тәмамланды.

Фәйзрахман әфәнде Биги өендә оешмабыз иларәсенә түбәндәгә затлар сайланды:

рәис — Заһидулла Агыш, урынбасары — Сәғыйть Килки, сәркәтип — Рәшит Акчура, казначы — Рабига Бини.

Июнь аенда, корбан гаега намазы күтәрәнка рух белән укылганнан соң, югарыда исемнәре аталган кемсәләр һәм янә биш кеше 56 тавыш белән оешмабызның идарә әғзалары буларак алкышландылар. Бу бәйрәм көнөндә оешма әгъзасы булып язылу хисабына 265 доллар акча жыелды вә шуның белән идарәбез эшкә тотынды.

Идарәнең беренче утырышы биш көннән соң Сәғыйть әфәнде Килки өндә уздырылды вә моннан соң булган утырышлар да, мәхәлләнең үз бинасы булмаганлыктан, чират белән шулай идарә әғзаларының өйләрендә ясалып килде. Идарә тарафыннан Рамазан ае тәрәвих намазларын да шулай хосуси өйләрдә уку карары кабул ителде. Шәһәрнең берәр клубын арендага мәхәлләбезнең матди хәле мөмкинлек бирми иде әле.

1961 елның мартында оешмабызның беренче рәисе Заһидулла Агыш вафатыннан соң, аның урынбасары Сәғыйть әфәнде рәис вазифаларын үз өстенә алды. Мөрхүм Хафиз Салих идарәнен хисап эшләрен системага куеп, рәсми документ, дәфтерләрен әзерләде. Шуннан соң оешмабыз Калифорния хөкүмәте тарафыннан рәсми рәвештә этник төркем, шулай ук дини-мәдәни оешма буларак танылды.

1962 елның 23 мартындагы идарә утырышында казначы Рабига Биги мәхәлләнең 930 долларын банк хисабына куйганлыгын белдерде. Шул ук утырышта мәхәллә әғзаларына Сайпресс Лоан Семетри дип аталган каберстанда аерым жир сатып алу турында мөктүпләр күндерлеп, фикер алышу тәкдим ителгән иде. Сафа Акчура белән Рабига Биги өйдән-өйгә йөрөп, милләттәшләребез ниятен ачыклады. Нәтижәдә 100 каберлек урын сатып алуга мөрхүмнәребезне бер зиратка күмү чарасы күрелде. Шул ук вакытта мәет күмү оешмаларының берсе белән мәетләребезне юу, кәфенләү, женазасын уку кебек йолаларны үтәү өчен килешү имзalandы.

Шушы елларда ук һәрбер жылышта үз ихтыяжларыбызны күрерлек зурлыкта һәм унайлы бер жирдә бина сатып алу фикере туа, әмма мәхәлләбезнең матди хәле әле моңа мөмкинлек бирмәгәнә, теләк килчәк елларга кичектерелә килде. Ниһаять, 1966 елда барча идарә әғзалары жыелып, гыйбадәт кылу һәм жылышлар уздыру, дин дәресләре үткәрү өчен бер бинаны (Берлингәйм, Эл Камино Реал, 1258) 30250 долларга алдан өч менән түләп, банк аша мәгълүм бер микъдар процент белән егерме ел эчендә бәхилләтеп бетерүне шарт куеп, сатып алырга мөмкин булачагын игълан ителде.

Алыначак йорт хәзерге торышында эшләребезне үтәрлек сыйфатта түгел иде. Шунлыктан аны үз ихтыяжыбызга ярарлык рәвешкә китерүне махсус бер һәйәткә тапшыру карарлаштырылды. Бинаны ихтыяжыбызга ярарлык рәвешкә китерү өчен оешмабызның карты-яше, бала-чагасы үз эшләреннән бушаган вакытларын, ял көннәрен йортны сүтү, чүп-чарны түгү, ишегалдын тәртипкә китерү өчен кыргый үләннәрне, комачаулап торган ағачларны кисү кебек эшләргә сарыф ителәр. Хатын-кызларыбыз өмәчеләргә өйләреннән кайнар ашлар пешереп китерде. Озын сүзнен кыскасы: бу эштә оешмабызның барча әгъзалары жан-тән белән тырышты. Мөрхүм Сафа абзый Акчураның Япониядәге милләттәшләребездән бер микъдар туллап кайткан акчадан тыш, читтән һичбер ярдәм булмаганы хәлдә, бу төзелештә бары тик үз көчезбәзгә таяндык. Финляндиядәге кардәшләребезгә хәлебезне аңлатып озын бер мөктүп язылса да, кызганыч ки, алардан бертөрлө дә жавап алмадык. Материал алырга идарәбезнен акчасы булмау сәбәпле, төзелеш эшләре вакыт-вакыт тукталып та торды. Бер ел ярым маташканнан соң, ниһаять, бинабыз төмам ителде.

Сан-Францискодан алып Лос-Анжелеска хәтле сузылган озын бер урам үзәгендәге бу бинабызга йөзгә якын кеше сыя. Ул газ белән жылытыла, аның жылышлар залы, язү һәм аш бүлмәләре, тагын бүтән ханәләре бар.

Оешмабызның имамнары. Имам вазифасын байтак еллар албанияле Габбас Рамазан алып барды. Ул картайгач, аның урынына Дәүләтша ага Сизгән китерелде. 1970 елда исә бу бик мөһим хезмәтне Хәсән ага Килки үз өстенә алды.

Дин дәресләре. Мөктәп яшәндәге балаларыбызга һәрбер эшәбезне бисмилла белән башлау тиешлеге белдерү, аларга мөкатдәс динәбезне өйрәтү ин беренче вазифаларыбыздан булды. Өстәбәзгә йөкләнгән бу бурычны үтәү максаты белән,

башында Тасия ханым Килки торган ата-аналар һайәте 1964 елның октябрь башыннан 6—12 яшендәге балаларга туган телебездә дин дәресләре курслары ачты. Шәмсия ханым Апакай 1968 елга чаклы ул укуларны унышлы рәвештә алып барды. Бу елларда әле оешманың үз бинасы булмагандыктан, егерме икеләп бала ата-аналары өйләрендә тупланып укыдылар. Бу елларда дини бәйрәмнәребез балалар гүзәл мәкам белән укыган Коръән сүрәләре белән башлана һәм төрәвих намазлары да балалар өйткән салаватлар белән гаять әсәрле үткөрелә иде.

Дин дәресләре берничә ел тукталып торгандан соң, 1973 елда янадан башланды. Бу юлы Сан-Францискодагы Ислам мәркәзенә мөрәҗғәт ителеп, мөгаллим соралды. Мәктәп һайәте оештырылды, һайәткә Фазыл Садри, Сәрпил Утүш, Таһир Дәүләтша һәм Шәүкәт Тарпиш сайландылар. Инглиз телендә бирелгән бу курслар тәртиплә рәвештә 1973 елның июнь ахырларына чаклы давам итте. Балалар, ике төркемгә аерылып, тәҗрибәле мөгаллимнәр житәкчелегендә файдалы белемнәр алдылар. Моның өстенә балаларыбыз бер-берсе белән танышырга форсат таптылар. Мәктәп һайәте һәрбер дәрсәтә катнашып, төнәфес вакытларында, беренчедән, тәртип саклау, икенчедән балаларга чәй һәм татлылар әзерләү белән мәшгуль булдылар.

1973 елның 24 июнь көне бинабызда диплом алу йоласы тантаналы рәвештә уздырылды. Бу мәрәсимгә мәхәллә әғзалары, мөгаллим әфәнденең гаиләсе чакырылган иде. Имам Хәсән ага Килки тарафыннан кыска бер дога белән ачылган бу мәҗлес оешмабыз әғзаларында онытылмаслык хатирә калдырды. Асылы белән фиджили булган Сохраб Галихан вә улы Бабыр безнен тарафтан һичбер түләү көтмәгәннәре хәлдә, балаларыбызга кыйммәтле вакытларын биреп, аларга гыйлем өйрәттеләр. Оешмабызның мәдәни һайәте мөгаллимнәргә төшәккөрләребезне белдергәннән соң, укучылар тарафыннан әзерләнган дин белән бәйләнешле ишшлар дикъкат белән тынланды. Мөгаллим әфәнделәргә укучылар тарафыннан жыелган бүләкләр тәкдим ителде. Соныннан кунакларга өйләрдән пешереп китерелгән бәләш вә сумсалар белән чәй-каһвә эчерелде. Мондый мәҗлесләреннән күп еллар кабатлануын теләп, мәгънәви хозур эчендә өйләребезгә таралдык.

Уку яшендәге балалар булмау сәбәплә, берничә ел тукталып торгач, бу мөһим дәресләр 1979—82 елларда эшлекле әғзаларыбыз Таһир әфәнде Дәүләтша һәм Шәмсия ханым Апакай житәкчелегендә тәкъяр башланды. 1988 елда Мәрһәм ханым Апакай тырышлыгы белән фәләстинлы Мөһир әфәнде Коддура чакырылып, 6—12 яшендәге балаларга Коръән әлифбасы өйрәтелә башлады. Атинал бер кич шул ук Мөһир әфәнде өлкән яшьтәгеләргә Коръән сүрәләре мәгънәләрен аңлатты, ислам турында гомуми мәгълүмат бирде.

Оешмабызның бүлекләре.

1. «Ханымнар оешмасы» 1964 елда Рауза Рогард (Ибраһим) житәкчелегендә төзелде. Бу бүлектән вазифасы: һәр елның сонгы айларында идарә тәртипләгән «Шәрәкь кичәсе»нә аш-су әзерләү, елда бер кат Роммәж сәйл (актарма сатышы) дип аталган базар ясау. Бу кеби сатыш күп кенә мәшәкатъ белән бәйләнгән бер эштер: моны тәртипләгәндә оешма әғзаларыннан вә аларның күршәләре һәм танышларыннан сатарлык өйбер жыю, аларга хак кую, тәртипләп тезү кебек эшләр байтак вакыт һәм көч талап итә. Дини бәйрәмнәр вә башка жыелышларда чәй-каһвә һәм аш-су әзерләүне дә ханымнар оешмасы үз өстенә ала. Ханымнар оешмасы ел да бер кат гомуми жыелышларын тәртипләп, идарәләренә яна рәисә вә ана булышчылар сайлый.

2. «Яшьләр түгәрәге» 1965 елда Әсгать Сәзгән гайрәте белән төзелде. Түгәрәкне төздән максат: үзлегөбезне саклау, милли мәдәниятөбез белән танышу, мәдәният вә спорт буенча эшчәнлек итү белән бәрабәр, киләчәктә яшүсмерләребезнең мәхәллә һәм оешма эшләрен үз өсләренә алуга хәзерлек күрү, спорт аланында яшьләребезнең «Софт Бол» берлеге 1968 елда Сан Матео илчә каласында 14 команданы жинеп, беренчелекне казангандар иде. 1973 ел ярышларында икенчелекне алдылар.

1966 елда Нәркис Гели һәм Суфия Сәзгән төрек язучысы Кәримә Надириен «Намус сакчысы» хикәясен татарчага тәржемәләп, ике парәлек пьеса рәвешендә оешма әғзаларына тәкдим ителәр. Уенны — Әмир Утүш, Таһир Дәүләтша, Суфия

Сәзгән, Нәркис Гели зур осталык белән башкардылар. Бу турыда «Төрөк Күлтүре» журналында Талгатъ бәй Тәкин бер мәкалә дә бастырды.

1969 елда яшләрәбез Галиәсгар Камалның «Беренче театр»ын сәхнәгә куйды. Бу әсәр Рауза ханым Рогард режиссерлыгында гаять зур осталык белән башкарылып, караучыларга күп еллар онытылмаслык бер зәвык бирде. Сәхнәдә Әсгать Сәзгән, Суфия Сәзгән, Таһир Дәүләтша, Рөшди Агый, Нәркис Гели, Нурия Шәрәфетдин, Равил Шәрәфетдин уйнадылар.

Оешмабыз мәхәллә күләмендә сабантуй да уздыра. Яшләр түгәрәге бу сабантуйларда бала-чагаларны төрле уеннар уйнатып, очрашуларга аеруча бер жанлылык бирәләр.

1972 елның апрель аенда Яшләр түгәрәге, ханымнар оешмасы ярдәме белән, сәхнәгә Гариф Богдановның өч пәрәлек «Хужа һәм приказчик» комедиясен сәхнәгә куйды. Уенга айларча әзерлекләр күрелде. Балта осталарыбыз һәр күренеш өчен декорацияләр ясады. Сәхнә өчен затлы киёмнәр хатын-кызлар үзләре текте. Ирләр яхүд арендага бирә торган кибетләрдән милли кыяфәтне жанландырып киём-салым, сакал-мык эзләде. Барча һәвәскәрләр һич ару-талуны белмәгән Рауза ханым Рогард житәкчелегендә рольләрен ятладылар.

Бу уен өчен махсус арендадан клубның залы тамашачылар белән шыгрым тулы иде. Утырырга урындыклар житмәде, күпләр аяк өсте калды. Пәрәдән ачылуын сабырсызлык белән көткән сөрчеләрнен ометләре бушка чыкмады: декорация, киём, грим, биргәк та уен һәркемне шат итте, АКШта яшәгәнлекләрен берничә сәгатькә оныттырды. Уен барышында Галимжан байның (Ибраһим Яуш) еш кына: «Яхшы сөйләймә мин?» — дигән сүзләре халык теленә күчте вә бу сүзләр байтак вакытларгача уенны сагынып сөйләргә сәбәпче булды. Бу пьесада Ибраһим Яуш, Рауза Янгураз, Нурия Шәрәфетдин, Салих Апакай, Рөшди Агый, Сара Ибраһим, Разия Мөхәммәдхан, Халидә Диүш уйнадылар.

1982 елда Рауза ханым Рогард режиссерлыгында сәхнәгә И. Арсланның 1937 елда язган «Газизәкәй балдыз» атлы өч пәрәлек әсәре куелды. 1985 елда Рәйсә ханым Хәким режиссерлыгында Габбас Сөләйманның «Ерак Шәрәкътә өйләнмәгән егетләр корылтас» атлы шигъри стильдә язылган көлке әсәре һәм «Кияү эзләү» атлы бер пәрәлек комедия уйналды. 1986 елда Г. Камалның «Көндәш» һәм 1989 елда «Ычкынды» исемле пьеса Р. Хәким режиссерлыгында һәвәскәр артистларыбыз тарафыннан башкарылдылар.

Оешмабызның башка мәдәни эшләре. 1970 елда Шәмсия ханым һәм Салих Апакайлар тарафыннан тәлинкаләрдән тасмаларга күчәрелеп әзерләнгән милли жырларыбызны оешма әғзалары үз бинабызда тынлады һәм өйрәнәргә кереште. Монун өчен жырларның сүзләре гарәп һәм латин хәрефләре белән күчәрелде, ксерокста күбәйтелде һәм тынлаучыларга таратылды. Алар шуны укып, магнитофонны тынлап, милли жырларыбызны өйрәнә.

1971 елда Салих Апакай тарафыннан әзерләнгән «Сан-Франциско татарлары тарихы» дигән доклад укылды.

1973 елның апрель аенда халкыбызның сөекле шагыйре Габдулла Тукайның тууына 87 ел тулу унае белән оешмабызның «Мәдәни һәйәте» тарафыннан Тукай көне үткөрелде. Шагыйребезнен кыскача тәржемәи хәлән Килки инглизчә укыганнан соң, ана телебездә Г. Тукайның тәржемәи хәле, ижаты вә хезмәте турында доклад сөйләнде. Илхан Садри «Кошларга», Бүләт Садри «Бәхетле бала», Бану белән Туран Үтешләр «Бала белән күбәлек» шигърьләрен сөйләп, тынлаучыларны сөендерделәр. АКШта да Тукай көне традиционга өйләнсен, һәр ел шулай уздырылсын иде, дигән теләктә Ханымнар оешмасы әзерләгән чәй-каһвәне авыз итеп, өйләргә канәгать булып таралдык. Бу урында шуны да искәртәбез: мондый мәдәни жылыш вә дини бәйрәмнәр тантанасына оешма әғзаларыбыздан керү хакы алынмый, оешма идарәсе мондый эшләр белән баглы булган бөтен чыгымнарны инде үзе күтәрә.

1973 елның башында эшчән әгъзабыз Рожер Гели тарафыннан «Хәбәрләр мәктүбе» чыгарыла башлады. Бөтен мәхәллә хәбәрләрен, вакыйгаларын һәжүви стильдә вә бик ансат аңлашыла торган сәдә телдә азып, бу кыйммәтле «Хәбәрләр мәктүбе» оешма әғзаларының өйләренә почта белән озатыла вә һәркем тарафыннан

сөелеп укыла. Әгъзаларнын адреслары вә телефон номерларын белдергән күрсәткеч тә шушы басма тарафыннан төзелә һәм һәр ел таратыла.

Кириллица хәрәфләре белән татарча уку курслары.

1966 елдан бирле «Казан утлары» һәм «Азат хатын» мәжмугаларын, 1990 елдан башлап «Идел» мәжмугасын тәртиплә рәвештә почта белән Апакайлар гаиләсенә Казанда яшәүче туганнарыннан берсе — Фуат Апакай жибереп тора. Бу мәжмугалар белән өлкән яштәге милләттәшләребездән кайберләре кызыксынып, боларны укырга теләкләре булганын белдерделәр. Укыр өчен, әлбәттә, кириллицаны белү кирәк. «Игелекле эшнен иртә-киче юк», — дип, кириллица хәрәфләре белән татарча уку курслары оештырып жибердек, ул бер кыш дәвам итте.

1988 елда бер төркем агай-эне Татарстанда туристик сәяхәттә булдылар. Алар байтак кына татарча китаплар алып кайткан иде. Бу китапларны укыр өчен янә кириллица әлифбасын өйрәнү ихтияжы туды. Бу сәбәптән тәкъяр курслар ачылып, тагы кыш буге дәвам итте.

Әниләр көне. АКШта һәр ел уздырылган һәм әниләргә багышланган көннен кыскача тарихы түбәндәгечә: 1907 елнын 9 маенда Пенсильвания штаты Филадельфия шәһәрәндә яшәүче Жәрвис исемле яшъ бер хатын, әнисенен вафат булу еллыгы истәлегә итеп, дус-ишенен әниләренә чәчәкләр жибергән. Жәрвиснең бу эше бик хуш күрелгән. Жәрвис һәм дуслары, май аенын бер көнен әниләргә багышлауны үтенеп, хөкүмәткә гариза керткәннәр. Кыска бер вакыт эчендә АКШ хөкүмәте май аенын икенче якшәмбесен Әниләрне хөрмәт итү көне дип игълан иткән. Берничә ел эчендә бу тирән хисле, гуманистик мәгънәле фикер бөтен дөньяга таралган. Сан-Франциско татарлары жөмгыятенен хатын-кызлар оешмасы да һәр елны май аенда әниләр көне уздырып килә. Ул жылышка фәкать әниләр генә түгел, әле әни булмаган хатын-кызларыбызны да жәлеп итү максаты белән оешма әниләр көнен Ханымнар көне дип атауны унышлырак тапты. Соңгы елларда Ханымнар көненә мәхәлләбезнен барча хатын-кызлары чакырыла, чәй-каһвә эчерелә, балеш-татлылар белән кунак ителә. «Азат хатын» (хәзер — «Соембика») мәжмугасында әниләргә багышлан нәшер ителгән шигырьләренә сөйләп, милли жырларыбызны жырлап, ханым-туташларыбыз күнелле, мәдәниятле вакыт кичерәләр.

Шәрәкъ кичәсе. Оешмабызнын 1963 елдан бирле ясалып килгән бу кичәсе 27 нче мәртәбәсендә 1990 елнын ноябрь аенда шәһәрнен зур клубларыннан саналган «Эстәйт Рум»да зур уныш белән ясалды. Бу кичәгә Төркиядән, Финляндиядән, Канададан, Нью-Йорк шәһәрәненнән вә Невададан килгән кунаклар бар иде. Мөһажәрәттәге халкыбыз Шәрәкъ кичәсе дип аталган мондый тамашаларны беренче мәртәбә 1921 елда бөтен татар оешмалары катнашы белән Харбинда (Маньчжурия) уздырган иде.

1989 елда бабаларыбыз болгарларнын ислам динен кабул итүләренә 1100 ел тулу мөнәсәбәте белән Татарстанда уздырылган бәйрәмгә Диния нәзарәте чакыруы буюнча оешмабызнын вәкилләре буларак идарә тарафыннан сайланган Шәмсия ханым Апакай белән Сәгыйть әфәнде Килки Татарстанга барып кайттылар.

Сан-Франциско татарлары оешмасына һәр ел әгъзалык акчасын түләп килгән милләттәшләребезнен 1990 елдагы саны 260 кешедән гыйбарәт. Идарәбезнен монарчы хезмәт күрсәткән вә моннан сон да көчен бирәчәк рәисләренә, кәтип, казначыларына, бөтен әгъзаларына вакыт вә куәтләрен аямыйча сарыф итеп, урынлы-урынсыз һәм биргәк тә нигезсез тәнкыйтьләргә бакмастан, оешмабызнын яшәвен дәвам иттерүләре өчен рәхмәтләребезне белдереп, үзләренә һәм гаиләләренә сәләмәтлек, озын гомерләр, барча эшләрендә тулы унышлыктар телебез.

Салих АПАКАЙ,

Берлингөйм, Калифорния штаты, АКШ.

1992, № 5

БЕЗНЕ «АЗАТЛЫК» ТАНЫШТЫРДЫ

Минем һәм туганнарымның, Төркиядә яшәүче татар мөһажирләре балаларының теле матур татар теле белән ачылды. Чөнки безнең өй теле татар теле иде...

Төркиянен Эрзурум каласындагы Ататүрк университетында югары белем алдым һәм диплом хезмәтемне дә «Анатолиядә яшәүче татарларның авыз ижаты үрнәкләре» турында яздым. Аннары Энкарадагы дустым галим Әхмәт Тимер мина: «Азатлык» радиосының татар-башкорт редакциясендә эшләүче хезмәткәр Әхтәм Ибраһим (Надир Дәүләт) 1984 ел уртасында Төркиягә кайта, аның урынына редакциягә яна бер редактор кирәк икән, теләсәң, мөрәжәгать ит, дип хәбәр салды...

Мин «Казан Утлары» белән эшкә башлавымның беренче көнендә үк таныштым. Шул көнне, башлыгым Гариф Солтан бүлмәмә кереп, кулыма журналны тоттырды.

— Энем, — диде ул, — син бу эшкә яна башлыйсың. Инчә әүвәл сина кирилл хәрефләрен бик яхшылап өйрәнү кирәк, чөнки бөтен татар матбугатында шул хәрефләр кулланыла. Хәзер син бүтөн эшләргә тотынганчы ошбу журналдагы беренче мәкаләне латин хәрефләренә күчереп яз. Язганнан соң миңа китер, дәрәс язгансыңмы-юкмы, карап чыгармын. Шуны да онытма, бу журнал — татар матбугатының кояшы, татар халкының инчә матур, инчә тирән эчтәлекле, инчә милли бердәнбер әдәби-нәфис журналы. Киләчәктә дә сина бу журналны күп укырга, эчтәлегә белән гел танышып торырга һәм радио тапшыруларында файдаланырга туры киләчәк.

Башлыгым Г.Солтанның шушы сүзләреннән соң мин журналдагы беренче мәкаләне кирилл алифбасыннан латинга күчерергә тотындым. Мәкалә Татарстан Язучылар берлегенен ул замандагы рәисе Гариф Ахуновның берлек жыенында ясаган чыгышы турында иде. Мәкалә, кайбер урыннарында рәсми идеологиягә яхшатланып әйтелгән сүзләр булса да, миңа ошаган иде. Аны, латин хәрефләренә күчереп алып бетергәннән соң, Г. Солтанга бирдем. Ул аны алды һәм бер сәгәттән соң күчермәне миңа кире кайтарып:

— Афәрин, энем, бер генә хата да таба алмадым, шулай дәвам ит! — диде.

Шуннан соң «Казан Утлары» журналын 12 ел буенча кулымнан һич төшөрмәдем. Аның һәр яна чыккан санын сагынып көтеп тора һәм һәрбер битен, һәрбер юлын зур кызыксыну белән укый идем. Редакциябезгә ул журнал өч нөсхә килә иде, ягъни редакция хезмәткәрләре эшли торган һәрбер бүлмәгә берәр.

Күбесенчә радио тапшырулары белән мәшгуль булгандыктан, эш вакытында журналны башыннан ахырынача укырга вакыт житми иде. Шул сәбәптән, журналны өйгә алып кайтам да, анда рәхәтләнеп укып чыга идем.

Редакциябезгә бүтән татар-башкорт газет-журналлары да килеп тора иде. Әмма минем өчен иң кадерлесе «Казан Утлары» иде. Ул чыннан да — татар матбугатының «кояшы» иде. Татар халкына милли аң-белем нурлары чәчә торган бер кояш! Аның һәрбер санында оста шагыйрь һәм язучыларының миңа үзенә магнит кебек тарта торган берсеннән-берсе матур тирән эчтәлекле һәм татар теленә матурлыгын бөтен күркәмлегә белән күрсәтә торган шигырьләрен, һәр төрдән матур әдәбият үрнәкләрен очрата идем. Анда кайвакыт әдәбиятыбызның элекке классикларының әсәрләре дә урын ала иде. Миңа боларның барсы да бик ошый иде. Аларны жентекләп укып чыгу миңа халкымның теле һәм әдәбияты

белән горурлык хисе, милли-мәгънәви рух, бер үк вакытта төрле темаларда тирән мәгълүмат бирә, белемемне арттыра иде.

«Казан Утлары» журналы үзенә юлыннан бервакытта да тайпылмады, анын төп максаты — ин авыр заманнарда да саф һәм күркәм татар телен һәм әдәбиятын ин югары дәрәжәгә күтәрү һәм бер үк вакытта халкыбызга милли ан -белем биру булды һәм бу хәзер дә шулай.

«Казан Утлары»нда чыккан, бигрәк тә әдәби мирасыбызга кагылышлы әсәрләр мине бик кызыксындыра иде. 90нчы еллар башында булса кирәк, журналыбыз 800 еллык әдәби мирасыбыз, Кол Галинен «Кыйссаи Йосыф» дастанын да һәр санында өлешләп бастырып чыгарды. Халкыбыз арасында «Йосыф китабы» дип танылган бу дастан үзенә темасын Коръәндәгә Йосыф сүрәсеннән алса да, олуг шагыйребез Кол Гали асылда менәрчә бәетлек бу дастанны шушы сүрәдә аңлатылган вакыйгалар аркылы халкыбызга күркәм өхлакый үгет-нәсыйхәтләр биру өчен язган булса кирәк. Анда нигездә бер гаилә һәм ул гаилә әғзаларынын тормыш юлында башларынан үткән гыйбрәтле вакыйгалар тасвирлана. Анда туганнарнын бер-берсеннән көнчелек хисенен шундый яман бер хис булып, хәтта туганны туганга дошман итеп, жинаять эшләрлек дәрәжәгә житкерүе, кешелек дөньясын алга илтәчәк юлның дошманлык түгел, бары бер-беренне ихлас күнелдән ярату, үзара дусларча, туганнарча яшәү һәм үзара ярдәмләшү булганлыгы баян ителә. «Йосыф Кыйссасы»нда мин боларны күрдем һәм ул вакыттагы баш редакторыбыз Фәрит Иделләгә бу дастанны радиодан тапшырырга тәкъдим иттем. Ул да моны кабул итте. Мин студиядә бу дастанны укыганга хисләнеп кайвакыт күз яшьләремне тоталмыйм, алар дастаннын бәетләренә кушыла иде. Ни өчен, дип уйлый идем, кешеләр һәм халыклар үзара дусларча, туганнарча тату яшисе урынга, гади мәнфәгатьләр өчен, байлык өчен, жир өчен, хакимият өчен бер-берләре белән сугышалар, нигә бер-берләренен канын коялар? Дөнья хәятә бит нинди кыска! Һәр кеше, һәр жан иясе иртәме-сонмы барыбер үлә. Ни өчен шул кыска гомернең калдерен белмибез, ни өчен аны төрле явызлыklar эшләп әрәм итәбез?

Шулай итеп, без «Йосыф» дастанынын бөтен бәетләрен, аңлатмалары белән, радиодан тапшырдык. Мин монын өчен чиксез рәхмәтләремне «Казан Утлары»на ошбу тәбрикнамә аркылы житкерәм.

Без «Азатлык» радиосы дулкыннарында татар шагыйрьләренә «Казан Утлары»нда басылып чыккан күп кенә шигырьләрен дә матур көйләр кушып тапшырдык. Шулар арасында Равил Фәйзуллиннен «Минем телем», Гәрәй Рәхимнен «Табылдыklar өстәле» дигән шигырен бик еш тапшырганыбызны хәтерлим.

Шушы тәбрикнамә белән мин татар матбугатының якты кояшы «Казан Утлары»на халкыбызга милли хезмәтә юлында чиксез унышлар теләм, ул журналга матур әдәби әсәрләре белән өлеш керткән әдип һәм шагыйрьләребезнен вафат булганнарынын рухы шат, урыннары жәннәтнең түрәдә булсын. Исәннәренә дә корычтай сәламәтлек һәм ижади тормышларын озак вакыт давам иттерүләрен теләм.

*Салам һәм ихтирам белән,
Хәйретдин САДЫЙК (ГӨЛӘЧҮӨЗ),
«Азатлык» радиосының элекке
баш редактор урынбасары.*

«Казан утлары» архивынан

Бөтендөнья язучылары ПЕН-клубының Татар ПЕН-үзәге әгъзалары «Казан утлары» журналы редакциясендә. Беренче рәттә сулдан уңга: Мөсәгыйт Хәбибуллин, Рафаэль Мостафин, Миркасыйм Госманов, Туфан Миңнуллин, Равил Фәйзуллин; икенче рәттә: Харрас Әюп, Зөлфәт, Рәшид Зәйдүлла, Зиннур Мансуров, Нур Әхмәдиев, Флүс Латыйфи, Мөдәррис Вәлиев, Әхәт Мушинский, Тәлгат Бариев, Газинур Морат. 2003 ел.

Чаллыда «Казан утлары» көннәре. Алгы рәттә утырганнардан (сулдан уңга): Рәшид Бәшир, Рәдиф Гаташ, Фәүзия Бәйрәмова, Равил Фәйзуллин. 2002 ел.

*«Казан утлары» шушы бинаның
10нчы катында урнашкан.*

*«Дружба народов» журналы редакциясе вәкилләре «Казан утлары»нда кунакта. Уртада
«Дружба народов» журналының баш мөхәррире Александр Эбанойдзе. 2005 ел.*

Илбарис Надир

ФИНЛЯНДИЯ ТАТАРЛАРЫ

Финляндиядә, финнәр үзләре атаганча өйтсәк, Суомидә гомер итүче татарларның иҗстимагый-социаль яктан, шулай ук дини-милли һәм рухи-мәдәни эчтәлегә буенча гыйбрәтле тарихлары бар. Ул гомумтатар тарихының тирән игътибарга лаек бер өлешен тәшкил итә. Бу тарихны тулы хәлдә тасвирлаган китаплар әлегә булмаса да, аның аерым сәхифәләренә багышланган мәкаләләр, хәбәрләр байтак. Алар Финляндия һәм Швециядә, Германия һәм Төркиядә, Япония һәм Кытайда төрле вакытта, төрле телләрдә һәм төрле мәжмуга, газета битләрендә дөнья күргәннәр. Соңгы егерме ел дәвамында Татарстан матбугатында да Суомидә яшәүче милләттәшләребез турында аерым мәкаләләр басыла башлады. Нәтиҗдәдә язылачак тарих өчен таяныч булырдай шактый материал тупланган дияргә була.

Мөһажирлек тарихыннан сәхифәләр

Мөһажир — безнең телгә гарәп теленнән кәргән сүз булып, «башка жиргә, чит илгә күчүче» дигән мәгънәне аңлата. Халык телендә дә, әдәби телдә дә бу сүз хәзер бик сирәк очрый. Гадәттә, без «эмигрант» сүзен кулланырга күнеккәнбез.

Финляндия татарлары — ул илгә мәжбүри рәвештә түгел, ә ирекле рәвештә күчеп киткән мөһажирләр. Аларның анда күченүләре һәм тотрыклы тупланып яши башлаулары Финляндиянен әле рус дәүләте составында чагына туры килә.

Мәгълүм булганча, Финляндия 1809 елгы солык нигезендә Швеция составынан Россиягә күчәрелә һәм «Бөек князлык» дигән исем астында автоном бер ил булып яши башлый. Озакламый бу князлык жирләрендә урыс гаскәренен берничә гарнизоны барлыкка килә. Аларда татар гаскәриләре дә хезмәт итә. Свиаборг ныгытмасындагы татарлар турында мәгълүматларны андагы хәрби имам аерым дәфтәргә теркәп барган. Хельсинки архивында 1836, 1850, 1871 елларга караган дәфтәрләр сакланган. Аларда Свиаборттагы татарларның бер өлеше Нижний Новгород губернасының Сергач өязенә кәргән авыллардан булуы хәбәр ителә. Фин галиме Гарри Гален әйтүенчә, узган гасыр урталарында Финляндиягә килгән татар мөһажирләренен беренчеләрен шул гаскәриләрнен нәселдәшләре тәшкил итеп, тора-бара аларга Петербургта, Мәскәүдә вак сәүдә эшләре белән шөгыльләнүче якташлары — асламчылар, кырыктартмачылар кушылган. 1870-1871 елларда Хельсинкидә торучылар турындагы белешмәдә мулла Гыйззәтулла Тимергалиев исемә телгә алына. Жәмгысә бу елларда Хельсинкидә яшәгән татарлар саны кырык алтыга житә¹.

Алай да Финляндиягә юнәлүче мөһажирләрнен төп өлеше XX гасыр башына туры килә. Озын гомер юлы узган Хәсән ага кулъязма истәлегендә: «Бабам Хәмидулла Петербургта сәүдәгәр булып йөри торгач, 1868 елда Финляндиягә барып чыга һәм андагы Виипури шөһәртендә урнашып кала, — дип яза. — Шунда яшәү дәверендә

¹ Гарри Гален. Финляндиядәге төрки азчылыкның матбугат эшчәнлегә турында библиографик белешмә. Инглиз телендә. Хельсинки, 1979. 4 бит.

ул фин халкынын самимиятле, культуралы булуын, монда жир-су күплеген күрә, тырышкан кешегә мал табарга унайлыклар житәрлек икәнәнә төшенә. Шуннан соң ул Сергач өязендәге Актук авылында торучы уллары Хәйретдин, Хисаметдин һәм Низаметдингә (бусы минем булчак әтием) хат яза. Жай чыгу белән монда килгез, эш тә, аш та булыр, ди. Көннәрен берендә Хәмидулланын өч улы кинәт кенә юкка чыккач, авыл халкы аптырап кала. Ахырдан, сер ачылгач, хәбәр тарала. Имеш, Хәмидулла Финляндиядә хәзинә тапкан, улларын шуна чакырган. Дөрестән дә, бабамнын өч улы монда яшәр өчен иркенлек, хәлләнер өчен мөмкинлек табалар. Өчесе дә асламчы булып эшли башлыйлар. Актуккә кайтып йөриләр. Өйләнмәгәнә өйләнә. Тора-бара семьяларын да алдыралар, акча туплагач, кибет ачалар. Мин үзем әтием чакыруы буенча Финляндиягә 1915 елда килдем. Шуннан бирле менә шушы илдә гомер кичерәм». (Истәлек Хәсән аганын улы Гомәр Хәмидуллада саклана.)

Хельсинки университетында укытучы татар профессоры Гомәр Таһирнен бер интервьюсыннан: «Әтием Зариф Финляндиягә узган гасыр ахырында килгән, сөүдә белән шөгыльләнгән. Сергач ягындагы туган авылы Куйсуга ул еш кайтып йөри торган була. Ил өчен авыр 1921 елда мине, ике туганымны бөтенләйгә дип Хельсинкигә алып килә. Бу вакытта мин әле унбер яшьтә генә идем». («Казан утлары», 1986, № 4. 116 бит).

Финляндиядә яшәп вафат булган сөүдәгәр һәм жәмәгать эшлеклесе Ибраһим Арифуллага (1901-1955) багышланган озын некрологтан бер өзек китерик: «Ибраһимнын туган авылы Янапар авылы булып, ул анда балачагын уздырды. 1914 елда Финляндиягә килеп, әтисе Габделфәттач янына эшкә керде. Шул ук вакыт ул хосусый сурәттә һәм курсларга йөрөп укуын дәвам итте. 1925 елда Имад Жамалетдиннен Хельсинкидәге фирмасына эш башкаручы булып керде...» («Мәхәллә хәбәрләре». Финляндия жәмгыяте Исламиянен фикерләрен вә эшләрен белдерүче жыентык. Хельсинки, 1955, № 12-13. 12 бит).

Шул ук жыентыкның 1962 елга караган санындагы бер хәбәргә күз салыйк. Ул «Финляндия жәмгыяте исламия»нен фәхри әгъзасы Гомәр Габдерәхимнен 80 яше тулу унае белән язылган. «Гомәр Габдерәхим әфәнде 24.03.1882 тарихында Русия мәмләкәтенен Нижний вилайәтендә Актук исемле авылда доньяга килмештер... 1898дә Хельсинкидә сату белән яши торган абзасы Хәлил Насыйбулла янына килә. Дүрт-биш ел абзасы хисабына сату иткәч, 1903 ел язын Актуккә төшеп Галимә Садыйк кызы Сафиян белән өйләнәшә. Көзен тагын Хельсинкигә кайтып, абзасы кибетендә сатуын дәвам иттерә.

1905 елдан башлап үз хисабына ялгыз сату итә башлый. 1912 елда кибет ачкан йорттан фатиры да булгач, авылда калган өч баласы белән хатынын алдырып, тулы гайлә һәйәте белән яши башлый. Моннан соң Алланын ярдәме, үзенең тырышлыгы аркасында сатуы зурайганнан-зурая барып, Хельсинкинен игътибарга лаек сөүдәгәрләреннән берсе булып китә» («Мәхәллә хәбәрләре», 1962, №27, 13 бит).

Хельсинкидә тукумалар кибете тотучы Нури Сәмәрхан турында минем бер мәкаләм басылган иде. («Яна аваз», 1991, № 8). Анда аның үз авызыннан язып алынган төржемәи хәле дә тасвирлана. Нуриның әтисе Финляндиягә 1915 елда барып чыга, якташлары белән бергә сөүдә эшендә йөри. Егерменче еллар башында ул Куопио дигән кечкенә бер шәһәрдә кибет ача, хәлләнәп алгач, акча жибереп, гайләсен үз янына чакырта. 1924 ел башында биш яшьлек Нури әнисе, абыйсы, бер тутасы һәм әбисе белән Финляндиягә киләләр. Тора-бара Нури фин мәктәбендә укый, татар теле буенча курсларга йөри, дини дәресләрдә иман шарты өйрәнә. Сөүдәгәр буларак берничә шәһәрдә яшәгәннән соң, 1975 елда Хельсинкидә төпләнә. Аның дүрт баласы, алты оныгы бар. Нури Сәмәрхан хатыны Сафия ханым белән Казанда ике тапкыр булып, 1990 елда туган авыллары Актукка да кайттылар.

Китереп үткән мисалларда Финляндиягә күчүчеләр татарлар тарихына хас уртак сыйфатлар шактый ачык гәүдәләнә. Сергач ягынан Хельсинкигә юл тоткан сонгы мөһажир Хәйдәр Гали була. Ул анда 1928 елда бара. Тик аны чик аша үткәрми жәфалыйлар. Ана хәзер 84 яшь. Ул сонгы вакытка кадәр Хельсинки мәхәлләсенен мөэзине булып эшләде.

Егерменче еллар ахырында Финляндия белән Советлар иле арасындагы чикләр тәмам

ябыла. Сталин хакимиятенә хас «тимер пәрдаләр» барлыкка килеп, ике илдә гомер итүче кан-кардәшләр, туган-тумачалар бер-берләре белән күрешү-йөрешү ирегеннән бөтенләй мәхрүм ителәләр. Бу хәл, мәгълүм ки, сонгы елларгача дәвам итте.

Финляндия татарларының асыл туган жирләре Нижний Новгород губернасының Сергач өязенә кергән һәм бер төбәккә урнашкан берничә авыл булып, мөһажирләреннән ин күбесе Актук (борынгырак исеме Янапар) авылына туры килә. Моннан кала Куйсу, Уразавыл, Суксу, Чәмбәли, Өчкүл авылларын атап үтик. Менә шушы авыллар һәм шул әйләнәдәге башка авыллар Финляндиядә гомер кичерүче татарларның тарихи хәтерендә туган як, туган жир, Ватан кебек кадерле төшенчәләргә бергә жыйган газиз бер төбәк, изге бер урын булып күзаллана. Мона мисал рәвешендә Финляндия жирлегендә ижат ителгән үзенчәлекле бер жырны телгә аласы кила. «Авыллар» дип аталган бу жырда Сергач тирәсендәге уника татар авылының исемнәре санап үтелә. Бу, әлбәттә, коры санау гына түгел, жырның һәр тизмәсе туган илне сагыну тойгысы белән сугарылган:

Уразавыл, Кадымавыл, Атаравыл, Кызмавыл,

Туган-үскән илләремнән аерылып тору авыр.

Куйсуында, Ырбинада су буенда таллар юк,

Өчкүлдәге матурларны сагынмыйча хәлләр юк.

(«Жыр дәфтәре», Финляндия төрәкләре берлеге.

Хельсинки, 1974. 13 бит).

Санап үткән авыллардан күчеп китүчеләр Финляндиянен кайсы шәһәрләренә урнашканнар сон? Кызганыч ки, бу дәвамлы тарихны бөтен төгәлгәе белән күз алдына бастырырдай демографик белешмә юк. Алай да кайбер саннар сакланган. Алда телгә алган «Мәхәллә хәбәрләре» дигән мәжмугада «Финляндия жәмгыяте исламия» рәйсе Зүһур Таһирның 1955 елда Хельсинкидә үткәрелгән бер милли кичәдә ясаган чыгышы басылган. Ул анда — «Финляндиядәге 900гә якын ислам төрәкләре (сүз татарлар турында бара. И.Н.) 18 зур вә кечкенә шәһәрләргә бүленеп яшәмәктәләр» дигән мәгълүмат китерә дә, аларның яшәеш-хәятләренә кагылып шулай ди: «Хельсинкидә һәрвакыт жылышлар, мәжлеспәр, төрәкләр берлегенен чәй кичәләре булып тора. Һәр атна мәчеткә 40-50 кеше жылып жомга намазы укыла, никадәр булса да мондагы халкыбыз үзара аралаша, яшьләребез бер-берләре белән танышып, күрешеп торалар. Ләкин дә ягада, бигрәк тә кечкенә шәһәрләрдә яшәгән әгъзаларыбызның, яшьләребезнен хәле башкадыр. Алар аеруча ит мохит эчендә яшиләр дип әйтә була. Аларны онытмау, үз арабызга алдыга тырышу безнең бер вазифабыздыр» («Мәхәллә хәбәрләре», Хельсинки, 1955, № 10-11. 19 бит).

Бу мәжмуганың 1958 елда чыккан 18-19 санында мәхәллә салымын түләгән әгъзалар исемлегә китерелгән. Шулар унай белән анда әле генә телгә алынган 18 шәһәрнең уналтысы санап үтелгән. Моннан ике ел әүвәл мина мәхәллә ярдәме белән ул 16 шәһәрдә торучылар санын ачыкларга мөмкин булды. Тик монда шундый бер искәrmә ясап үтү сорала, кайбер шәһәрләрдә яшәүчеләр санын төп-төгәл исәп белән түгел, якынчарак саннарда атадылар. Нәтижәдә, түбәндәгә күренеш хасил булды: Хельсинкинен үзәндә 500дән артык татар яшәсә, Тапередә гомер итүче милләттәшләр саны 160, Туркуда 105, Ярвинпәдә 70, Коткала 30, Раума, Васса шәһәрләрендә егермешәр, Хувинкәдә уннан артык, Коккала, Куопио, Оулу һәм Пори шәһәрләрендә биш-алтышар, Лахти, Варкаус, Каркку, Форсса шәһәрләрендә икешәр-өчәр кеше яши дип санала. Шулай итеп, хәзергә көндә Финляндия жирендә барлыгы 950 гә якын татар гомер итә дип әйтәргә нигез бар.

Бу урында Финляндия татарларының социаль тормышына, кәсеп һәм шөгыльләренә бер караш ташлыйк. Аларның күбесе сәүдә эше белән мәшгуль. Бу традицион кәсеп. Швециядә яшәүче татар тарихчысы Туркер Соуккан швед телендә басылган бер хезмәтендә болай ди: «Финляндия татарлары әүвәл-әүвәлдән базар дөньясына якын булган. Чәчбаулары, чулар, көзгеләр, кулъаулыклар, шәл, сабын һәм башка шундый көнкүреш әйберләре белән сату иткәннәр. Тора-бара бер өлеше үзләренә кибет ачкан. Күн һәм мехлар сәүдәсенә күчкәннәр» (Медделанден. 1985,

№ 10. Стокгольм, 103 бит)². Әйтелгән фикерне «Финляндия татарларының музыкасы» дигән хезмәтләрендә (ул «Антропологик эзләнүләр» исеме астында инглиз телендә чыккан китапта басылган (Стокгольм, 1978) фин галималәре И.Коленмайнен һәм М.Марямаки да куәтлi: «Өлкәннәреннән бер өлеше келәмнәр, мехлар, тукумалар һәм өс-баш киёмнәре белән сату итә, алар кибетләр тоталар. Яшь буын исә сәүдә юлыннан гына китми, башка һөнәр һәм шөгыль сайларга омтыла» (133 бит). Дөрестән дә, яшләр арасында югары уку йортларын тәмамлап инженер, табиб, юрист, экономист кебек белгечлек алган кешеләр саны елдан-ел арта бара.

Финляндия шәһәрләренә таралышкан татарларның фамилияләрен күздән кичергәндә бер күренешкә гажәпләнми мөмкин түгел. Анда бертөрле фамилияләр бик күп. «Мәхәллә хәбәрләре»ндә ел саен басылып барган исемлек нигезендә, йә булмаса «Финляндия мөселманнарының телефоннар каталогы»на таянып, шундый берничә фамилияне санап үтик. Әгәр Шакир, Гайнетдин, Хәйретдин, Хәмидулла фамилиялә гаилә башлыклары утыздан алып кырыкка хәтле кабатланса, Сөгыйетдин, Жамалетдин, Гали, Бәдретдин фамилияләре илләдән алып житмешкә кадәр кабатлана. Бер үк фамилиядәге гаиләләрнен күплеген миңа Финляндиядәге татарлар арасында ыру-нәсел, туганлык бердәмлегенен көчле булуы белән аңлаттылар.

Туганлык, кардәшлек тойгысы татар дөньясына хас изге хисләрдән санала. Финляндия татарлары өчен бу хиснен аларны бер тирәгә жыеп, таркалудан, югалудан саклап калучы аеруча бәрәкәтле, олы хис икәнлеген аңлавы кыен түгел.

XX гасыр башында Финляндия татарларын рәсми яктан берләштергән оешмалар булмаса да, Хельсинкидә корылган мәчет эшләрен башкаручы бер идарә эшләп килә. Ул төрле шәһәрләрдә урнашкан милләттәшләр белән элемтә булдырып, аларның дини һәм милли мәнфәгатьләренә хезмәт итүне төп бурычы дип саный, аерым кануннарга нигез сала. Мәсәлән, 1897 елда ук мәхәллә әгъзалары өчен едлык салым шартлары турында нizamнамә (устав) кабул ителгән була. Жәмгыятье исламнан 1958 елда үткәрелгән гомуми жыелышында бу nizamнын 17нче маддәсен (бүлекчәсен) үзгәртү турында карар чыгарыла.

Финляндия татарлары тарихынын XX гасыр башына караган чорын аларның ул илдә урнашу-утраклашу чоры дип атау дөрес булыр.

«Финляндия исламия жәмгыяте» һәм аның эшчәнлеге

Бу жәмгыять 1925 елда корыла һәм рәсми рәвештә расланып, яңа устав нигезендә эшкә керешә. Финляндия татарлары үз тарихларының икенче чорын шушы елдан башлыйлар. Андагы милләттәшләр өчен бу чыннан да тарихи ел, язмышның алар алдына «нишләргә» дигән житди бер сорауны куйган елы. Туган жирләрдән күчеп-күченеп килүләр тукталган, чикләр ябылган чак. Сергач яклары белән дә, Татарстан жәмһүрияте белән дә элемтәләр тәмам өзөлгән, хәтта Уфадагы диния нәзарәте белән электән килгән бәйләнешләр киселгән кыен бер заман. Менә шундый борчулы, шомлы бер вакытта Финляндия татарларының аксакаллары бердәнбер хакыйкый юл сайлыйлар: ят илдәге якташларны берләштереп мөстәкыйль дини-милли колония булып яшәргә хезмәт итүче жәмгыять коралар. Финляндия татарлары Исламия жәмгыятенә нигез салучылар итеп дүрт кешене саныйлар: Гомәр Габдерәхим, Гыймәдетдин (Имәд) Жамалетдин, Нурмөхәммәт Гали һәм Вәлиәхмәт Хәким. Болар — бу жәмгыять тарихына мөңгелеккә язылган мөхтәрәм исемнәр.

Үзенчә яшәү дәверендә Исламия жәмгыяте санаусыз күп файдалы эшләр башкара. Аның эшчәнлеге күп тармаклы булса да, бу тармаklar һәммәсе бер максатка — Финляндия татарларын дини-милли йөзен югалтмый яшәтүгә юнәлдерелгән. Моның дәлилләре «Мәхәллә хәбәрләре»ндә аз түгел. Менә бер язма: «Ямьле һәм тыныч фин мәмләкәтенә безнен халкыбыз узган йөз башыннан бирле килеп йори башлаган булса да, бөтенләй монда урнашып яши башлавыбызга 30-35 елдан артык түгелдер. Мәхәлләбез моннан 30 ел элек корылып, шул заманнан бирле, мәхәлләбез

² Бу мәкаләне швед теленнән татар теленә күчереп жогоргоне өчен Хельсинкидә торучы Айгүл Байбулатка самими рәхмәтегемне белдерәм.

корылганга кадәрге кебек, үз милли барлыгыбызны, ата-бабаларыбыздан күрөп өйрөнгән үз милли вә дини гадәтләребезне саклап киләбез». (*«Мәхәллә хәбәрләре», 1955, № 12-13. 8-9 битләр»*).

Алда искә алган чыгышында Зуһур Таһир Финляндиядәге татар яшьләренә багышлап мөтәвәллият исемненән түбәндәге теләк-кинәш белән мөрәжәгать итә: «Беренчедән, ана телебезгә кадер-мәхәббәт белән карап, татарча чиста итеп сөйләшә белү фарызлыгын һәрчак истә тотарга, борынгылардан калган күркәм гореф-гадәтләренә, йолаларны онытмаска, бай рухи-мәдәни традицияләрдән читләнмәскә. Икенчедән, милли барлыкны киләчәктә дә югалтмас өчен башка милләт кешеләре белән өйләнешүләрдән тыелып торырга, бу хәлнен тора-бара милләтебез нигезен какшатуга алып баруын хәтердән чыгармаска. Өченчедән, ислам диненә, иманга тургылык саклап, мөселман дөньясында кабул ителгән кануннарны ихтирам итәргә» (*«Мәхәллә хәбәрләре», 1955, № 10-11. 20 бит»*).

Бу кинәшләрдә Исламия жәмгыятенен күз унында торган төп вазифалар анык итеп әйтелгән. Менә шушы вазифаларны һәм мәхәллә, мәчет алдында торган күп төрле башка эшләренә тормышка ашырып өчен һәр ел саен март аенда (нәүрүз буенча) жәмгыять жыелышы тарафыннан мөтәвәлли һайәте (идарәсе) сайлана. Аның эчендә жиле кеше булып, һәр әгъзага эшнен билгеле бер өлкәсә йөкләнә. Болар арасында дини эшләрдән тыш, мәхәллә йортларын караучы, салымнар жыю вазифасын үтүче, балаларга милли тәрбия бирү, дини дәрәсләр укуы һәм китаплар бастыру эшләрен оештыручы, зиратны тәртиптә тоту өчен җаваплы әгъзалар бар. Болардан тыш мөтәвәлли һайәте тарафыннан һәр ел саен башка шөһәрләрдәге татарлар арасынан «йомышчылар» билгеләнә. Аларның максаты ике арада даими багланышлар булдырудан гыйбарәт.

Исламия жәмгыяте эшчәнлегендә үзәк фигуралар икәү — берсе мәхәлләнән имамы, икенчесе — мөтәвәллият рәисе. Төп йөкне шулар тарта, дилбегә шулар кулында. Жәмгыять оешкан көннен башлап 1962 елга кадәр аның имам хатибы һәм мөдәррисе булып Валихмәт Хәким хәзрәт эшли. Үзенен фидакарь һәм намуслы хезмәте белән ул Финляндия татарларының самими хөрмәтен яулый. 80 яше тулган көннәрдә бу мөхтәрәм аксакалы «Финляндия жәмгыяте исламия» үзенен иң беренче фәхри (мактаулы) әгъзасы итеп сайлый.

Хәким хәзрәтне Төркиядән чакырылган Әхмәт Нәгыйм Атасевәр алмаштыра. Тумышлары ягынан аның әти-әнисе Бөгелмәдән булып, Атасевәр дини гыйлемнәрен шәрәк илләрендә ала. Хельсинкидә егерме еллар хезмәт күрсәткәннен соң, аны Австралиягә — андагы татар мәхәлләсенә имам итеп чакыралар. Хәзерге вакытта Хельсинки мәчетенен баш имамы — Габдрахман Каййа хәзрәт. Ул да Төркиядән килгән. Икенче имам — Әнвәр Йылдырым да шул ук илдән. Икесе дә татарлар, икесе дә гарәп телендә мөкәммәл итеп Коръән укуыганныр кебек, туган телләрендә күнелне хушландыра торган вәгазыләр сөйләләр.

Шунысын да әйтергә кирәк, Тампере, Турку, Ярвинпә, Котка кебек эрерәк шөһәрләрдә татарларның үз мәхәлләләре, үз имамнары бар. Сонгыларының исемнәре Исламия жәмгыяте тарихында шулай ук хөрмәт белән телгә алына.

1975 елда «Финляндия исламия жәмгыяте» үзенен 50 еллыгын олы бәйрәм рәвешендә билгеләп үтә. Юбилейга багышланган тантаналарда ул илдә гомер итүче барлык татарлар да хозурланып катнаша. Чит мәмләкәтләрдән килгән кунаклар да бу бәйрәмне төркі халыклар һәм мөселманнар тарихы өчен күренекле бер вакыйга дип атыйлар. Шул ук елны Хельсинкидә бу дата унае белән фин телендә бер китап басыла. Рәсемле альбомны хәтерләткән бу китапның кадере-кыйммәте елдан-ел артчак кына. Чөнки анда тарихи мәгълүматлардан тыш, Финляндия татарларының иҗтимагый-рухи тормышына караган мөһим вакыйгалар, тармаклар, дин һәм милләт өчен күп хезмәт куйган шәхесләр турында язылган. Шулар исәбеннән мөтәвәлли һайәтендә озак еллар дәвамында күркәм эшләр башкарган берничәсен күрсәтеп үтик: Зуһур Таһир, Госман Гали, Габдулла Гали. Сонгы дүрт елда мөтәвәллияттә рәислек хезмәтләрен Окан Таһир алып бара. Ул Казандагы татар галимнәренә таныш булган профессор Гомәр Таһирның улы, белеме буенча юрист һәм филология фәннәре кандидаты. Аның Казанда дүрт-биш тапкыр булганы бар, сонгы мәртәбә 1989 елда

Болгар дәүләтенә ислам дине кабул ителүгә 1100 ел тулу унае белән оештырылган бәйрәм көннәрендә Финляндия делегациясенен башлыгы буларак килгән иде.

Исламия жәмгыяте урнашкан биш катлы мәһабәт йорт — Хельсинкинен үзгендә, юллар чатында. Аны гадәттә «Мәхәллә йорты», йә «Ислам йорты» дип йорталар. Ул илленче еллар ахырында жәмгыять акчасына салынган. Бу акчанын сизелерлек өлешен анда яшәүче бай татарлар һәм аерым фирмалар бүлөк иткән. «Ислам йорты»нда Финляндиядәге бөтен мөзмин-мөселманнарны күз алдында тотып жиһазланган зур мәчет залы, мәдәни-тәрбияви эшләр белән шөгыльләнүче «Төрөк берлеге» дигән жәмгыять, яшьләр клубы, «Йолдыз» исемле спорт жәмгыяте, китапханә бар. Бу бинада ел дәвамында дини бәйрәмнәр (рамазан, корбан, рамазан шәриф, мәүлөт шәриф) үткәрелә, һәр жомга көнне карты-яше намаз укырга, вәгаз тынларга килә. Клубта ай саен диарлек «Милли кичә», «Жыр кичәсе», «Чәй кичәсе» дип аталган ял кичәләре оештырыла, балалар өчен тәртипләнгән төрле милли кичәләр дә шушында уздырыла. Шул ук йортта аерым гаиләләр оештырган корбан ашлары, туй мәжлесләре була. Төрле вакытларда Казаннан барган артистлар, галимнәр белән булган аерым очрашулар һәм мөселман илләреннән килгән кунаклар белән күрешүләр дә шушы бинада үткәрелә.

Бу йортта минем берничә тапкыр булганым бар. Сонгы баруымда (1989) якын танышым Нури Сәмәрхан мине үзе белән жомга намазына алып барды. Залга сиксәнгә якын кеше жыелган иде. Дикъкатне жәлеп иткәнә шул будды: арада Хельсинки татарлары гына түгел, Финляндиягә төрле гарәп илләреннән, Төркиядән килгән мөсафирлар да, анда даими яшәүче аерым илчелек вәкилләре дә бар иде. Намаздан соң алар татар телендә сөйләнгән бай эчтәлекле вәгазгә дә ихтирамлы игътибар белән тынлап утырдылар. Нури Сәмәрхан әйтүенчә, чит ил мөселманнары бу мәчеткә гел йориләр һәм алар арасында ислам диненә күчкән европалы кешеләр саны елдан-ел арта бара икән.

Жәмгыяте исламия башкарган игелекле эшләреннән берсе итеп анын дини әдәбият һәм андагы балалар өчен уку китаплары, дәрәсләкләр бастырып таратуын күрсәтергә кирәк. Бу изге эшчәнлек утызынчы еллар уртасыннан башлап дәвам итә. Басылган китаплар саны кырыкка якын... Сонгы елларда мәхәлләнән баш имамы Габдрахман Каййа тарафыннан чыгарылган өч китап аерым игътибарга лаек. Алар өчесе дә латин хәрефләре белән Хельсинкидә югары сыйфатлы фин көгазендә басылган, өчесенен дә тышлыклары зөвык белән эшләнгән. Китапларда кулдан ясалган рәсемнәр дә, фоторәсемнәр дә бар. Күләмнәре дә кечкенә түгел. Исемнәрен санап китик: «Иман һәм гыйбадәт» (1986, 161 бит), «Иман шартлары» (1988, 108 бит), «Ислам шартлары» (1989, 203 бит). Аларда ислам диненен төп нигезләре бәйләнә, Коръән һәм башка дини китаплар тасвирлана, төрле сүрәләргә, аятләргә, шулай ук намазга һәм башка дини йолаларга аңлатмалар бирелә. Шунысы да бик әһәмиятле, гарәп телендә китерелгән дини текстлар татарчага төржемә ителгәннәр. Китаплар ахырында дини атамаларга сүзлек өстәлгән.

Мәхәллә китапханәсендә «Төрөк халык мәктәбе» тарафыннан нәшер ителгән китаптар шактый. Шул исәптән пәйгамбәрләр тарихына багышланган берничә китапны, Һәди Максудинның дини йолалар турындагы әсәрләрен, Г.Тукайның «Мәктәптә милли әдәбият дәрәсләре» дигән җыентыгын (1953, 137 бит), укытучы Фәрида Бикчуринның өч кисәктән торган «Уку китабы»н телгә алыык. «Төрөк халык мәктәбе» 1948 елда ачылып, 1969 елга каләр яши. Анын мәгариф өлкәсендәге эшчәнлегә Исламия жәмгыяте белән тыгыз элемтәдә булып, дәрәсләр татар, төрек, фин телләрендә алып барыла. Бу мәктәпне оештыручылар һәм анда укытучыларнын берсе Гомәр Таһир була. Төрле елларда биредә дәрәсләр биргән аерым укытучылар Төркиядән һәм Германиядән килеп йориләр. Алар арасында күренекле татар тарихчысы Габдулла Баттал-Таймас, шулай ук Галимжан Идриси, Закир Калыйри, Сания Гыйффәт, Наилә Бинарк, Фәрида Бикчурин кебек язучылар, жәмәгәт эшлекчеләре, журналистлар бар. Милләт өчен көчләрен аямаган бу зыялыларны Финляндия татарлары бүген дә хөрмәт белән искә төшерәләр.

«Төрөк халык мәктәбе» халыкка егерме елдан артык хезмәт күрсәткәннән соң, укучы балаларнын елдан-ел азая баруы сәбәпле, эшчәнлеген туктатырга мәжбүр була.

Аның урынына мөхәллә каршында атнага берничә мәртәбә сабак өйрәтүче тел-әдәбият курслары ачыла. Бу курслар бүген дә гамәлдә. Аларны кичке курслар дип йөртәләр. Дәрәсләр татар һәм төрек телләрендә алып барыла. Укучы балалар шушында ук дин буенча дәрәсләр тыңыйлар, догалар өйрәнәләр. Жәйләрен исә һәр елны мөхәллә тарафыннан Хельсинкидән чытга «Мәнсәлә» дигән бер ямьле урында махсус курслар оештырыла. Биредә милли, дини дәрәсләрдән тыш балалар өчен төрле уеннар, бөйрәмнәр үткәрелә. Алар табигать кочагында ай бую хозурланып ял да итәләр.

Мөхәллә курсларында укучы шәкертләр һәм балалар бакчасында тәрбия алучы сабыллар өчен Исламия жәмгыяте сонгы ун елда дистәдән артык китап чыгара. Монда ин әүвәл «Балалар бакчасында» дигән берничә жыентыкны, әкият китапларын, А.Алиш, Дәрдемәнд кебек язучыларның балалар өчен язган әсәрләрен, жыр мәжмугаларын күрсәтергә кирәк. Сонгы китап «Сандугачым, син дә сайра» дигән исем астында 1990 елда чыккан. Анда балалар өчен язылган 91 татар жыры ноталары белән бергә бирелгән. Китапларның байтагы андагы үзешчән рәссамнар тарафыннан бала зыгына туры китереп бизәлгән булуын өйту дә артык булма. «Әтәч патша» дигән әкият китабына (1982) язган кечкенә керештә укытучыларның берсе Фазилә Насретдин шулай ди: «Финляндиядә кечкенә генә бер азчылык булып яшәү сәбәбеннән, ана телен саклау һәм дә аны балаларга мөмкин кадәр бай рәвештә күчерү тәрбиячеләр өчен катлаулы һәм кыен бер эш. Телне сакларга теләгәндә ин мөһим нәрсәләрдән берсе — китап». Менә шуны истә тотып, Финляндиядәге татарлар өчен милли телдә китаплар бастырып тарату эшен Исламия жәмгыяте үзенен изге бер вазифасы дип саный. Күпчелек китапларны матбугатка әзерләүдә, Фазилә ханымнан тыш, күп еллар буена балалар тәрбиячесе һәм мөгаллимә сыйфатында файдалы эшләр башкарган Фәридә ханым Низаметдиннең хөрмәткә лаек хезмәт куюын билгеләп үтү гадел булыр³.

Алдарак телгә алынган «Мөхәллә хәбәрләре»нә кинрәк тукталасы килә. 1949-1963 елларда дөнья күргән һәм инде кыйммәтле тарихи чыганакка әйләнгән бу жыентык Финляндия Исламия жәмгыятенен рәсми басмасы. Аның төп максаты — «Жәмгыятьнен эшләрен һәм фикерләрен белдерү». Үз гомерендә утыз саны дөнья күргән бу жыентыкның баштагы саннары гарәп хәрефләре белән басылган. Соңрак гарәп һәм латин хәрефләре аралашып барган. Ахыргы берничә санындагы хәбәрләр исә тулысынча латин хәрефләрендә бирелгәннәр. Менә бу чуарлыкта Финляндия татарларының алфавитларга мөнәсәбәт тарихы да чагыла кебек. Сонгы утыз ел дәвамында андагы басмаларда, кагыйдә буларак, латин алфавиты кулланыла. Төгәллек хақына шунысын да әйттик, бу алфавит латинның бүтенте көндә Төркиядә кулланыла торган варианты һәм ул унга якын хәрәф билгесе белән без белгән һәм, кызганыч ки, гомере кыска булган үз латинбыздан аерылып тора. Финляндия татарлары арасында кириллицаны белүчеләр дә бар. Ләкин анда бу алфавитның абруе юк. Андагы милләтәшләр Татарстан илендә кабат латинга кайтуыбызны хуп күрәләр һәм шуна өмет итәләр.

«Мөхәллә хәбәрләре»ндә Финляндия татарларының дини, ижтимагый, мәдәни хәятләренә караган кызыклы мәгълүматлар аз түгел. Жыентык битләрендә Исламия жәмгыятенен еллык эшләре хақындагы хәбәрләр, булачак ел бюджеты, мөхәллә салымын түләү, укыту эшләре кебек мәсьәләләр даими яктыртылып барган. Күренекле кешеләрнең юбилейлары унае белән язылган мөкаләләр, шулай ук некрологлар да урын алган биредә. Ел саен демографик белешмәләр басыла.

Бу белешмәләр унаеннан түбәндәге мәгълүматны да өстәү сорада кебек. Финляндия татарлары тормышында социаль яктан котылгысыз, әмма дини-милли яктан аклавы авыр булган бер күренеш — катнаш никахлар да очрый. Тарихчы Туркер Соукканнның алда телгә алынган мөкаләсендә шундый юллар бар: «Финляндия татарлары арасында ятка өйләнүчеләр да бар һәм хәзерге заманда андыйлар саны арта бара. Алай да аларга яхшы күз белән карамыйлар, мондый адым жәмәгать арасында хуплау тапмый» (107 бит).

Исламия жәмгыятенен тагын бер тарафтагы эшчәнлеге — аның халыкара

³ Бу мөкаләне язганда мин Фәридә ханым Низаметдин жибергән төрле чыганаклардан да файдаландым. Ана үземнен самими рәхмәтемне өйтәсем килә.

бәйләнешләре. Сонгы кырык ел дәвамында бу җәмгыять чакыруы буенча дөньянын унга якын ислам иленнән (Мисыр, Тунис, Алжир, Пакистан, Согул Гарәбстаны, Иран һ.б.), шулай ук безнең илдәге дини нәзәрияттән күп кенә рәсми вәкилләр һәм кунаклар килгән. Шул вакыт эчендә Финляндия мөселманнар җәмгыяте дә төрле ислам илләренә һәм Советлар иленә (Казан, Уфа, Ташкент, Сәмәрканд һ.б.) үз вәкилләрен жибереп, алар үзара мөнәсәбәтләренә саклау һәм ныгыту эшенә телгә алып сөйләшкән өлеш керткәннәр. Бу бәйләнешләр хакында җәмгыятьнең 50 еллыгына багышланган китапта да, «Мәхәллә хәбәрләре»ндә дә байтак мәгълүмат бар.

Финляндия татарлары Төркия, Америка һәм Швециядә яшәүче татарлар белән милли-мәдәни багланышларда торалар. Үзләренен ял вакытларын Төркиядә үткәрүче гаиләләр байтак. Аннан кыз алучылар яисә кыз бирүчеләр саны да дистәдән артып киткән. Ниһаять, Финляндия татарлары арасынан йөзгә якын кеше — өлкәннәр һәм яшләр сиксәннәнче еллар ахырында туристлар сыйфатында Татарстанда булдылар. Аларнын бер төркемен Хельсинки аша килгән Америка татарлары тәшкил итте. Кунаклар Казанда, татар иленен борынгы мәркәзе Болгарда, Тукай туган кадерле урыннарда булдылар, арадан берничәсе ерак бабалары яшәгән Сергач якларына да сәяхәт ясады.

Финляндия татарлары арасынан хажга баручылар саны утыздан артып киткән. Хажга сәяхәт кылу, хаж күлмәге кию, хаж исеменә дәск булу анда зур мәртәбә санала. Гомере буена сәүдә эшләре белән шөгыльләнгән һәм шул ук вакытта язучы булып танылган Хәсән ага Хәмидулла хажда хәтта ике тапкыр була. Үзенен «Хаж хәтирәләре» дигән ике китабында (1968, 1971) ул бу сәяхәтләре хакында бәйнә-бәйнә итеп, мавыгып сөйли.

Финляндия Исламия җәмгыяте ирешкән казанышларны танымый мөмкин түгел. «Америка, Япония, Төркия һәм башка мәмләкәتلәрдә яшәүче диндәш һәм ирекшәләрәбез мәхәлләбезнең вәзгыятен вә башкарган эшләрен белеп, чын күнелдән шатланганнарын язалар, динәбезне, милли барлыгыбызны саклау юлында тырышуларыбыз өчен рәхмәтләр укыйлар, — диелә бер мәкаләдә. — Төрле мәмләкәтләрдә яшәүче Казан төрекләре арасынан Финляндия мөселманнарында дини-милли эшләр ин тәртипле сурәттә алып барыла, дип әйтсәк, бу сүз нич тә арттырып әйтелгән сүз түгелдер, дип уйлыйбыз». («Мәхәллә хәбәрләре», 1958, № 18-19. 61 бит).

«Финляндия төрекләре берлеге» һәм мәдәният мәсьәләләре

Сүзне бер хәтирәдән башлайсы килә. 1969 елнын маенда без танылган тел галиме Искәндәр Абдуллин белән Хельсинкидә фәнни командировкада булган идек. Безне анда Хельсинки университеты профессоры һәм Г.Тукай исемендәге җәмгыять житәкчесе Гомәр Таһир чакыртты. Көннәрен берендә «Финляндия төрекләре берлеге» оештырган бер кичәдә катнаштык. Ул Хельсинкигә спорт ярышларына килгән төрек боксерлары белән очрашуга багышланган иде. Мәхәллә йортынын зур залына өч йөзгә якын кеше җыелган. Өстәл өсләрендә тәмле чай, татлы ризыклар. Хатын-кызлар аерым, ир-егетләр аерым утырганнар. Аерым өстәл артында төрек спортчылары һәм Төркиянен Финляндиядәге илчелек вәкилләре урын алган, һәркайда Финляндия һәм Төркия флаглары. Кичне төрек берлегенен ул вакыттагы рәисе Әнвәр Хәйрулла ачты. Ул татар сүзләрен төрек сүзләре белән катнаштырып кунакларны сәламләде, Төркия белән Финляндия арасындагы дуслык мөнәсәбәтләре турында сөйләде. Анын «Без аслымыз белән Казан төрекләре» дигән сүзләре истә калган. Төрек кунакларынын берәү чыгыш ясаганнан сон, Хельсинкидәге татар яшыләре матур гына концерт бирделәр. Күмәк һәм ялгыз җырлар, биоләр башкарылды. Концертта катнашучылар төрек телендә дә берничә җыр җырлап, кунаклар күнелен күрдәләр. Ә ахырдан залдагы бөтен халык дәррәү рәвештә «Туган тел»не җырлаганда, без дә кушылдык. Кемдер шунда: «Безнең күмәк кичәдә һәркайчан «Туган тел»не җырлап тәмамлана», — диде.

Бу хәтирәне искә төшерүнең мәгънәсе бар. Төрле унай белән мәхәллә йортында

бәйрәм кичәләре үткәру, сәхнә әсәрләре уйнау, концертлар оештыру — болар барысы да «Финляндия төрөкләре берлеге»нен төп вазифаларыннан берсе. Андый кичәләргә Хельсинкидән чигтә яшәүче милләттәшләр дә чакырыла.

«Финляндия төрөкләре берлеге» 1935 елда оештырыла. Анын уставы бар. Әгъзалар саны ике йөздән артык. Еллык взнос күләме 300 фин маркасы, һәр ел башында берлекнен гомуи жылышы булып, анда тугыз кешедән торган идарә сайлана. Бер елдан соң ул идарә үз эшләре хакында халык алдында исәп-хисап бира.

Берлек алдында торган үзәк максат бер генә: милли хис-тойгыларга куәт бирү, халыкның рухи тормышын мөмкин кадәр әтәлекле һәм бай итү. Мона ирешү өчен берлек үз эшчәнлеген берничә юнәлештә алып бара. Мисал өчен 1961 ел хисабына күз салыйк. Ел дәвамында Хельсинкидә халык өчен татар телендә биш лекция укылган. Сүз Төркиядән килгән татар профессоры Рәшит Рәхмәти, Әхдәс Курат, Габдулла Баттал-Таймасларның милли һәм тарихи мәсәләләргә, баш имам Вәлиәхмәт Хәкимнең ислам диненә һәм әхлакка, икенче имам Әхмәт Наим Атасевәрнең милли телне саклауга багышланган лекцияләре турында бара. Бу елда татар яшьләре өчен алты мәртәбә чәй кичәсе үткәрелгән. Анда катнашучылар милли жырлар жырлап, уеннар уйнап ял иткәннәр. Моннан тыш өч мәртәбә милли кичәләр уздырылган. Аларның берсендә һәвәскәрләр тарафыннан сәхнәдә татар драматургы Галиәсгар Камалның «Хужа һәм приказчик» исемле комедиясе уйнала, аны 400дән артык кеше тамаша кыла. Балалар өчен оештырылган аерым бер кичәдә исә төрөк халык мәктәбендә укучылар «Ятим бала» дигән пьеса күрсәтеләр. («Мәхәллә хәбәрләре», 1962, № 27. 10-12 битләр).

«Финляндия төрөкләре берлеге» үзенчә эшен һәр елны менә шушы рәвешле оештырып бара. Г.Галенның алда искә алган библиографиясенә төрле елларда үткәрелгән милли кичәләреннән программалары да кертелгән. 1943 елда, мәсәлән, андагы һәвәскәрләр сәхнәгә Г.Исхакийның «Жан Баевич» дигән комедиясен куйганнар. Берничә тапкыр уйналган пьесалар арасында Мольерның «Саран»ы, Г.Исхакийның «Зөләйха»сы, М.Фәйзинен «Асылъяр» һәм «Галиябану»ы, Г.Камалның «Банкрот», «Бүләк өчен», «Беренче театр»ы бар. Сонгы вакытта (1984) балалар өчен А.Әхмәтнең «Үги кыз» әкиятә сәхнәләштерелгән.

Миндә «Финляндия төрөкләре берлеге» чыгарган унга якын жыр жыентыгы бар. Беренчесе — «Халкыбыз көйләре» — 1952 елда басылган. Сонгысы — «Жырлык бергә» — 1990 елда дөнья күргән.

Арада ин күләмлесе 1980 елда басылган «Безнең жырлар» китабы. 460 биттән торган бу жыентыкта 477 жыр тексти үзләреннән көйләре, ягъни ноталары белән бирелгән. Дөресен әйткәндә, жырлар басу тарихында мондый зәвыклы, бай итеп эшләнгән китапның Казанда әлегә кадәр беркайчан да дөнья күргәне юк. Андагы әсәрләреннән ыргыдан артыгын татар халык жырлары, калган өлешен татар, башкорт шагыйрьләре һәм композиторлары ижат иткән жырлар алып тора. Дистәгә якыны Финляндия татарлары арасында таралган һәм безнең фольклор фәненә әүвәл мәгълүм булмаган әсәрләр. Шуларның берсе — Сөембикә турындагы тарихи жыр анда бүген дә популяр санала. Китапта төрөк халык жырларыннан да берничә үрнәк бар.

Милли-мәдәни мәсәләләргә «Берлек» башкармасы еш кына ислам жемгыятә белән бергәләп хәл итә. Моның матур мисалы — татар музыкасын саклау, таратуга юнәлгән күркәм эшләр. Күз алдына китерегез, саннары бер менгә дә тулмаган Финляндия татарлары өчен сонгы елларда гына милли жырлар, көйләр язылган дүрт музыкаль тәлинкә һәм ике кассета чыгарыла. Дәрәжәле фирмаларда бизәкләп эшләнгән бу язмаларның бөтен дөньяга сибелгән татарлар өчен милли моннар һәм хисләр, куанычлар һәм юанычлар чиймәсе булуын һәм шунын белән кәдерле бер хатирәгә әйләнүен әйтми калу мөмкин түгел. Мәгълүм «Азатлык» радиосының татар бүлегә, Казаннан барган музыка язмалары белән бергә, Финляндия жирендә башкарылганнырын да даими тапшырып кила.

Искә алган тәлинкәләргә (Финляндия татарлары аларны «такта» дип йөртә) һәм кассеталарга андагы һәвәскәрләр ансамбле һәр хор түгәргә башкарган илләгә якын жыр-көй язылган. Эстрада ансамблендә алты музыкант һәм ике жырчы булса, хорда кырыкка якын һәвәскәр катнаша. Хор башкарган һәм нигездә татар халык жырларыннан

торучы «Ак Идел буйлары» исемле талинкә (1986) тышлыгында һәр жырға карата инглиз һәм татар телләрендә түбәндәге кыска ғына фикерләр әйтелгән:

«Без, Финляндиядә яшәүче татарлар, ата-бабаларыбыздан калган үз гадәтләребезне, милли барлыгыбызны саклап киләбез. Милли жырларыбыз шатлык байрәмнәрендә һәм көндәлек тормышыбызда янгырый. Әңкәләребез бишәктән башлап үз көйләребез белән үстергәннәр. Шуның өчен жырларыбыз безгә якын, алар күнелләребезгә сөнгән». Талинкәләрен берсе — «Сагынам, дусларым» (1979). Тышлыкта — катнашучыларның рәсемнәре.

Аларның күбесе Казан, Чаллы, Мәскәү татарларына таныш. Чөнки бу һәвәскәрләр 1989 елның язендә Финляндиядән килеп, саналган шәһәрләренң тамашачылары алдында күнелле концертлар биргәннәр иде. Халык аларның жырларын, моннарын яратып, сокланып, гажәлләнеп, алкышлап тыңлады. Матбуат битләрендә ансамбль чыгышларына югары бәя биргән рецензияләр чыкты. Юк, бу гадәти концерт кына түгел, — диелгән иде аларның берсендә. Бу — чит илдә гомер итүче милләттәшләребезнен туган телдә сөйләшә, аңлаша алу шатлыгы да, үзләренң сагыну хисләрен түкми-чачми китереп житкәрә алуларына горулану да, рухи ихтыяжларының гәзиз кайтавазын тоюга рәхмәтле булулары да иде» (Гөлнур Гобәйдуллина. «Кош житмәгән жиргә жыр жите». «Социалистик Татарстан», 1989, 20 июль).

1991 ел башында бу ансамбльнен «Кизләү» дип исемләнгән яңа кассетасы чыкты. Башкаручылар төркеменә яшь музыкантлар өстәлгән. Аларның икесе татар, икесе фин егетләре. Репертуардагы яңа әсәрләренң байтагы танылган композитор Л. Батыр-Болгарый жырлары. Кассетадагы ике әсәр аерым игътибарга лаек. Берсе Финляндия татарларының бабаларынан калган «Суләр буйлап» жыры. Борынгы булса да, аның беренче янгыравы. Икенче жырын музыкасын һәм шыгырен ансамбль житәкчесе, Финляндия жирендә мәгълүм гитарист Дәнис Бәдретдин язган. Төп шөгылә буенча ул — коммерсант. «Әлмира» исемле жыры автор, үзе әйткәнчә, Европага хас стильдә ижат иткән. Татар моңы бик чамалы булса да, әсәр яналыгы белән истә кала.

Сонгы елларда «Финляндия төрөкләре берлеге» Казан белән, татар мәдәнияте һәм фәне белән бәйләнешләренә ныгытуга аерым игътибар күрсәтә башлады. Берлек чакыруы буенча атаклы артистыбыз Хәйдәр Бигичев житәкчелегендәге бер төркем 1989 елда Хельсинкидә булып, андагы милләттәшләр күнеленә хуш килердәй концертлар биреп кайттылар («Социалистик Татарстан», 1989, 15 октябрь). Казан университеты доценты, әдәбият галиме Хатыйп Миннегулов Хельсинки университеты чакыруы буенча фәнни командировкага баргач, төп эшләреннән тыш, андагы татарлар өчен борынгы әдәбиятыбыз турында берничә лекция укый. «Берлек» тарафыннан оештырылып, мәхәллә йортында укылган бу лекцияләренә зур кызыксыну белән тынлылар («Социалистик Татарстан», 1990, 6 октябрь).

Ни өчен бу мәдәни оешма «Финляндия төрөкләре берлеге» дип атала сон?

Ин беренче чиратта мона безнен илдә егерменче еллар ахырында тамыр жәя башлаган тоталитар режим гаепле. Алдарак әйтелгәнчә, нәкъ шул елларда Финляндиядә гомер итүче татарлар төп Ватаннарынан мәхрүм ителгән бер халдә калалар, ике ил арасындагы сәяси мөнәсәбәтләр киеренке төс алгач, аралашуларга катгый чик куела. Финляндия жире андагы татарлар өчен матди яктан бай һәм житеш булса да, дине, теле ягыннан ят ил. Шуна күрә аларның бер өлеше дини, мәдәни яктан үзләренә кыйбла итеп Төркияне сайлау фикерен якыйлар. Төркия — төрки халыклар арасында мөстәкыйльлеген югалтмаган бердәнбер суверен дәүләт. Өстәвенә, татарлар белән төрөкләр арасында борынгыдан күлчүе тарихи-мәдәни традицияләр яшәве мәгълүм, анда гомер итүче күрүнеклә татар зыялылары Финляндиягә даими килеп йөриләр. Дөрөс, төрөкләр татар дигән этнонимны үзләренчә атыйлар, алар өчен без «Казан төрөкләре», «шимал төрөкләре». Бу атаманы Финляндиядәге татар колониясе житәкчеләре дә кабул итеп ала. «Мәхәллә хәбәрләре»ндә, кагыйдә буларак, «Финляндия төрөкләре», «шимал төрөкләре» дигән төшенчәләр генә кулланыла. Шуңа күрә 1935 елда оештырылган мәдәни оешманың «Финляндия төрөкләре берлеге» дип аталуы гажәп түгел. Шул ук вакытта бу исемгә тарихи килергә кирәк. Заманында ул Финляндия татарларына үз-үзләрен ислам

динендәгә төрки халык буларак саклау өчен кирәк булган. Ләкин монда исем белән жисемнән бер-берләренә туры килмәвә дә күзгә бәрелеп тора. Андагы татарлар үз туган телләрендә сөйләшә, ата-бабаларыннан калган йола-гадәтләргә тугрылык сактый, милли әдәбиятны һәм музыканы берни белән дә алыштырып булмый торган рухи хәзинә дип саный. Күрәсен, шул сәбәпледер, әүвәлрәк үзен даими сиздереп торган һәм бәхәсләр кузгаткан исем һәм жисем каршылыгы сонгы елларда югала бара. Фәнни мәкаләләрдә генә түгел, балалар өчен чыгарылган китапларда да, аерым музыкаль тәлинкаләрдә дә Финляндия татарларының үз этнонимнары белән, ягъни татарлар дип аталуы һәм гомумән «татар» атамасын кулланудан тартынмаулары шуның бер дәлиле булып тора.

Тукай жәмгыяте турында

Габдулла Тукай исеме — бөтен татар галәмә өчен изге исем, ул милләтнең рухи юлбашчысы да, фидан байракчысы да. Финляндия татарлары хәятендә Тукай кадерле һәм мөкатдәс урын били. Ел саен шагыйрь туган көндә татарлар яшогән эре шөһәрләрдә ана багышлап милли кичәләр үткәрү гадәте яши. Анда шагыйрьнен китаплары басылып тора, аның турында мәжмугалар чыга. «Габдулла Тукай шигырьләре» дип аталган жыентык шагыйрьнен әсәрләреннән торса (аны әдәбият һавәскәре, сәүдәгәр Хөсәен Садык әзерләгән), «Татар шагыйре Габдулла Тукай» дип исемләнгән китапта аның тәржемәи хәле һәм ижаты турында төрле мәкаләләр, хәбәрләр түпланган. Сонгысын Тампере имамы Хәбибрахман Шакир белән шул шөһәрнен мәдәният эшчәне Гайсә Хәкимжан әзерләгәннәр.

Мәгълүм булганча, 1967 елдан башлап Финляндиядә Габдулла Тукай исемен йөртүче мәдәни жәмгыять эшләп килә. Аның оештыручысы һәм житәкчесе — Хельсинки университетында төрки телләр укытучы профессор Гомәр Таһир. Ният-максатынын кыюлыгы һәм яналыгы агынан бу жәмгыять аерым игътибарга лаек. Чөнки монда сүз Финляндия татарларын тарихи ватаннары белән, милли мәркәз саналган Казан белән якынайту турында, икенче төрле әйткәндә, ничәмә еллар бие корыч куллы мәрхәмәтсез саясәт аркасында, бер-берләреннән ясалма читләштерелгән бер милләт кешеләре арасында дустанә мөнәсәбәтләргә юл ачу турында бара. Шушы игелекле максатка ирешү өчен Тукай жәмгыяте егерме елдан артык яшәү дәверендә хөрмәт белән тәкъдир ителердәй күп эшләр башкарды. Бу эшләрнен кыйбласы Финляндия татарларынын рухи-мәдәни ихтияжлар дөньясына юнәлгән.

Билгеле булганча, милли тел һәм әдәбият, сәнгать һәм тарих — халык гомеренен, халык рухынын төп таянычлары. Халыкны шулар яшәтә. Шуны истә тотып, Тукай жәмгыяте Казаннан танылган татар артистларын, сәнгать осталарын һәм галимнәрне чакыртып, алар катнашында Хельсинкидә һәм башка шөһәрләрдә жыелышлар, очрашулар үткөрүне төп максаты итеп саный. Үткән еллар дәвамында жәмгыятынән уңжиде жыелышы уздырыла. Аларда Казаннан барган уңбиш артист һәм тугыз галим катнаша. Финляндиядәгә татарлар күнелен үзенә тарткан жыелышлар, концертлар, лекцияләр, документаль фильмнар — болар барысы да ике илдә яшәүче милләттәшләр арасындагы мәдәни багланышларны көчәйтүгә һәм узара яхшырак анлашуга зур өләш кертә. Шунысын да әйтергә кирәк, Казан артистларынын концертлары унаеннан фин матбугатында татар музыка сәнгәтенә, аның осталарына карата соклану, хозурлану һәм хөрмәтләү хисләре белән сугарылган дистәгә якын жылы, самими бәйләмәләр басыла.

«Илле ел чамасы ана йортымыздан бөтенләй аерылган кебек чит жирләрдә үксез балалардай яшәп килдек, — дип яза Гайсә Хәкимжан «Шатлык» дип аталган мәкаләсендә. — Финляндиядә туып-үскән яшыләремезнен ана йортымыздан һич хәбәрләре булмаганлыктан, алар Финляндиядә генә татарлар бар дип уйлыйлар иде.

Моннан берничә ел элек һич көтмәгәндә, кара болытлар астыннан нурлы кояш ярып чыккан кеби, ана йортымыздан Хельсинкигә татар артистлары, галимнәр килә башлады. Аларның килүләре Финляндиядәгә татарларнын жаннарын янадан тергезеп жибәрде. Үзләрен татар дип әйтергә куркып йөргәннәр дә гайрәтләнәп, аяк өсләренә шатланып бастылар, төрекләшкән татарларнын да күзләре ачылып,

оятлы булган кебек булдылар. Шулай итеп, ике арамыздагы юллар ачылып китте» (1969, 28 август).

«Казан утлары» 1986 елда (№ 4) Тукай жәмгыятенен эшчәнлеген шактый әтрафлы итеп тасвирлаган бер әңгәмә бастырды. Андагы мәгълүматларны кабатлап тормастан, сонгы биш елда Тукай жәмгыяте ярдәме белән дөнья күргән ике китапны телгә алайк. Аларның «Татарика» дип аталганы 1987 елда Хельсинкидә басылды. Бу күләмле хезмәттә татар халкынын тарихына, теле һәм әдәбиятына багышланган егерме сигез мәкалә урын алган. Авторлар арасында бөтен дөньяда танылган һәм төрле илләрдә яшәүче тюркологлар бар. Мәкаләләр биш телдә басылганнар. Бу олы хезмәткә «Советская тюркология» (1988, № 6) һәм «Казан утлары» (1989, №9) битләрендә югары бәя бирелде. Икенче хезмәтнен авторы — күренекле татар археологы һәм тарихчысы профессор А.Халиков. Анын «Кемнәр сон алар, татарлар?» дигән монографиясе әле күптән түгел генә Хельсинкидә фин телендә дөнья күрде. Тукай жәмгыятенен алдагы планында татарча-финчә, финчә-татарча сүзлекләр төзеп чыгару нияте барлыгын да белдереп үтик.

Жыйнап әйткәндә, Тукай жәмгыяте Финляндия татарлары белән Казан татарлары арасында мәдәни һәм фәнни күпәр салуга олы өлеш кертте. Шушы хезмәте белән ул андагы милләттәшләр тарихында үзенә аерым сәхифә ачкан жәмгыять дип саналырга хаклы.

Матбугат тарихыннан берничә сүз

Кайда гына яшәсәләр дә, татарлар гыйлемгә, китаби сүзгә, уку-язуга хирес халык. Финляндия татарларынын матбугат һәм матбагачылык тарихы белән якынын танышканда бу фикернең раслыгына кабат-кабат ышанасын. Анда гомер кичерүче бер үч милләттәшләребез арасыннан китап язучылар һәм ызылган әсәрләренә төрле ысуллар белән бастырып дөньяга таратучылар исемлегендә йөзгә якын кеше бар. Алдарак Исламия жәмгыяте һәм төрекләр берлеге, халык мәктәбе һәм Тукай жәмгыяте кебек оешмаларның эшчәнлеген күздән кичергәндә, алар тарафыннан нәшер ителгән китаплар турында да сүз булды. Болар белән чагыштырганда аерым авторлар чыгарган мөстәкыйль басмалар саны бермә-бер күбрәк.

Финляндиядә 1925 елдан алып бүгенгә хәтле, ягъни алтмыш биш ел эчендә татар телендә дөнья күргән төрле басмалар (дини китаплар, дәреслекләр, жыентыклар, әдәби әсәрләр) саны ике йөзгә житә. Ул китапларны төркемлисә, тәфсилләп тасвирлайсы, тарихи-танып белү күзлегеннән һәм әдәби-эстетик яктан бәялисә бар. Хәзергә исә мин Хельсинкидә гомер иткән һәм үзем күрүп белгән бер язучы турында гына тулырак мәгълүмат бирүне күз алдымда тотам.

Хәсән Хәмидулла (1895-1988) — озын гомер юлы үткән, үз вакытында бәхет эзләп Польша, Төркия илләренә барып чыккан, күп йөргән, күп белгән, гажәеп тырыш, зирәк, туры сүзле бер кеше. Сәүдә дөньясын гына түгел, китап дөньясын да әйбәт белүче зат. Татар мәгърифәтчеләренә хас кин карашлы һәм милли тойгыларга бай булуы белән аерылып тора. Профессор Гомәр Таһирнын фикердәше һәм кардәше. Финляндия жирендә бүген анын балалары, оныклары яши. Зур китапханәсендә күп китаплар саклана. Аерым бер шкафта үзе язган әсәрләр — романнар, хикәяләр, драмалар, шигырьләр.

Үзенен күп тармаклы ижатын Хәсән Хәмидулла журналист буларак башлый. Кем дигән кечкенә бер шәһәрдә торган елларда. 1925 елдан алып «Мәгърифәт» дигән газета чыгара. Ана «фәкать жомга көннәрендә чыга торган саяси, милли вә әдәби газетадыр» дигән искәргә бирелгән. Бу газетаны ул өендәге басмаханәсендә күбәйтәп, Финляндиядәге татарлар арасында тарата, Төркиягә, Кырымга һәм Ленинградка жибереп тора.

1945-1977 елларда чыгып килгән «Шимал очкыннары» исемле журналны Х. Хәмидулла алда искә алган газетанын давамы итеп санаган. Анда төп урынны нәширнең үзе тарафыннан ызылган әдәби әсәрләреннән һәм публицистикасыннан тыш, дини сабаклар, сүрәләр һәм догалар алып тора. «Шимал очкыннары» — безнең мондагы халык өчен мәгърифәт таратучы бердәнбер популяр журнал

булды. Аны карты да, яше дә яратып укый иде», — дип язды миңа Гомәр Тәһир бер хатында.

Хәсән Хәмидулла — фидакәр журналист булу өстенә, егерме тугыз китаптан торган әдәби әсәрләр авторы, фольклорчы һәм тарихчы. Ул бай әдәби мирас иясе: шигъри җыентыклары — унбер («Ватансызлык», 1946; «Монлы таннар», 1949; «Сүнүгә табан», 1951; «Илһам җимешләре», 1970 һ.б.), драма һәм комедияләре-жиле («Хәйрелниса», 1943; «Өзелгән өмет», 1960; «Алдым-бирдем», 1976 һ.б.), проза әсәрләре — дүрт («Тәкъдир каршында», 1950; «Мөһажир бәхетә», 1953 һ.б.). Болардан тыш аның тарих белән бәйләүчә әсәрләре («Янапар тарихы», 1954; «Ник алай?», 1977 һ.б.), ике сәяхәтнамәсе («Хаж хатирәләре», 1968, 1971) һәм фольклор хәзинәләре тулганган ике җыентыгы («Борынгы картлар сүзе», 1951; «Татар халык җырлары һәм моннары», 1975) бар.

Хәсән Хәмидулланы ислам дөньясында да яхшы беләләр. Чөнки ул үз гомерендә егермегә якын дини һәм дини-дидактик китап (шул исәптән «Коръән», «Иман шартлары») бастырып, аларны төрлө илләргә таратучы да.

Биредә шунысын да әйтү зарури. Хәсән Хәмидулла бөтен китапларын үзенен шәхси матбагасында (типографиясендә) бастырып килде. Бу эштә ана ярдәм итүче бердәнбер кеше — хатыны Гөлсем ханым гына иде. Минем ул матбаганы күргәнем бар. Өйләренен аскы катындагы зур бүлмәдә хәрәф җыя торган төрлө машинкалар тезелгән. Гарәп хәрәфләре дә, латин да бар. Төрлө төстәге буяулар, төргәк-төргәк кәгазьләр. Уртада матбага машинасы. Хәсән ага аны эшләтеп күрсәтте, аңлатмалар бирде. Катлаулы, можизалы дөнья. Дистәләгән китапларына ул үзе рәсемнәр ясай, кирәк сызымнарны сыза. Барысына да ничек өлгәрә ул? «Мин бик аз йоклыйм, юкса өлгәрер булмый», — дигән сүзләре истә калган.

Сәүдә өлкәсендә армый-талмый эшләве өстенә (аның радио-товарлар кишетендә хәзер улы Гомәр сату итә), каләм остасы булып танылган бу шәхеснең иҗат мирасын махсус өйрәнәп, аның чит илләрдәге татарлар барлыкка китергән матур әдәбият тарихында тоткан урынын билгеләсе бар. Ул мона һәр яктан лаек затларның берсе.

1985 елда Хәсән Хәмидулланы Финляндия язучылары ассоциациясенә әгъза итеп алалар. Бу — язучының әдәби эшчәнлегенә югары бая бирү.

Финляндия татарлары арасында әдәби иҗат белән шөгыльләнүче тагын берничә кешене телгә алып узыйк. Мин аларны шәхсән күрәп беләм, әсәрләренен шактый китапханәмдә саклана. Сүз өч һәвәскәр турында бара: Садри Хәмит (1905-1987) — кечкенә күләмле утызга якын китап авторы, Гайса Хәкимжан (1896-1972) — өч кискәтән торган шигъри җыентыклар иясе, Гәүһәр Туганай (1911) — ике шигъри мәжмуга авторы, бүген дә иҗат эшчәнлеген дәвам итә, кайбер шигъриятләре «Азат хатын» журналында (1969, № 3) дөнья күргән иде.

Финляндиядә татар спорты турында

Финляндиядә яшәүче милләттәшләребезнен спорт белән бәйләүчә үз тарихы бар. Аның беренче сәхифәләре утызынчы елларда языла башлый. Инчә Хельсинкидә яшәүче егетләрдән бер футбол командасы оештырыла. Ана «Алтын Урда» дигән исем бирәләр. Бу команда 1934 елдан алып Икенче Бөтендөнья сугышы башланганчы сафта була.

Сугыш беткәннән соң, 1945 елда Хельсинкидә мөстәкыйль спорт җәмгыяте оеша һәм ана «Йолдыз» дигән исем кушыла. Әлеге җәмгыять бүгенге көнгә кадр актив эшләп килә. Аның үз уставы бар. Идарәсе ике ел саен сайланып тора.

«Йолдыз» берничә бүлеккә берләштерә. Футбол, гимнастика, теннис төп бүлекләрдән санала.

Беренче вакытта бу җәмгыять башкармасында рәис булып Вәлихәмәт Гали тора, аннан Наим Жамалетдин, Габдулла Галидәр җитәкчелек итә. Алардан соң рәислеккә егерме ел буе (1958-1978) Госман Габдерәхим алып бара. Бу тарихны баян иткәндә аның истәлекләре дә файдаланылды. Соңгы уникаль ел арасында Равил Газиз, Ирхан Низаметдиннәр тырышып эшләде. Хәзерге вакытта рәислек вазифаларын Айфар Хәкимжан алып бара. Ул — рәислек эшләрен башкаручы беренче хатын-кыз.

Хельсинкидәге татар футбол командасы әүвәлрәк түбәндәге лигада булса да, акрынлап өскә үрли һәм хәзерге вакытта алдынгы командаларнын берсе санала. Аны клуб исеме белән «Йолдыз» дип йөртәләр. Футболчыларнын майкаларында милли эмблема уелган. Ярты ай һәм йолдыз.

Татар футболчылары ел саен үз лигаларындагы уника команда белән очрашулар үткәрәләр. Узган ел алар лигада өченче урынны яулауга ирешә. Сиксән тугызынчы елның сентябрь аенда «Йолдыз» командасы Төркиягә барып, анда Истанбул, Анкара шәһәрләрендә студентлар белән берничә матч уйнап кайта. Татар футболчылары ике уенда жинеп чыгалар. Алар кайткач, «Йолдыз» клубы бу сәяхәткә багышлап халык өчен зур кичә оештыра.

Уенчыларнын күбесе Хельсинкидә яшәүче татар егетләре, төп эш-кәсепләре ягыннан сәүдә хезмәткәрләре.

Финляндиядә гомер итүче татарлар арасыннан чыккан һәм андагы мәмлөкәттә генә түгел, Скандинавия, көнбатыш Европа илләрендә дә танылган берничә татар футболчысы булуын да әйтергә кирәк. Хәйрулла Сафкан, Талгать Исмаи, Атик Исмаи, Дәнис Бәшәретдиннәр уеннарын «Йолдыз»да башлап, сонрак Финляндиянең танылган командаларына чакырылалар, ә Атик Исмаи Финляндиянең жыйлама командасында уйнаган атаклы футболчы санала. Фин газеталарында «Йолдыз» командасы турында, аерым спортчылар турында хәбәрләр басылып тора. Татарлар арасыннан спорт буенча бер журналист та бар. Ул — Габбас Бәшәретдин. Танылган спортчылар арасында марафончы Әнвәр Бәдретдин, йөгерүче Сәмигулла Газиз, боксер Исмаи Ногман, тимераякта шуып чемпион булган Хәсән Габдерәхим, йөзү буенча танылган Фәйзрахман Гали, оста атучы Суна Сафкан да бар. Мөһип Жамалетдин дигән хоккейчынын күп еллар бие фин хоккей командаларында судья булып эшләвен дә телгә алырга кирәк.

«Йолдыз» жәмгыяте жәйләрен дә, кышларын да спорт көннәре, хәрәкәт көннәре оештыра. Миндә «Йолдыз» башкармасы тараткан төрле белдерүләр, чакырулар саклана. Аларнын берсендә сүз Паюлахти дигән зур стадионда жәй көне оештырылган спорт бәйрәме турында бара. Анда Айнури Низаметдин дә катнаша. «Без илләден артык кеше идек, — диде ул. — Теннис, волейбол уйнадык, су коендык. Бу күнелле ял ике көн дәвам итте. Мәчет алдыннан автобуслар белән киткән идек, шул ук автобуслар кире кайтарды». Ике ел элек «Йолдыз» үткәргән сабантуйны искә төшерәсе килә. Мин аны үз күзем белән күрдәм. Ул көнне Хельсинкидән һәм Тампередән бик күп халык үз машиналарында Ярвинпә шәһәренә жыйелды. Бу шәһәр үзәгендәге агач мәчет мәйданында матур итеп сабан туге үткәрелде. Төрле милли уеннар уйналды, ярышлар оештырылды, милли жырлар жырланды. Халык өчен «Йолдыз» бушлайга милли ашлар әзерләгән иде.

Әйтүләренә караганда, мондый ял бәйрәмнәре ел саен берничә тапкыр булып тора.

Германиядә яшәүче мәғлүм татар тарихчысы, сәясәтче Гали Акыш Финляндиягә еш килеп йөри. Бу илдә анын туганнары яши. Бер килүендә ул: «Икенче дөнья сугышынан соң чит илләрдәге шимал төрекләре арасында тәртипле һәм матди багымнан тәмин ителгән оешмалары белән фәкать вә фәкать Финляндия төрекләре генә калдылар... Сөзләп, күкрәкләрегезне киереп, үзегезнең милли-дини барлыккны саклап калган бер оешма буларак мактана аласыз», — дип белдерә. («Мәхәллә хәбәрләре», 1958, № 18-19. 42 бит). Бу сүзләрдә бүген дә хаклык һәм гадиллек көче бар.

Финляндиядә гомер итүче татарларнын, әлбәттә, үз проблемалары күп. Матди һәм рухи мәнфәгатьләренә акыллы бәйләнештә, ирешелгән югарылыкта саклап калуга юналгән көндөлек көрәш алардан күп егәр, сәләт, оешканлык һәм бердәмлек сорый. Бу сыйфатлар исә аларда бар. Алар үз калерләрен белеп, сайлаган кыйблаларына тугрылык саклап яшәргә омтыла. Мона Финляндия татарларынын гасырдан артыкка сузылган бай тарихы шаһит.

«КАЗАН УТЛАРЫ» УЛ...

ЖУРНАЛЫБЫЗ ТУРЫНДА ФИКЕРЛӘР

Миркасыйм Госманов,

Татарстан Фәннәр академиясе академигы:

— *Шәхсән минем үз тормышымда, үземнең рухи дөньямда да «Казан утлары»ның үзенә генә хас «мөһбәрә» бар. Беренче мәртәбә мин ул журналны, әле «Совет әдәбияты» дип аталган чорында, 1947 елда ук кулыма алган, 1948 елдан исә анда басылган әсәрләренә йотылып укый башлаган идем.*

Бу елларны атавым очраклы түгел. 1937-38 еллардагы кансыз репрессияләр, бигрәк тә Икенче дөнья сугышы чорында Казаннан әдәбият, китаплар килү өзелеп торганнан соң, шул кырыгынчы еллар ахырында гына, «күк капусы» ачылган төсле, Кытайда без яшәгән Голжә шәһәренә дә Казанда чыккан журналлар, китаплар яңадан килә башлаган иде... 1948 елда ук журналда басылган «Намус», «Язгы җилләр» романнарын, төрле мәкаләләренә, ишигырларына уку өлгәе «Казан әле исән, рухы да тере икән» ише шатлык һәм сөенечләренә көчәйтте генә.

Журналның санаулы нөсхәләрен нәүбәтләшеп, без яшьләр үзара чиратка язылып, түземсезлек белән көтөп алып укый идек.

Мондый хәл, минемчә, бер бездә генә булмагандыр. Соңрак ачыкланганча, Алманиягә эләккән, Төркиядә яшәгән милләттәшләребез дә шул журнал аша туган ил хәбәрләрен беләп торганнар икән. СССРның төрле төбәкләренә сибелгән татарлар хакында әйтеп тә торасы юк.

Әгәр XX гасыр башындагы рухи хәлләребез, теләк һәм амтылышларыбыз, шул юнәлештәге конкрет гамәлләребез хакында «Шура» һәм «Аң» битләреннән белә алсак, сонгы 70-80 еллык иҗтимагый, рухи тормышыбызны, фикерләү үзенчәлекләребезне, казаныш һәм унышсызлыklarны белер, алар өчен безгә «Казан утлары»н актарырга кирәк булыр иде.

Әлбәттә, журнал узган юл әлләни шома, гел үргә менү генә булмаган. Әдәбилеге бәхәссез, сыйфатлары югары әсәрләр белән мәҗбүри тагылган примитив агиткалар да, башларга (язмышларга) суга торган күсәк-мәкаләләр дә билгеле елларда басылгалады анда. Ничек кенә булмасын, алар да тарихыбызның (язмышларыбызның) аерылгысыз өлешләре булып кала.

Шул ук вакытта бу журналның соңгы 30-40 еллык, бигрәк тә якын 15-20 елындагы аның тоткан юлыннан, әдәп-әхлагы чагылышы булган затлылыгыннан канәгать булырга кирәктер. Шөкер! «Үзгәртеп кору», «реформалар үткөрү» дип бер адым алга атлап, икене чигенгән, «кыргый капитализмга» күчү ише тотрыксызлык, башбаштаклык, әдәпсезлек, ертлачлык һәм кансызлыklar хөкөм сөргән елларда да ул сабыр вә саллылык, чын әдәбиятка хас әдәплелек хисләрен югалтмады. Затлы әдәби басмаларга хас сыйфатларын җуймады. Афәрин!

2006

ЯКТЫРАК ЯНА «КАЗАН УТЛАРЫ»

Разил Вәлиев,

 Татарстан Дәүләт Советының фән, мәгариф, мәдәният һәм милли мәсьәләләр даими комиссиясе рәисе, Татарстанның халык шагыйре.

— Моннан төгәл утыз ел элек, Чаллы шәһәрәндә яшәгәндә, миңа «Казан утлары»ның алтмыш еллыгына чакыру килеп төште. Бу олуг юбилейда катнашу-катнашмау турында ике төрле фикер булырга мөмкин түгел иде. Әмма анда нинди бүләк белән барырга, Чаллы язучылары, Чаллы халкы исемнән нинди котлау сүzlәре җиткерергә? Озак уйлап тормадым, түгәрәк башлы, сизгер йөрәкле дуслым, ул вакыттагы «Энергетик» Мәдәният сарае директоры (соңрак Г.Камал театрының мәшһүр җитәкчесе) Шамил Закиров янына юл тоттым.

Ул һәрвакыттагыча якты йөз, тәмле сүз белән каршы алды. Мине тыңлап бетергәч, берәз уйланып торды да, фикерләрен тезеп китте: «Казан утлары» – татар халкының рухи көзгесе, язучыларның, әдәбиятның төп йорты. Димәк, син, шагыйрь буларак, журналны ишигыр белән котларга тиеш. Аннары ул язучы-әдипләрне генә түгел, татар халкының барча зыялы затларын үз тирәсенә туплаучы, милләتكә юнәлеш бирүче, аны алга әйдәүче дә...»

Студент чагымда берничә ай редакциясендә эшләп алган, Хәсән ага Туфан тәкъдире белән бер туплам ишигырләремне бастырган бу олимпиадага хөрмәтем дә, рахмәтем дә зур иде. «Шамил дус, анда миннән башка да ишигыр укучылар күп булып, әйдә, журналга багышлап өр-яңа җыр язык та, юбилей тантанасында шуны яңгыратыйк!», - дидем мин. Ул, бүлмәне тугырып елмайды да, хулавын белдереп кулга шатылдатып сукты һәм өстәлдәге телефонын алып композитор Илгиз Закировка шалтырата башлады.

Юбилей көнне Чаллы язучыларының уртак котлавы булган әлеге җырыбызны Чаллы егете Азат Хөсәенов җырлап бетергәч, зал алкышларга күмелде...

Язылуына утыз ел булса да, ул җыр әле һаман сәхнәдән төшми. Аның озын гомер кичерүенә, кичишкесез, халкыбызның «Казан утлары»на булган бөтмәс-төкәнмәс ихтирамы, мәхәббәте дә сәбәпчедер.

Журналның туксан еллык юбилей көннәрендә мин эчтән генә шул җырны көйләп йөрим...

Яктырак яна «Казан утлары»,
Чакыра безне үзенә һаман.
Кайтабыз сиңа, кайтабыз, Казан,
Учак янына җыелган сыман...

2012

ТАРИХИ ЗАРУРИЯТ

Татар имласын латин хәрефләренә күчерү хакында сүз инде байтактан дәвам итә. 1990 елның 30 августында Татарстанның дәүләт суверенитеты Декларациясе игълан ителгәннән бирле бәхәснән тынып торганы юк. Ләкин, ничек кенә булмасын, шуннан сонгы еллар эзсез узмады. Ниһаять, латин имласына күчүнен зарурлыгы белән телче галимнәр дә, әдипләр дә, укытучылар һәм телгә азы-күпме мөнәсәбәте булган башка даирәләр дә килеште сыман. Хәзер инде төп бәхәс конкрет яссылыкка күчтә - кайсы хәрефне ничек кабул итәргә? Бүгенге көндә вакытлы матбугат битләрендә берничә вариант гамәлдә йөри. Берәүләр аз гына камилләштереп иске «Яналиф»не кайтару ягында булса, икенче берәүләр исә бөтенләй төрки халыклар өчен уртак имла булдыру, ягъни бер үк янгыраштагы авазларны бертөрле хәрефләр белән белдерү ягында (андый вариант Төркиядә узган кинәшмәдә барлык төрки халыклар вәкилләре тарафыннан хупланган иде). Ләкин монда да фикер уртаклыгы житеп бетми. Шулай булуга карамастан, аерым фидакарьләр көче белән латин имласы акрынлап гамәлгә керә бара. 1992-1993 елларда Казанда башта «Яналиф»тә, сонрак уртак төрки имлада халыкара «Dönja» гәзите чыгып алды, 1993 елда «Мәгариф» нәшрияты профессор Вахит Хаковның «Telen delgənil asar» китабын «Яналиф»тә бастырып чыгарды. Берәз сонрак борынгы чор татар шагыйре Кол Галинә «Кыйссаи Йосыф» поэмасы, «Идегәй» дастаны уртак төрки имлада дөнья күрделәр. Үз вакытында «Казан утлары» журналы да латин имласында уку үрнәкләре биреп барган иде.

Бәхәснән бөтен нечкәлекләренә кереп тормастан, шуны гына әйтсә килә, латин имласына күчүнен өстенлегә бәхәссез. Без, ниһаять, татар теленә бөтен әйтелеш кануннарына туры килә торган әлифбага ия булачакбыз. Гарәп имласында язган вакытлардагыча, барлык төрки халыкларның уртак мәдәни багланышлар майданын булдыруга таба сизелерлек адым ясалачак. Шуның белән бергә, татарга бөтенләй ят кириллица тамгаларының алынып ташлануы сәбәпле, әлифбада хәрефләр саны кими, билгесен, ягъни апострофны да кертпә, алар нибарысы 34кә калачак, һәм ин мөһиме — яна имла туган телебезне чит-ят телләр басымыннан, аларның касәфәтәннән йолып алырлык көчле корал да ул. Чөнки ана чит сүзләренә «татар тегермәнендә тартырык» мөмкинлекләр салынган.

«Идел» журналы редакциясе һәм татар ижтимагый үзәге оештырган симпозиумда катнашучы бер төркем милләтпәрвәр зыялылар (Р.Хәкимов, В.Хаков, Х.Курбатов, Д.Исхаков, Ф.Сафиуллин, Ф.Зөлкарнәй, Р.Мөхәммәтдинов, Т.Бариев, Ф.Латыйфи, Ж.Сөләйман, Г.Хәмиди, Ф.Уразаев һәм башкалар) тарафыннан әзерләнгән һәм расланган «Яна имла төзүнен төп кагыйдәләре»ндә, шулай ук яна имланың технологиялелек, стандартлык, экономиялелек, артыклыктан качу, язылышта кагыйдәләр санын мөмкин кадәр киметү кебек аспекты да күздә тотыла...

Ф. ЛАТЫЙПОВ.

1997, N8

«КАЗАН УТЛАРЫ» УЛ...

ЖУРНАЛЫБЫЗ ТУРЫНДА ФИКЕРЛӘР

Рабит Батулла,

Татарстанның халык язучысы:

— «Казан утлары»нда чыккан татар әдәбияты жәдүһәрләре тупланган «Сүнмәс утлар балкышы» исемле антологияне укыган кеше татар тарихыннан, сәнгатьнән, әдәбиятыннан, сәясәтнән хәбәрсез була алмый. Сөекле журналыбызның әһәмияте, аның милләтебез язмышында уйнаган роле бәһаләп бетергесез.

Йөз елга якын гомерендә «Казан утлары» исемнәрән төрләндерде, әмма аның рухы, максаты үзгәрмәде. Бөек журналыбызның бөек максаты халыкны, милләтне үз янына туплау, үз идеяләрен сеңдерү була килде. Ул барча башка журналларга үрнәк ата булып торды, тора һәм торачак, иншалла!

2012

Фәүзия Бәйрәмова,

язучы, тарих фәннәре кандидаты.

— Мин «Казан утлары» журналы редакциясендә 1979-84 елларда корректор булып эшләдем, шул елларда журналда беренче әдәби әсәрләрем басылды, шунда эшләгәндә Казан дәүләт университетына читтән торып укырга кердем. «Казан утлары» журналы исә мине үзендәге әдәби мохите, анда зур шәхесләрнең, язучыларның эшләве белән җәлеп итте, алар арасында булу өчен мин корректор булып эшләргә дә риза идем.

Ул вакытта журналның мөхәррире легендар партизан, шагыйрь Зәки абый Нури иде, бик гади, ярдәмчел кеше иде, мәрхүм, урыны җәннәттә булсын! Ул елларда миңа Әхсән Баянов, Ренат Харис, Кояш Тимбикова, Ринат Мөхәммәдиев, Рәдиф Гаташ, Марсель Галиев, Мансур Вәлиев, Мөдәррис Вәлиев һәм башкалар белән бергә эшләргә туры килде, алар минем үземә карата да, иҗаатыма карата да нәрчәк хәерхә булдылар. «Казан утлары» журналы барлык татар язучылары өчен туган йортлары кебек иде, алар моннан чыгып тормадылар, мин дә күпчелек әдипләр белән шунда таныштым. Әйтик, Әмирхан Еники, Гариф Ахунов, Аяз Гыйләҗев, Нурихан Фәттах, Фәрвәз Миңнуллин, Мөхәммәт Мәһдиевләрне мин беренче тапкыр биредә күрдем, аларның әсәрләрен кат-кат укып, хәрәф хаталарын гына түгел, мәгънә буюнча кайбер төгәлсезлекләрен дә төзәткәләргә туры килде, алар моңа рәхмәт кенә әйтәләр иде... Беренче әдәби әсәрем, «Балын» повесте «Казан утлары»ында 1983 елның август санында басылып чыкты, үзем аннан киткәч тә, күп кенә әсәрләрем шушы журнал битләрендә дөнья күрде... Дөньяда бер генә очраклы нәрсә дә юк, шуңа күрә әдәби тормышым башында «Казан утлары» журналында эшләвемне язмышы бүләге дип кабул итәм...

2012

— Үз милләтенең язмышы белән бу кадәр дә аерылгысыз, кендеккә кендек бәйләнгән әдәби басмалар җир йөзөндә бардыр, әмма сирәктер. «Казан утлары» безнең утлар кебек кенә күренсә дә, безнеке генә түгел. Ул бүлешкән саен арта, бетми торган хәзинә. Аның яктысы җир йөзөндәге һәр залымны фаиш итеп яктыртты һәм һәр кимсетелгәнне яклап җылытты. Ул биш гасыр буге аяусыз изелгән, рухи үсешне тәэмин итә торган барлык тамырлары милләтнең җан авазын асраган басма буларак — барлык дөнья күләмендәге халыкара күренеш, халыкара казаныш.

Һәм — без исән! Чөнки байракчыбыз — «Казан утлары» исән! Искиткеч сынаулар аша ул безнең әдәбиятыбыз аша әдәббезне, туганлыгыбызны саклап килде. Хәзер мин уйлым-уйлым да, тагын да бер тапкыр уйлап куям: үзем илге елга якын басылып килгән, үземне кадерләп үстергән, мине, гади бер чокырда яткан татар авылыннан чыккан сугыш ятимиеннән шагыйрь, язучы, публицист, тануларынча, җәмәгать эшлеклесе итеп тәрбияләгән журнал коллективы, анда эшләгән мөхәррирләр үзләре генә дә нинди әдәпкә, кешелеклекеккә, белем, талант-кабияткә ия булырга тиешләр иде икән?!

«Казан утлары»н саклау — милләтне саклау ул.

«Казан утлары»на карап яшик, туганнар!..

2012

— «Казан утлары» белән тәүге танышуымның кайчан булуын төгәл генә әйтә алмыйм, чөнки мин аны бик кечкенә вакытларымнан беләм. Ул минем күңелгә «Совет әдәбияты» исеме белән кереп калган. Әле мәктәпкә кергәнче, 1941-42 елларда мин аны әле укып түгел, күрәп белә идем инде. Анда язылган әйберләрне укыган кешеләрнең сөйләвеннән белә идем. Мин 1923 елда гына барлыкка килгән Актүбә дигән яш һәм кечкенә авылда үстем. Анда шул заманның яшьләре зур авылдан аерылып чыгып, оҗмах кебек матур бер урында яңа тормыш корып җибәргән булганнар. Шуңа күрә анда өлкән кешеләр дә, тирәннән килгән традицияләр дә, китапханә дә юк иде әле. Китапка бик нык кытлык иде. «Совет әдәбияты» әнә шул китапка булган ихтыяҗны шактый дәрәҗәдә канәгатьләндереп торган. Өлкәнәя төшкәч, журналдан өзелмәдем. Германиядә хезмәт иткәндә ялга кайткач, авыл өебездә килгән бөтен саннарны җыеп укый торган идем...

«Казан утлары» телебезне, мәдәниятебезне саклау җәһәттеннән дә төп чыганаclarның берсе ул. Журналны яратып укыйм. Ләкин халкыбыз өчен үтә мөһим мәсьәләләр турында язганда кыюлыкны арттыра төшкәндә дә ярыйдыр.

2012

Хөрмәтле редакция!

Сезгә күптәннән хат язарга уйлаган идем, 10нчы сандагы ике мөрәжәгәтегез, ниһаять, бер сәбәп булды: Фәнис Яруллинның көндәлекләре турында һәм шәхси архивтан фотолар турында.

Мин Татарстаннан бик еракта, Себердә яшим. Гомерем буена мәктәптә эшләдем. Рус телен һәм әдәбиятын укыттым. Татар телен мәктәптә укытканда, 60-70нче елларда ничек өйрәткән булсалар, шул кадәр генә беләм. Хаталарым булса, гафу итәрсез. Хәзер пенсиядәмен, шулай да мәктәп музейларын житәклим. Инде рәхәтләнеп татар әдәбиятын укырга да вакытым бар. Журналыгызны ике ел алдырам, киләсе елга да ызылдым. Авылда татарча укучылар кимеп бара, шул борчый.

Безнән авылда Мәнвия Хөсәен кызы Шихова дигән зур ихтирамга лаек тарихчы бар иде. 2009 елда, 80 яшендә бакый дөньяга озаткач, ул гомер буена жыйган тарихи раритетларны, 20дән артык альбомда жыйган фотоларын, 66 ел буена алып барган көндәлекләрен (1943 елдан), 50 буынга хәтле

Фоат Вәлиев (уңда) классташлары О.Шихов һәм Р.Зәйнетдинов белән.

шәжәрәләрен, бик матур чигү һәм үрү кул эшләрен, бик күп тарихи китапларын, хатларын һ.б. жыеп, мәктәптәге бер бүлмәдә аның ядкарена музей ачтык.

Мәнвия апаның шул мирасы арасында «Казан утлары» журналының 50нче еллар урталарынан алып 2009 елга хәтле һәрбер (800ләп) саны бар. Мин, музейның мөдире буларак, сонгы еллардагы саннарның күбесен укып чыктым. Мәнвия апа да һәрбер санны зур игътибар белән укыган икән. Ассызыклап барган: бит читләренә үз фикерләрен язган. Укыганда аның белән тагын бер сөйләшеп, йә бәхәсләшеп, йә ризалашып укыйсын...

Укыган әсәрләрем арасында иң яратканнарымның берсе Фәнис Яруллинның «Сирәгәя бара аккошлар»ы булган иде. «Кем елый» шигырен 9 майда хәтта сәхнәдән дә укыдым. Сугыш елы балалары елап тыңлады. Фәнис абыйның көндәлекләре чыга башлаганнан соң мин журналны алу белән аның сонгы битләрен ачам. Нинди көчле шәхес! Көндәлекләрен укыганда үзенә рухи якын кеше белән ирмәкләшкәндәй буласын. Авыру кешедә нинди ихтыяр көче, никадәр оптимизм! Лев Толстойча, нинди ачылып бетү, үзен аямайча барысын да ярып салу. Аның тормышка мәхәббәтә депрессия дип авыруга сабышучы сауларга зур үрнәк. Хатыны белән мөнәсәбәтләре турында укыганда Фәнисне, ул нинди бәхетле дип уйлыйсын.

«Жидкәннәр жиддә сынала» дигән повесте белән 1970 елда 10нчы класста татар теле укытучысы Рәжия апа таныштырган иде. Анда да бик яратып, Н.Островский белән чагыштырып укыган идек. Аннан соң күп еллар минем өчен татар әдәбиятын

уқырга мөмкинчелек булмады диярлек. Сезнен журналыгыз һәм «Сөембикә» безне татар мохите белән бәйли. Без, Себер татарлары, үзезгә Казаннан күбрәк игътибар көтәбез (соңгы елларны «Түгәрәк уен» фольклор фестивале дә безне бик үстерде).

Мәктәптә Равил Үтәбай-Кәрим чыгыш ясей.

жирләнгәннәр. Туган якларына да килгәләп йөрделәр. Себердә туганнары аларны онытмаганның, бәлкәм, аларның фотосын бастыру бездә журналны яздыручылар санын да арттырыр.

Безнен авыл белән бәйле зур шәхес — ул Равил Үтәбай Кәрим. Уфада яшәп, ижат итеп Казаклар авылында жирләнгән дип беләм. Равил абый 1958–61 (?) елларда Үләнкул авылында укытучы булып эшләгән. Ул елларда безгә татар авылларын күтәрү өчен Татарстан ягыннан күп кенә укытучылар жиһәзләнә булган. Минем әтием Абдрахман Рахмангулов Равил абый белән бик дуслар иде. Өзбөздә аның бүләк иткән китаплары саклана. (Дерес, ул вакыт аны Кошкин Равил дип йөртәләр иде).

1989 елда Үләнкул урта мәктәбе 50 еллык юбилеен үткәрдә. Равил абый да килгән иде, бик матур чыгыш ясады.

Сезгә уңышлар теләп,

Зәлифә РАХМАНГУЛОВА.

Мәгариф отличнигы.

Большееречье районының Үләнкул авылы,

Омск өлкәсе.

«АГУ» ЧЫГАРГАН ЖИРДӘ

Урта Азия шәһәрләрендә гастрольдә вакытта (1967 ел) Илһам Шакир группасын Кыргыз филармониясе автобусында йөртәләр. Бик күп шәһәрләрдә булганнан соң, чират Хәйдәрәкан шәһәренә килеп житә. Автобус шоферы тарткалаша башлый:

— Мин Хәйдәрәканга бармыйм. Ул әллә кайда, тау өстендә, минем тормозлар начар. Аннан соң, сезнең концертка анда кеше дә килмәячәк. Анда күп булса биш-алты татар бардыр.

Илһам шофердан сорый:

— Ул шәһәрдә халык нәрсә эшли соң? — ди.

— Таудан терекөмеш чыгаралар, — ди жегет.

Шуннан Илһам, кызып китеп, шоферны аты-юлы белән сүгә башлый.

— Агу чыгара торган жирдә татардан башка кем эшләсен! Тиз бул, алдакчы, кабыз машинаны, киттек! — ди.

Автобус таулар арасына юл ала. Концерт башланарга ике сәгать алдан менеп житәләр болар тау башына, Хәйдәрәкан шәһәренә. Кечкенә генә бер шәһәрчек, бер мәктәп, клуб һәм терекөмеш, сөрмә заводы. Бердәнбер клуб янына, сабан туена жыелган кебек, татар халкы килгән. Болары — билетсыз калганнары. Алар гармуннар, сый-хөрмәт белән артистларны каршы алалар.

— Илһам ага, зинһар, артык билет саттыр. Агу да күрә алмый калабыз, жырынны ишетә алмый калабыз! — дип, халык жылый-жылый ялына.

— Нишлим соң, агайнеләр! — ди Илһам. — Клубыгыз дүрт йөз генә урынлы бит.

— Басып торырбыз, Илһам туган, чыдарбыз, идәнгә утырырбыз! — дигәч, Илһам, сыйдыра алган кадәр, халыкны кертергә куша.

Куанычтан халык Илһамны, шоферны, башка артистларны кочаклап, сөеп рәхмәт әйтәләр, чирәмгә жәелгән дәстарханга — табынга дөшәләр.

— Илһам ага, — ди бер салмышрак татар. — Без синең жырыларыннан башка яши алмыйбыз. Утыз елга бер генә татар концертынын да монда килгәнә юк иде. Кайлардан килеп чыктыгыз сез монда?

Илһам Шакир:

— Соң, шулай бик сагынгач, жырымны да бик яраткач, нигә минем концертка исерек килеш килден, туган? — дип ачулана башлагач, салмыш агай, күз яшьләре белән жылап, болай ди:

— И Илһам дус, Илһам дус, бәйрәм бит бүтен, олы бәйрәм. Сине күрү бәйрәм түгелмени? Бәйрәмдә кем генә безаз тотмый калсын.

Икенчесе ана кушыла:

— Тауларга качкан бу тәмүтка ничекләр килеп чыктың син, Илһам кардәш? Бу бит төрмә-зиндан жире. Монда, бу жәһәннәмгә урыс, кыргыз артистлары да килергә курка. Агулы урын бит бу. Монда сина озак калырга ярамый...

Бу шәһәрдә ин күбесе татарлар икән. Житәкче урыннарда Идел буеннан куылган немецлар. Шәһәрдә яшәүчеләрнең уртача гомере кырыктан узмый, ди. Һава тулы, ризык-су тулы терекөмеш-агу пары икән. Элек монда тоткыннары эшләткәннәр, хәзер татарлар эшли.

— Алайса нигә бу агулы жирдә ятасыз? Кайтыгыз үзәбезнең Татарстаныбызга! — ди Илһам.

— Җи, Илһам туган, — ди бер ир. — Монда акча күбрәк түдиләр шул. Концерт башланар алдыннан Илһам артистларга әйтеп куя:

— Күпме хикәя-шигырегең бар — сөйләгез, күпме көй беләсез — уйнагыз, ничә биюегез бар — биегез! Рәхәтләнеп калсын бу халык!

Концерт башлана. Имчәк балалары белән яшь аналар, ярым исерек ирләр — зал дыкма-дык тыгызланып тула. Шуна да карамастан, зал шулкадәр тыныч, тәртипле, һәр сүзне, һәр жырыны игътибар белән йотып утыра. Илһамның моңа күнеле була һәм ул, гадәттә ике сәгать ярым жырласа да, бу юлы биш сәгать өзлексез жырлый. Халык кызык жирдә иркенләп көлә, моңлы хикәя, сагышлы жыр ишетсә, тыела алмыйча жылый. Аннан соң уч төбеннән ут чыкканчы кул чаба... Концерт тангача дәвам итә. Ниһаять, тәмамлана. Бөтен халык артистларны шәһәр читендәгә күпергә чаклы озата бара. Буш автобус әкрән генә алдан бара. Артистлар, Илһам халык белән бергә атлый. Читтәнрәк караган кешеләр бу күренеш ниндидер бер олы кешене күмү, матәм процессы дип уйларга мөмкиндер. Ләкин автобус буш... Халык жырлый, гармун-баян уйный, халык жылый.

— Тагын килегез, жаннарым! Онытмагыз безне! Без бит монда ятимнәр! Онытмагыз! — дип кычкыралар.

Илһам Шакир исә аларга:

— Туган якка кайтыгыз, гомерегезне монда әрәм итмәгез! — ди. Артистлар автобуска керә. Автобус китеп бара. Барысының да күнеле тулган.

Шулчак Илһам шоферга тыныч кына әйтеп куя:

— Их син, дус кеше! Нибары алты татар, дисең...

Еллар уза. КамАЗ төзелә башлагач, Илһам Чаллыга килә. Концерт беткәч, бер төркем тамашачы сәхнә артына, Илһам янына керә.

— Без Хәйдәрәкан шәһәрәндә очрашкан идек. Сөз килеп киткәч, халык жирсәде, озақ торып булмады. Жырын тартып кайтарды, рәхмәт сина, Илһамыбыз! — ди алар.

БАТУЛЛА.

1995, N2

«Казан утлары»на – 90

Баксаң, «Казан утлары»бызга да 90 тулып куйган икән. Кемгә ничектер, миңа бу журнал бәләкәй генә булса да Нух пәйгамбәр карабын хәтерләтә. Миссиясе – шул ук, кавемнең рухи дөньясын рухсызлык туфаныннан коткару булган караб-журнал ул.

Шаулый диңгез,
Жил өрәдер,
Жилкәнен киргән караб!
Төн вә көндөз
Ул йөзәдер:
Юл бара ят ил карап.

Заманаларның жил-давылларына

сынатмый, еллар буге жир йөзенең тартлар яшәгән бик күп «ят ил»ләре белән бергә «Томанлы Альбион»ны да урап, 90 ел буена милләтнең рухын Нух карабы кебек саклады һәм саклый ул. Төвәккәллек һәм ныклык белән офыклардан-офыкларга ашыга-ашыга...

Үз туксаның туксан, туган көнең котлы булсын, «Казан утлары»! 90 яшең яңа башлангыч булып, яңа бетмәс-төкәнмәс серле 90лы офыкларны яуларга язсын сина, караб-журнал!

Рөстәм СУЛТИ,
шагыйрь.
Лондон.

ТИГЕЗЛЕК АША ТАТУЛЫККА

Татар-башкорт мөнәсәбәтләренә тулы ачыклык кертер вакыт житте, минемчә... Монарчы без бу мөнәсәбәтләренен елдан-ел бозыла баруын күреп, ишетеп торсак та һәм шуна кәефебез бик кырылса да, ике арадагы «дуслык» хақына сүз әйтүдән тыелып килдек. Аннары күршеләр эшенә тыгылу булмасын дип тә үтә саклык күрсәтергә тырыштык. Әмма ләкин менә мин, шул күрше жирләрдә туып-үскән, шуның һавасын сулаган, суын эчкән татар язучысы буларак, Башкортстанда яшәүче татарларның бүгенге хәле һәм киләчәк язмышы турында күптән үк уйланып, борчылып килүемне әйтмичә кала алмыйм. Мона минем хакым бардыр дип уйлыйм.

Сүзне мәгълүм нәрсәләрдән башлыйк: Башкортстан — күп милләтле республика. Ләкин аның 90 проценты чамасы халкын өч милләт — урыс, татар, башкорт тәшкил итә. Сан ягыннан урыслар беренче, татарлар икенче, башкортлар өченче урында. Татарлар белән башкортлар төрки халык, диннәре бер, телләре бик якын. Мостай Кәрим Казанга бер килүендә бу ике халыкны бер төптән үсеп чыккан куш каенга охшаткан иде. Мона бик жинел ышанырга була; бик борын заманнарга кермичә, соңгы 4-5 гасырны гына алганда да татарлар белән башкортлар бер үк жирләрдә аралашып, көсеп итешеп, кызлар да бирешеп яшәп киләләр. Сугыш-кырылыш түгел, татулык һөкем сөргән алар арасында. Шулай да алар, чыгышлары буенча төркидән саналсалар да, икесе — ике халык. Моңы истән чыгармаска кирәк.

Әмма ни кызганыч, борыннан яшәп килгән татулык соңгы елларда андавы читен дошманлыкка әйләнә. Дөрәсрәге, кемнәрдер әйләндерергә тырыша. Ике халыкның да абсолют күпчелегендә бер-берсенә дошманлык булмаска тиеш. Мәсәлән, мин үскән Этколда (хәзерге Дәүләкәндә) башкортлар белән татарлар бер үк урамнарда күршеләр булып яшәделәр, иллә-мәгәр алар арасында дошманлык түгел, бернинди житдирәк низагы да булмый торган иде. Һәр ике халык та борыннан килгән гореф-гадәтләрен саклап, тыныч кына яши бирәләр, бер үк мәчеткә йөриләр, бәйрәмнәрдә бер-берсенә кунакка йөрешәләр иде.

Бер урамдагы күршеләр арасында булмаган дошманлыкның бер-берсеннән ерак утырган татар-башкорт авыллары арасында булуы мөмкинме, нәрсә житми, нәрсә бүлешәселәре бар аларның? Жир-су бүлешәселәре юк лабаса!..

Әмма ясалма рәвештә тудырылган милли антагонизм шулай да бар. Бу антагонизм бигрәк тә бер ише башкорт уку-мышлыларының татарга карата мөнәсәбәтләрендә ачык күренә башлады. Күптән моңы сизеп килә идек инде, ләкин вакытлы гына чирдер, бер үтәр әле дип ышана идек. Мәгәр ул үтү түгел, отыры көчәя генә барды. Ахырда бөтенләй милли шовинизм төсен алды — аеруча башкортның шөһәр яшләрәндә... Һәм бу аяныч хәлнен төп гаепчесе — Башкортстанның партия житәкчелеге дияр идем мин. Соңгы 15-20 ел эчендә башкортны татарга каршы кую, татарны төрлечә чикләү-кысу, хәтта аны йотарга тырышу Башкортстан житәкчеләренен рәсми сәясәтенә әйләнде. Жан исәбен алганда татарларны авылы-авылы белән башкорт итеп язү, татар мәктәпләренә көчләп башкорт телен кертү, татарларны үз телендәге матбугаттан, китаптан аеру — болар барсы да житәкчелектә утыручыларның инициативасы белән ачыктан-ачык эшләнә башлады. Моңы инде Совет шартларында бөтен бер халыкка карата үткәрелгән геноцид димичә мөмкин түгел.

Моңдый сәясәтне аңлау өчен бер нәрсәне истә тотарга кирәк. Башкорт борынгы халык булса да, яшә милләт, Россия дәүләтенә «ирекле» кушылса да «ак патша» кулыннан

милли мохтарият алатмады. Бары революциядән сон ғына ул, Зәки Валиди аркасында, күп милләтләрдән элгәрәк автономия алуға иреште. Табиғый инде, үз исемендәге республикада ул тизрәк үсәргә, күтәрелергә, бары үзе генә төп хужа булып танылырга тиеш иде. Әмма ни өчен аның бу омтылышы татарға каршы юнәлтелде сон?

Мәғлүм булганча, ин башта татар-башкорт жәмһүриятен төзү күздә тотыла. Тиешле карары да чыгарыла, проектлары да эшләнә, ләкин төрлө сәбәпләр нәтижәсендә бербөтен жәмһүрият урынына аерым-аерым башкорт һәм татар республикалары төзәлә. Һәм менә шул чакта ук инде ике халык арасын киләчәктә бозчак хәтәр орлык салынып кала да. Мин моны Мәскәү тарафыннан татар халкына карата үткәрелгән мәкерлө сәясәтнен нәтижәсә дип карыйм. Чынлап та, Идел — Урал арасындагы зур бер регионда тоташ яшәп килгән татар халкын кыл урталай бүлеп, ике якка аерып кую шуны раслый түгелме?!.. Арادا тар ғына елга, ә язмышларда нинди зур аерма! Нәтижәдә без бөтен бер милләт булып яшәү мөмкинлеген югалттык.

Балки, татарны болай аерып кую башкорт файдасына булгандыр?!.. Юк, киресенчә түгел микән, чөнки республикада татарның берничә йөз менгә күбрәк булуы чын башкортның гел эчен पोшырып, саруын кайнатып торучы сәбәпләргән берсе булса кирәк. Ике төкә башы бер казанга сыймый дигәндәй, башкортның татарны һаман да күпсәнүе, анарга гел генә каныгуы да башлыча әнә шул «тарлык» кыбырсыну аркасында киләдер дә, ахрысы. Сонгы вакытлардагы ямьсез күренешләр дә шуны раслый, минемчә.

Кайчагында уйлап куям: Зәки Валидинең башкорт халкын үз жирендә күпчелек итәр өчен «Кече Башкортстан» төзеп, башкаласын да Стәрлетамакта ясады дөресрәк булмады микән?!.. Асылда бит башкортларның төп массасы «Кече Башкортстан»га кергән жирләрдә туланып яши дә. Исемендә «кече» дигән сүз булса да, ул шактый зур һәм табигатә белән гаять бай территорияне — Жәңүби Уралны, Ирәйдек, Сакмар, Ашказар, Акидел (урта агымына чаклы), Дим буйларын эченә алган. Монда татарлар булса да — азчылык. Ә Уфа тирәсе торгыны татар, Уфа үзе дә татар каласы, инде анардан көнбатышка табан китсәң, Ыкка кадәр тоташ татар авыллары тезелеп утырган... Боларны Башкортстанга кертеп, ниңә әле ике халыкны буташтырырга, башкортның милли бөтенлегенә куркыныч тудырырга? Шулай уйламады микән үзе дә типтәрдән чыккан Зәки әфәнде?!.

Хәер, бу хакта башкалар да уйлаган булырга тиеш. Чөнки Татарстанны ыглан иткән декретның махсус искәрмәсендә Бәләбәй һәм Бөрә өязләренә кайсы республикага керү мәсьәләсен сонрак халыктан сорап хәл итәргә диелгән иде. Ләкин, кызганычка каршы, Ленин кул куйган декретның шушы искәрмәсә гамәлдә үтәлмәде, халыктан сорап тормыйча ғына үзек карары белән ул өязләр Башкортстан составында калдырылды.

Әнә шулай туа хәзерге Башкортстан... Республика зур, бай, милли составы бик чуар, мәгәр монарчы алар бер үк жир-суларда ничек яшәгән булсалар, шулай яшәргә дә тиешләр. Башкортның азрак, татарның күбрәк булуы да әле ул чакта ниндидер бер гайрә табигый хәлдән саналмаган. Яна туган урта республиканы бергәләп житәкләү, аякка бастыру да беренче нәүбәттә алар өстенә төшкән. Тик шуны әйтәргә кирәк, татарлар башкортка караганда һәр жәһәттән алгарак киткәнгә күрә, республика тормышында да алар зуррак урын тоталар. Житәкче органнарның күбесендә татар коммунистлары утыра, мәгариф һәм мәдәният өлкәсендәге эшләрне дә башлыча татарлар алып бара. Республиканың гамәлдәге теле дә ул чакта татар теле — гәзит-журналлар, китаплар да татарча чыгалар, йөзләгән башкорт авылларында балаларны да татар мәгалим һәм мәгалимләре татарча укыталар. Монын өчен рәхмәт әйтүче булгандырмы — белмим, ләкин татарның ул хезмәтен башкортны «татарлаштыру» дип аңлатырга тырышулар сонгы вакытларда еш ишетелә башлады. Бу, әлбәттә, чеп-чи ялган. Татар бит башкорт арасына читтән миссионер булып килмәгән, ул да бит шул ук илнен бик күптәнгә үз кешесе... Үзәндә барын тугандаш халыкка риясыз бирүче генә... Көчлөп-жылтып чуқындыру, ә чуқынмаганның качып китәргә мәжбүр итү түгел ич бу!.. Башкорт үзенендә жипләндә һәмишә искечә хөр-иркен яши биргән.

Әмма башкорт исемен йөрткән республика, иртәме-сонмы, башкортлаштырга тиеш иде, билгеле. Башы аның автономия алган көннән үк башлана. Ә инде егерменче елларга кергәч, бигрәк тә башкортның үз әдәби теле гамәлгә куелгач, башкортлашу

асруча көчәя. Бу унай белән шуны әйтү дә урынлы булыр: башкортның үз әдәби телен булдырырга омтылуын Галимжан Ибраһимов Казаннан торып бик нык яклап чыга. Аннары башкорт телендә әлифба төзү, дәреслекләр чыгаруда да Уфаның үзендәге татар укымышлылары якыннан катнашалар... Әлбәттә, башкортлашу бик законлы табигый күренеш иде. Һәрбер автономия алган республикада ул шулай куелган, шулай бара да. Ни дәрәжәдә ул дәрәс, гадел бара — бусы икенче мәсьәлә.

Һәм Башкортстан шартларында әнә шул «икенче мәсьәлә» озаklamый беренче урынга чыга да инде. Ягъни башкортлашу процессы көчәя барган саен татар халкының хокук һәм мөмкинлекләре чикләнә бара. Бу хал үзен бигрәк тә культура өлкәсендә ачык күрсәтә: бөтен матбугат әкрәнләп башкорт теленә күчеп бетә — татар телендә бары бер гәзитә генә торып кала. Татар телендә китап чыгару да туктала. (Татар әдип, шагыйрьләре башкорт теленә күчәргә мәжбүр була.) Театрда да шул ук хал — күпчелеге татар артистларынан торган Уфа театры башкортча гына уйный башлый.

Хәлбуки, Башкортстанның ул чактагы Конституциясендә татар теле дә башкортныкы белән беррәттән дәүләт теле булып саналган. Шулай булгач, һәр ике халыкның да милли культурасы бер үк хокуклар белән файдаланып, янәшә яшәргә һәм тәрәккый итәргә тиешләр иде.

Ул чагында татар культурасы башкортныкына үсәргә ирек бирмәс иде, диючеләр булыр. Мин үзем мана ышана алмыйм, чөнки башкорт халкының милли аны бик көчле, теле бик бай, фольклор ижаты да гаять бай, саф үзенчә яшәргә һичшиксез кодрәтәннән килер иде. Мина калса, үзләренен асыл нигезләрендә яшәгән ике якын культура бер-берсен бары тик баетыр гына иде. Бу минем күптәнге карашым... Мәгәр бер халыкның мәдәниятен икенче халыкның мәдәни ихтияжларын чикләү исәбенә үстәргә тырышу — бу инде, йомшак итеп әйткәндә, әдәпкә сыймый торган нәрсә. Ә миллионнан артык татарны кая куясын?.. Ул әнә яши, үрчи, картлары урынына үсеп житә яшыләре. Республика туган көннән алып, аның тормышында бик актив катнашып килә. Татар көче кермәгән бер генә хезмәт тармагы да юктыр, мөгаен. Ләкин милләт буларак аның нинди хокуклары бар, милли ихтияжларын теләгәнчә үти аламы ул?.. Һәр милләт кешесенә житди ачылыр һәм үсәр өчен майдан кирәктер бит инде... Һәм менә көчле чышмә үзенә юл эзләгәндәй татарлар да башкортлаштыру процессына тартыла башлыйлар. Язучы буласы килгәнә башкортча язарга тотына, фәндә эшләргә теләүчесе — башкорт галиме булып китә, житәкчелеккә үрмәләүчеләр — гүя чын ихластан башкорт патриотына әйләнә... Озаklamый бу «башкортлашу»ның тагын бер гажәеп ягы күзгә ташлана: татардан чыккан кайбер кешеләр ансат кына башкорт булып китә; янә килеп, башкорт тарихын баету максаты белән татар мирасына әкрәнләп керү башлана. Совет чорындагы милли сәясәттә алдау, ялган, фальсификация һәр халыкта да бик күп булды, бу шаукымнан татар-башкорт та, билгеле, читтә калмады. Мирас мәсьәләсә, әлбәттә, катлаулы мәсьәлә, аны бары тарихи дәрәслектән чыгып кына хал итәргә мөмкин — бу исә галимнәр эше. Шуна күрә мин бәхәссез ике мисал китерү белән генә чикләнәм: берсе аның, бик күптәнгесе — татарның милли шагыйре, үз гомерендә бер авыз башкортча язмаган Мәжит Гафурины башкорт классигы дип игълан итү; икенчесе, сонгы вакыттагысы — татар халкының күнелендә күптән кадерле урын алган, татар драматургиясенә классик гәүһәре булып саналган «Галиябану»ны башкорт драматургиясә үрнәгә итеп тану... Йә, әдәбият тарихы белән күпме-азмы таныш кем генә бу ялганнар белән килешә алыр икән? Ә бит бер ялган икенче ялганны тудыра, һәм ул бервакытта да халыкларны якынайтмый, читләштерә генә.

Шулай ук мин бер милләттән икенче милләткә күчүнен дә бик четерекле бер мәсьәлә булуын яхшы аңлыйм. Бигрәк тә татар белән башкортка килгәндә, икесенен берсе булып аталуы бик жинел. Алар арасында аралаш никахлар да аз булмаган — шул сәбәпле катыш канлы татарны да, башкортны да күп табып булыр иде. Шуна күрә минем шәхсән беркемне дә милләтен алыштырган ул дип атап күрсәтәсем килми. Хакым да юк, белмиң да... Тик шуны гына әйтә алам, чын башкорт хәзерге заманның янә «башкортны» ни өчендер өнәмичә, шикләнеп карый, ә татар аны һаман да үзенекә итеп саный — моны минем күзәткәнем бар.

Гадәттә, милләтне билгеләү һәркемнен үз эше диләр. Мәгәр мондый караш белән

килешүе читен. Чөнки кеше үзенен чын милләтен белеп торган хәлдә икенче милләткә күчә икән, ул шунын белән бергә ата-бабаларын да, туган һәм туачак балаларын да күчерә. Мона анын хақы бармы? Миңа калса, кеше төп тамырыннан аерылмаска тиеш. Милли чыгышны саклау — кешенен халкы алдындагы намус бурычы дияр идем мин.

Әмма бу очракта милләтне алмаштыруның халыклар арасындагы мөнәсәбәткә тәэсире нинди — иң мөһиме әнә шунда. Ике халыкның үзара мөнәсәбәтен яхшыртамы ул, әллә киресенчә начарлатамы? Бу уңай белән миңа бер кешенен исемен шулай да атарга туры килә.

Сүз Мидхәт Закир улы Шакиров турында. Мәгълүм булганча, Башкортстан шартларында партия өлкә комитетының беренче секретаре йә урыс, йә башкорт булырга тиеш — башкортның чыны табылмаса, ялганы да ярый... Ә унбиш ел буена республика башында диктатор дәрәжәсендәге беренче кеше булып утырган Шакиров асылда кем?.. Чын башкортмы ул? Атасы Закир абзый революциягә чаклы Казанның «Мөхәмәдия» мәдрәсәсендә укуыткан хәлфә. Анын Казандагы баласы һәм туганнары, белгән кешеләренә әйтүенә караганда, татар булып йөрگәннәр. Хәер, Закир абзыйның нәселендә дә башкорт каны булуы бик ихтимал. Шулай булган тәкъдирдә дә мин анын улы Мидхәт Шакировны ялган башкорт дияр идем. Ин элек гамәленә карап. Нәкъ менә анын вакытында республиканы башкортлаштыру сылтавы белән татар халкын төрлечә кысу-чикләү яман көчәйде. (Мисал өчен татар мәктәпләренә башкорт телен көчләп кертүне искә төшерү дә жите.) Анын вакытында бер ише башкорт яшыләрендә милли шовинизм тышка бәрәп чыкты. Ниһаять, татар-башкорт арасын төмам бозылып бетүгә китереп житкерде.

Ни өчен Шакировка республиканың төп бер халкына карата мондый геноцид дип атарлык сәясәтне үткәрү кирәк булды сон? Чөнки үзе чын башкорт булмагач, «жилкәбездә һәмишә татар утыра» дип зарланган башкортны тынычландырыр өчен, шул рәвешчә үзенен хакимлеген саклар өчен кирәк булган ул ана... Инсафлы чын башкорт моны эшләмәс иде, әлбәттә...

Ситуация хәзер шундый ки, ямьсез ызгыш гүя мал бүләшә алмаган ике бертуган арасында бара. Килештереп булачакмы аларны?

Башкортстан үзенен суверенитетын игълан итте. Ул Россия Федерациясә һәм Советлар Союзы составында калачак. Статусы үзгәрәчәкме — ул каләрсен ачык кына белмим. Һәрхәлдә, хокуклары артырга, мөстәкыйльлөгә кинәергә тиеш. Менә шушы яңа шартларда республикадагы миллионнан артык татар халкының да язмышы яңадан каралырга тиештер дип уйлыйм. Ине искечә калдыру һич мөмкин түгел — кала икән, ике халык арасында туган хәзерге кискен каршылык та сакланачак. Республиканың тынычлыгы һәм иминлегә өчен бу хәвефлә хәлдән, әлбәттә, чыгу кирәк.

Татар-башкорт мөнәсәбәтләрен яңадан караганда түбәндәгеләренә истә тоту зарур:

Беренчедән, татар белән башкортны аерып торган этник ызан югалмаска тиеш. Милләт тормышы, гайлә тормышы кебек үк, үзенен тәртип-низамнары, горейф-гадәтләре белән яши. Якынлык никадәр зур булса да, һәркайсы милли үзенчәлектәрен барыбер саклый. Димәк, башкортның — башкорт, татарның татар булып калуы табигый күренеш. Шулай булып килгән ул, һәм шулай булып дәвам итәргә дә тиеш.

Икенчедән, бер республика шартларында яшәүче бу ике аерым халык, әлбәттә, бер үк хокук һәм мөмкинлекләр белән файдаланырга тиештер инде. Сан ягынан рустан кала икенче урында торган татар халкының мона тарихи, икътисади һәм мораль яктан да һичшиксез хақы бар. Әгәр Идел-Урал арасын бөтен бер регион итеп алсак, шушы зур аралыкта башкорт һәм татарлар Ислам динен кабул иткән заманнардан бирле яшәп килделәр. (Ибне Фазлан сәяхәте шуны раслый түгелме?!) Инде Казан ханлыгы бетерелгәннән сонгы заманны алсак та, татарларның золымнан качып, Идел-Кама буйларынан Уралга табан күченә башлауларына да 3-4 гасыр вакыт үтеп киткән... Шуна күрә дә бит инде Октябрь революциясеннән сон бу зур регионны башта Идел-Урал штаты, аннары Татар-башкорт жөмһүрияте итү турында проектлар төзелә, карарлар чыгарыла. Соңыннан бер урынына ике республика

төзелгән икән, халыклар бит һаман шул ук утырган жирләрендә калганнар. Шулай булгач, Башкортстан эчендәге татар халкы да башкортның үзе кебек үк төп халыктан саналырга тиеш. Ана «килмешәк» дип карау асла дәрәс булмайчак.

Инде мәсәләнен ыктысиди ягына килсәк, монда һичбер төрлө бәхәскә урын да юк, минемчә. Житмеш ел буена татар халкының Башкортстан хәзинәсенә тир түгеп керткән өлеше берәүнекенән дә, артык булмаса, һич тә ким түгел. Башкортстанны яшәткән төп көчләрнен берсе ул, димәк, бирү генә түгел, үз ихтыяжларын таләп итәргә дә аның хақы бар.

Мораль (яки юридик) яктан килеп карасак та сүз һаман шул ук хокук мәсәләсенә килеп төрәл: чынлап та татарның үз телендә балаларын укуытырга, үз телендә язарга, китап, гәзит, журналларын чыгарырга, кыскасы, башкорт үзе файдаланган барлык мөмкинлекләр белән дә файдаланырга хақы юкмыни? Ике арадагы низагның нигезендә шул хокуклар тигезсезлеге ята түгелме соң?!

Үзеннән-үзе аңлашылса кирәк, бу гаделсезлекне бетерүнен чарасы бер генә — ул да булса милли хокукларны тигезләү... Законлы рәвештә, Конституциягә кертеп: мәсәлән, Башкортстанның элеккеге Конституцияләрендә дәүләт теле булып, башкортныкы белән беррәттән, татарныкы да санала иде. Бу бик дәрәс булган, һәм аны янадан кайтарырга кирәк, чөнки бер-берсенә .бик якын ике төп халыкның хокукларын тигезләү белән бергә, ул аларның мөстәкыйльлеген дә саклаячак. Сүз дә бит асылда нәкъ менә башкортның да, татарның да милли мөстәкыйльлеген, бөтенлеген саклау турында бара. Һәм моңа бары хокуклар тигезлеге аша гына ирешеп булачак. Шул чагында гына ике халык арасында чын татулык та саклана чак.

Иманым камил ки, туган ягым иркен Башкортстан шартларында ике халыкның да үзенчә торышы һәм саф үз мәдәнияте бер-берсен кызыксындырып, сокландырып янәшә бик матур яшәячәк. Берсен алга чыгару өчен икенчесен тыеп торунын кирәге булмачак. Башкорт халкының рухи байлыгы житәрлек, ижади көчләре бик нык үстә, ул мәдәниятен үзе дәвам иттерү генә түгел, алдыңгы мәдәниятләр дәрәжәсенә күтәрә алачак. Әдәбиятының һәм сәнгатеңең дөнья майданына чыккан үрнәкләрен без хәзер үк инде күреп торабыз.

Татар мәдәниятенә килсәк, мәгълүм ки, аның тамыры тирән, тарихы бай. Башкортстанның күп төбәкләрендә, аеруча Уфаның үзендә, бу мәдәниятнең чәчәк аткан чаклары да булды. (Мәшһүр мәктәп-мәдрәсәләрен искә төшерү дә жита.) Ирексездән бетеп торган шушы мәдәниятне янадан тергезергә кирәк. Сусап көтеп торган халкы бар, ижади көчләре дә бик тиз үсеп чыгачак.

Йә, монардан кемгә зарар?... Һәрхәлдә, башкорт мәдәниятенә берәр төрлө зарары тияр дип борчылырлык сәбәп юк, минемчә... Киресенчә, бер үк жирләрдә яшәүче ике якын халыкның саф үзләренчә мәдәниятләре бер-берсенә үрнәк булып, тәҗрибә уртаклашып торырлар дип ышанасы килә. Мәсәлән, башкорт әдипләренен әсәрләрен татарчага, татарларныкын башкортчага тәрҗемә итеп чыгару мөмкин булыр иде. Ике әдәбиятның да укучылары артыр гына иде.

Мин читтән торып язучы... Ихтимал, Башкортстандагы чын хәлне белеп тә бетермимдер, бу язганнарымда төгәлсезлекләр дә, бәхәслә урыннар да күптер. Ләкин мин, мөмкин кадәр битарафлык саклап, мәсәләне үзем аңлаганча яктыртырга тырыштым. Арьягы — укучылар хокемендә.

Тик минем белән килешсәләр-килешмәсәләр дә аларның бер нәрсәдә шик-шөбһәләре булмасын иде: мин бары изге ниyyətн чыгып, үземә якын-кадерле ике халык өчен дә хөрлек, мөстәкыйльлек, тигезлек, татулык — һәм шул нигездә алар арасында гомерлек тынычлык белән иминлек булуын теләм. Моңысы белән, иншалла, килешерсез дип ышанам.

Әмирхан ЕНИКИ

2009, № 3

«Казан утлары»ның меңенче саны чыгуунаеннан «Сүмәс утлар балкышы» дигән китабыбыз нәшер ителүгә (2006 ел, декабрь) биш елдан артты. Бу вакыт эчендә китап Татарстан һәм Россиянең барлык төбәкләренә дә диярлек барып иреште, Төркия, Англия, Америка, Австралия, Кытай кебек илләргә дә юл тапты. Аның турында матбугатта бик матур фикерләр әйтелде. Менә аларның кайберләре.

Айдар Хәлим,
язучы:

—Үткән һәм килгән еллар чигендә төрки-татар халкы тарихында, юк, бөтен дөньяның мәдәни харитәсендәдер, чын-чынлап кабатланмас, гажәеп вакыйга булды: бик шәп проза, новеллистика, поэзия, публицистика, фотоиллюстрацияләреннән һәм ижади фикир документларының яраткан журналыбыз «Казан утлары»ның меңенче саны чыгу унаеннан бер түбә астында берләштерелгән бик зур, 90 табаклы томы дөнья күрдә... Бу уникаль басма турында тагын ни әйтим? Аны күрергә кирәк. Аны тоярга кирәк. Һәм сезнен алда сонгы йөзәллыкның бөтен әдәби-рухи тарихы ачылачак.

Возвезд Поволжья. 2007, 7 март.

Хатыйп Миңнегулов,
филология фәннәре докторы,
профессор:

—Китапларның төрлесен күргән, «Казан утлары»ын да бик күптәннән укуы барган кеше буларак, бу басманы мин, йә, ни майтардышар икән дигәндәй, скептик рәвештәрәк кулга алдым һәм... исләрем-акылларым китте. Чын мәгънәсендә бер хәзинә бу...

Журналның гына түгел, ә гомумән татар рухи тормышының, милли яшәешенен бер белешмәсе, чыганагы, энциклопедиясе, хрестоматиясе кебек тә ул.

Мәдәни җомга. 2007, 2 март.

Мәхмүт Әхмәтҗанов,
публицист, тәнкыйтьче:

—Жыентык, һичшиксез, халкыбызның үзанын үстерүгә өлеш кертәчәк!.. Бу жыентыкта берничә докторлык диссертациясе өчен «азык» бар.

Мәгърифәт. 2007, 14 апрель.

Рәис Даутов,
тәрҗемәче, әдәбият белгече:

—Үткәндәге мәдәни-ижтимагый тормышыбызның куанычлы һәм аянычлы этапларын язма әдәби материаллар мисалында объектив рәвештә яктырткан уникаль китап-антология... Тарихи әһәмияткә ия зур бер яналык, казаныш.

Балачак әдипләре. Дүртенче китап. 2008, 230 б.

Ркаил Зәйдулла,

язучы:

—Укучылар кулына инде «Татар энциклопедиясе», «Татар тарихы» дигән олут хезмәтләрнен кайбер томнары килеп иреште. Џичшиксез, «Сүнмәс утлар балкышы» дип аталган китап та киштәбездә шулар янәшәсендә урын алырлык.

Идел. 2007, № 4.

Рафаэль Мостафин,

әдәбият белгече, тәнкийтьче:

—Татар әдәбиятынын бу үзенчәлекле антологиясен укыганда тулы бер дәверне яшәп чыккан кебек буласын, еш кына катлаулы һәм авыр, кайчакта исә фажигале дә булган вакыт сулышын тоясын.

Звезда Поволжья. 2007, 31 май.

Адлер Тимергалин,

язучы:

—Уртакул американ төрмә бинасына тартым «хрущоба»нын кысан фатир-мәгарәсендә, һава житмәгәндә тәрәзә ачкалап утырам. Теземдә кызыл мәрмәрдәй саллы том—үзе бер китапханәгә бәрәбәр «Сүнмәс утлар балкышы». Мин бу утларнын саллы жылысын тездәрәм белән дә, күнелем белән дә тоям...

Әгәр дә мәгәр бер мәлне мине адәм заты яшәми торган утрауга озатасы булып, үзем белән ун китап алырга рөхсәт итсәләр, шуларнын берсе һичшиксез «Сүнмәс утлар балкышы» булыр иде. Алай-болай ерак йолдызара сәяхәткә чыгып китсәм дә үзем белән алып идем мин аны...

Казан утлары. 2008, № 1.

Рәфыйк Шәрәфиев,

язучы, тәнкийтьче:

—Язучыларнын гына түгел, үзен зыялы санаган, күнелендә милләт язмышы хакында аз-маз уй-фикер, милли хис йөрткән һәр татарнын өендә бу китап булырга тиеш ләбаса. Чөнки әлеге жьентык чын мәгънәсендә уникаль, кабатланмас басма, татар халкынын хәзерге буыны андыйны бүтән күрә алмаячак...

Мәдәни жомга. 2007, 13 апрель.

Булат Солтанбәков,

тарихчы:

—Дәвер тарихы—бу уникаль басманы шулай дип атыйсы килә... Анын гомере озын буласына һич шикләним. Татар мәдәниятенен үзенчәлекле бер энциклопедиясе булган ошбу китап бөтен уку йортларыбызда һәм китапханәләребездә булырга тиеш.

Республика Татарстан. 2007, 29 май.

Язилә Шәрифуллина,

журналист:

—«Сүнмәс утлар балкышы»н карап, укып чыккач ук күнелгә энциклопедик характердагы бу китапны, һичшиксез, дусларыма бүләк итәчәкмен дигән уй туды. Чынлап та, рухи бөтенлектәгә кеше өчен бүтән шушыннан да зур бүләк бармы сон?

Татар иле. 2007, № 9.

ТАБЫННАРЫБЫЗ ТУРЫНДА

Журналыбызның узган елгы 9нчы санында совет сәүдәсе отличнигы, РСФСР сәүдә министрлығының үзәк кулинария советы члены, Ленин орденлы аш остасы Ю.Әхмәтжанов турында очерк басылып чыкты. Бу очерктан соң журнал редакциясенә дә, авторның үзенә дә бик күп хатлар килде. Аларда укучылар татар халык ашларын, милли табынны ничек әзерләү турында кинәш сорыйлар. Ашларны ничек әзерләү турында Ю.Әхмәтжановның «Татар халык ашлары» исемле китабыннан укып белергә мөмкин. Бу санда исә без укучыларга аның табын әзерләү мәсьаләсенә карата кинәшләрен тәкъдим итәбез...

Һәр халыкның үз традициясе, үз бәйрәмнәре, күнел ачу көннәре, аларны үткәренен үз тәртипләре бар... Татар халкының да үзенен милли традицияләре белән бәйлә бәйрәмнәре бар. Сабан туге хәзер республикабызда яшәүче кырыктан артык милләт вәкилләренен гомуми бәйрәменә әверелде.

Тагын бик матур традиция бар: безнен якташларыбыз борын-борыннан хезмәтне бәйрәмгә әверелдерәләр. Шул ук сабан туге да хезмәт бәйрәме ич. Аннары авылларда булсын, шәһәрләрдә булсын, иң авыр, мәшәкәтлелек эшләрен без борын-борыннан өмә жыеп үткәрәбез. Мәсалән, нигез салу өмәсе, өй күтәрү өмәсе, каз өмәсе, сүс өмәсе һ.б.лар. Бу өмәләрдә гармун уйнап тора, жыр гөрләп тора, жор-мәзәк сүзләр бер минутка да тынмый — эш үзе күнелгә дәрт бирә торган уенга әверелә.

Бәйрәм унае белән кунакка килүчеләрне, өмәгә катнашучыларны сыйлый да белергә кирәк бит. Дусларын, якыннарын белән табын янында утыру бәйрәм өстенә бәйрәм, бик зур күнел юанычы бит ул!

Хөрмәтле укучылар, сезнен һәрберегезнен гаилә бәйрәмнәрендә, өй туйларында, туйларда кунакта булганыгыз шактыйдыр инде. Һәм искәргәнсездер: берәүләрдә табын бик күнелле уза, икенчеләрдә күнелдә ниндидер сәер тойгы кала. Моның сәбәбе турында уйлаганыгыз бармы?

Әлбәттә, моның сәбәпләре бик күп. Шуларның берсе һәм, әйтергә кирәк, иң мөһиме — табынның ничек әзерләнгән булуы.

Татар ашлары бик күп төрле. Шуңа күрә бәйрәмнәрдә кунак чакырганда табындагы аш төрләре никадәр күбрәк булса, шул кадәр күнеллерәк.

Табын өстәлен, гадәттә, кунаклар килгәнчә бер сәгать, сәгать ярым алдан әзерләп куялар.

Кунаклар чакырып алдынан шуны уйларга кирәк: бүлмә ничә кеше сыйдыра ала? «Күнел кин булса, урын иркен», — дигән мәкаль бу мәсьәләдә урынлы түгел. Урын тыгыз булса, бу кирәгеннән артык ашыгу, шау-шу тудыра, кунакларның кайберсе игътибар житмәүгә үпкәләве мөмкин: ыгы-зыгы арасында һәрберсенә игътибарның житмәве бик табигый.

Өстәл уртасына жиләк-жимеш белән ваза, аның белән рәттән борыч, горчица, серкә савытлары куела. Өстәлнен ике ягына махсус савытлар (вазалар) белән жанлы чәчәк бәйләмнәре (ясалма чәчәк һич тә ярамый, юк икән, бөтенләй чәчәксез булуы яхшы), уртага салкын ашлар салынган савыт-сабалар куела, як-якка юка итеп туралган кара һәм ак ипи салынган савытлар урнаштырыла.

Өстәл кырыйлары буйлап бер-берсеннән бер үк ераклыкта кунаклар санынча зур һәм кечкенә тәлинкәләр тезелә. Тастымаллар өчпочмаклы яки дүрт почмаклы итеп төреп куела.

Тәлинкәнен уң ягына кашык һәм үткен ягын тәлинкәгә каратып пычак, ә сул ягына чәчәкче урнаштырыла. Бокаллар, рюмкалар, фужерлар тәлинкә алдына тезелергә тиеш.

Менә кунаклар килеп бетте. Хәзер табын өстенә капланган япманы алырга да була. Хәл-әхвәл белешеп, күргән-белгәннәренә гөпләшеп, салкын закускаларны капкалап алганнан соң, беренче аш — токмачлы кайнар шулпа китерелә. Аннан соң гөбәди йә бәлеш, аннары кайнар ит — терлек ите яки кош ите чыгарыла. Ит янына эре итеп туралган бәрәңге куела һәм ана суган белән кишердән әзерләнган соус салынган була.

Шуннан сон кунактарга карбыз-кавын яки компот-ширбәт тәкъдим ителә.

Шулай итеп мәҗлеснең беренче өлеше тәмамлана.

Тәнәфес вакытында, кунактар уен-көлкә, җыр-бию белән күнел ачкан арада, өстәл өстендәге артык әйберләр җыеп алына.

Мәҗлеснең икенче өлеше — чәй эчү. Чәй янына камырдан әзерләнгән ризыктар: чәкчәк, талкыш кәләвә, пәхләвә, паштетлар, конфет, шикәр, как, бал, вареньелар, лимон, җиләк-җимешләр куела...

Туй табыннары. Никах туге һәр кеше тормышында ин шатлыклы көн. Туйлар һәрвакыт күнелле шау-шу, уен-көлкә белән уза, туй ул — чын бәйрәм. Шуна күрә туй мәҗлесе кирәгеннән артык тыгыз булмаска тиеш, анда кунактар урындыкка каукаланып куелгандай мөнәп утырмасыннар. Барысын да кунактарга күнелле булсын дип әзерләргә кирәк.

Табынга каклаган каз, салкын каз ите, бәрәңгесез токмач (токмач бик вак итеп яки кош теле формасында ромбалап турала), парда пешерелгән ит (бәрәңге белән дә ярый, бәрәңгесез дә), тутырған тавык һ.б.лар куела. Ә чәй янына чәкчәк, катлы паштет, кәләвә һ.б. югарыда әйтелгән ашамлыктар тәкъдим ителә. Кунакка килүчеләр, гадәттә кодалар, туйга пар каз, пар паштет, пар бәләш алып киләләр. Алар да табынга чыгарыла. Билгеле, баллы майдан башка туй табыны мөмкин түгел. Ләкин кайбер туй мәҗлесләрендә табынга баллы май чыгарылгач, хәзер дә әле кунактар акча салырга керешәләр. Бу һич тә килешми торган гадәт. Баллы май элек-электән кунактардан акча өмет итеп түгел, ә ике яшьнең тормышы бәхетле, баллы май кебек татлы булсын дип табынга куела.

Бәби һәм бишек туйларында табында татлы ризыктар өстенлек алып тора, кунактарга чәй янына төрле төсләр белән бизәлеп әзерләнгән албә, татлы талкан, кәләвә, камырдан ясап пешерелгән роза чәчәге, урама, гөлбәнәк һәм башка төрле ашамлыктар тәкъдим ителә.

Ә өй туге, көмеш туй һәм алтын туй табыннарында исә итле ашлар өстенлек итә: шулпалы пилмән, вак пәрәмәч, парланып пешерелгән кош ите яки терлек ите, кыздырылган балык. Мондый туйларда гадәттә табынга гөбәдия яки бәләш чыгарылмый.

Сабан туге — халкыбызның традицион бәйрәме. Ул язгы кыр эшләре беткәч, печәнгә төшәр алдыннан уздырыла. Ана бер-ике ай электән үк әзерләнә башлыйлар. Сабан тугенда өстенлек алган ашлардан: каклаган каз, казылык, тозлаган ит, сөт, катык, сөзмә, кайнатылган май, йомырка, коймак-кабартма, паштет, бәләш һ.б.лар. Гадәттә сабан тугенда чакырып кунак җыю юк. Ул — хезмәт бәйрәме, дуслык бәйрәме. Бу бәйрәмдә һәркем һәр өйдә кунак.

Өмә табыннары. Татар халкы, әйтеп киткәнәбезчә, борын-борыннан авыр эшләргә күмәк, өмә ясап башкара торган булган. «Авыр эшнә күмәк кул җиңгән»; «Күмәк эш күнелле эш»; «Өйләдән калсан да, өмәдән калма», — дигән халык. Бик тапкыр һәм мәгънәле сүzlәр.

Өмәләр күп төрле. Мәсәлән, нигез өмәсә яна йортка нигез салу унае белән җыела. Каз өмәсен каз суйганда, сүс өмәсен киндер, җитен талкыганда җыялар. Безнең бурыч өмәләреннән барысын да санап чыгу түгел, «Элек хезмәт — аннан хөрмәт», — дигән сүз дә бар бит әле халыкта. Менә шул эш кешеләрен, өмәгә катнашучыларны ничек хөрмәт итәргә? Менә шул турыда берничә сүз.

Өмәчеләргә зур-зур кисәкләргә бүлгәләнгән ит салып шулпа пешерелә, аш янына кайнар кабартмалар куела. Эшләүчеләргә, гадәттә, чәй урынына айран чыгарыла. Бу — нигез яки өй күтәрү өмәсендә.

Безнең халыкта каз өмәсен бик күнелле итеп үткәрәләр. Кызлар, яшь килеңнәр җырлый-җырлый каз йолкыйлар, каз эшкәртәләр, ә егетләр гармун уйныйлар, аларга булышкан булып йөреләр.

Өмә беткәч, кызлар, яшь килеңнәр, егетләр чышмә буена казларны юарга төшәп китәләр. Алар менүгә табын әзерләнгән була. Табынга каз шулпасы куела, баш, канат, аяктардан шулпалы зур бәләш пешерелә. Ә чәй янына каз маенда пешкән кайнар коймак чыгарыла...

Кичәләр. Кичке мәҗлесләр гадәттә төн уртасына кадәр сузылалар. Кичке

мәжлестәрдә табынга шулпа чыгарылмый, вак бөлеш, өчпочмак, катык яки шулпа белән пәрәмәч бирелә, аннары чәй табыны әзерләнә.

Яна елны каршы алу кичәсе сәгать унберләрдә генә башлана. Алда әйтелгәнчә, анда да шулпалы ашлар әзерләнми. Табында жинел ашлар өстенлек алып торырга тиеш. Мәсәлән, кош ите, балык. Алар пешерелгән яки кыздырылган булырга мөмкин. Аз булсын, ләкин ләззәтле булсын — ашларны шул принциптан чыгып әзерләргә һәм бүләргә кирәк. Табында жыләк-жимеш ризыклары мул булсын!

Табынга әзер ризыкларны чыгаруында үз тәртибе бар. Гадәттә, һәр азык-төлек өчен махсус савытлар була. Салкын ашлар сай һәм кечкенә тәлинкәләргә салынырга тиеш. Шулпалы ашлар табынга зур миски белән чыгарыла һәм һәр кунакка аш тәлинкәләренә бүлүп бирелә. Ит калжалары, кош ите бәрәңге белән зур сай табакка салып чыгарыла һәм һәр кеше шуннан алдындагы тәлинкәгә кашык белән үзенә кирәк кадәр ала. Шулпалы бөлеш тә, гади бөлеш тә табасы белән табынга куела, башта өсте киселә, аннары яны, ин соныннан төбә кисеп-кисеп таратыла, ә гөбәдия исә табынга кискәкләргә бүлүп чыгарыла.

Компот, ширбәт касәләргә, стаканнарда бүлүп бирелә. Ә чәй ашлары (кош теле, роза һ.б.лар) матур итеп вазаларга тезеп куела, өсләренә шикәр комы сибелә. Катлы паштет, биек паштет, алма, балан бөлешләре һ.б.лар, матур, төгәл итеп киселеп, һәр кунакка кечкенә тәлинкә белән тәкъдим ителә.

Эчемлекләр турында. Табын эчемлек белән дә, эчемлексез дә булырга мөмкин. Мәжлес өчен эчемлек әзерлисен икән, аның да рәтен белергә кирәк: азык төмә белән эчемлек төмә тәңгәл килергә, бер-берсен тулыландырырга тиеш. Кызыл коры виноград виносы, мәсәлән, итле, майлы ризыклар белән яхшы. Ул майлы калжаларны үтемлерәк итә. Шампанское эчемлеген элек-электән Европада булмасын, Россиядә булмасын, бәйрәм виносы итеп кулланылар. Бу жинел, үтә күренмәле вино, бокалларга салгач, уйнап тора. Ул табынга бәйрәм төсө бирә. Гадәттә төшкә ашлар алдыннан сыра тәкъдим ителә. Сыра булганда спиртлы эчемлекләр һич тә чыгарылмый.

Безнең бурыч эчемлекләрен һәрберсенә бөя биру түгел. Тик шуны әйтергә кирәк: табынга эчемлекләр хәзерге вакытта шешәсе белән чыгарып утыртыла. Шампанскоедан башка эчемлекләрен бөкесе ачылган булырга тиеш. Кунакны эчемлек белән сыйлап, артык кыстарга кирәкми.

Табын янында үз-үзенне готу. «Кунак ишегенне ачса, син йөзенне ач», — ди халык. Хужа кеше кунакны ачык йөз белән аяк өсте каршы алып, исәнлек-саулык теләп озатып кала.

Кунак һәрвакыт чакырылган вакытта килеп житәргә тиеш, «Көттергән кунак үзен сүктергән», — дип халык юкка гына әйтмәгән. Әгәр дә инде теге яки бу сәбәп белән сонга каласын икән, кулга кул хужа белән генә күрешергә кирәк. Кунаклар белән баш иеп кенә исәнләш, күкрәгенә кулын куеп башка кунаклардан гафу үтен дә үзенә тәкъдим ителгән урынга утыр.

Алда әйтелгәнчә, беренче салкын ризыклар, яшелчә ашлары ашала. Табындагы зур тәлинкәдән аны алдына куелган кечкенә тәлинкәгә махсус кашык яки чәнечке белән үзенә кирәк кадәр аласын. Кыяр, помидор кебек бөтен яшелчәләр һәм йомырка пычак белән ваклап турап ашала. Икмәк бармак калынлыгында гына туралып, кул житәрлек урынга куелган була һәм аны чәнечкесә, кул белән генә алырга, сындырмыйча аз-аз кабып ашарга кирәк.

Кош ите сөягеннән тотып ашала. Гомумән, сөякле иткә пычак һәм чәнечке кирәкми.

Табын янында үз-үзенне тыйнак тот, бервакытта да онытылып китеп кычкырып жибәрмә, үзенне бүтәннәрдән өстен куйма, башкаларның сүзен буддермә. Әле бер ягына, әле икенчесенә борылып юк-бар сүз белән күрешеләренне борчыма.

Менә өстәлгә шулпалы аш чыгарыла. Аш кунак кушуы буенча бүленә: чөнки салынган ашны калдыру килешми. Аннары тирән тарелкалар жыеп алына. Сай тәлинкәләргә бөлеш, гөбәдия бирелә, ит чыгарыла.

Компотның һәм ширбәтнең башта сыек өлешен эчәргә, ә жимешләрен бал калагы белән генә ашап, тешләрен тарелкага куярга кирәк, чөнки табында төкереңеп утыру килешми. Карбыз яки кавынның төшләре пычак яисә кашык очы белән чистартыла.

Табынга кәгазь салфетка һәм кул тастымалы куелган була. Кәгазь салфетка — ашаганда ирендәге майны һәм бармак очларын сөртү өчен. Тастымалны исә аш тамып өс буялмасын өчен алга салып утырырга кирәк, анын белән ара-тирә мангай тирләрен сөртеп алырга була.

Өчпочмак, вак бөлеш, пәрәмәч кебек ризыкларны кул белән тотып ашарга кирәк. Кабартма-сумса кебек камыр ашларына да пычак, чөнечке кирәк түгел.

Чәйне стаканга яки чынаякка бер бармак калыңлыгы тутырмыйча салырга кирәк, чөнки ана лимон яки алма турап өстәл. Гадәттә шикәрне тешләп, бал яки вареньены бал калагы белән кабып эчәләр.

Кунак кайвакыт табынны бар кеше алдында кирәгеннән артык мактарга керешә. Бу нәрсә килешми, монын белән ул хужаны унайсыз хәлгә куярга мөмкин. Әгәр сина табын, сый-хөрмәт чыннан да бик ошый икән, бу турыда киткән вакытта хужанын үзенә генә әйтергә кирәк.

Без халкыбызнын мәжлес жыю, табын эзерләү осталыгы, бу өлкәдәге тәҗрибәсе турында кыскача гына өнә шуларны әйтә алабыз. Ләкин болар һәркем өчен, һәр очрак өчен мәҗбүри кагыйдәләр түгел, әлбәттә. Үзеннән мөмкинлекләреннән чыгып эш итәргә кирәк. «Юрганына карап аягын суз», — ди бит халык. Мөһиме шул: хужа кунаклардан, кунаклар хужадан һәм бер-берсеннән канәгать булсыннар, мәжлес һәркемдә күнелле истәлек булып саклансын.

ЮНЫС ӘХМӘТҖАНОВ

1969, № 9

«Казан утлары»на — 90

«Казан утлары» журналын мин беренче мәртәбә әле кечкенә вакытымда ук, әниңең туған авылы Масрага кайткач ифрат күп китап һәм журнал укучы мөрхүмҗан Радис абыемның кулында күргән идем. Еллар үттеп, Казан дәүләт педагогика университетын тәмамлап, аспирантурага калгач та «Сәгыйть Рәмиев һәм Нәсимми» исемле беренче мәкаләмне язучу белән нигәдер күңелем аның басылып чыгуы өчен нәкъ менә «Казан утлары» журналын сайлады... Шулай итеп, бары тик китап тышлыкларынан күрәп һәм ишигырьләрен ишетеп белгән танылган шагыйрьләребез Рәдиф Гаташ һәм Рәзил Фәйзуллин белән танышырга насыи булды. Аларның жылы мөнәсәбәтен мин бары тик Казанда яшәгән елларымда түгел, инде чит илгә — Төркиягә китеп урнашкан та гел хис итеп яшәдем. Алар гына да түгел, биредә эшләгән башка шагыйрьләребез — Рашиат Низами, Рәфик Юныс, Наис Гамбәр, авылдашым Лилия

Гатауллина һәм Гөлзәдә ханым белән дә аралашып, чәй эчеп утырулар күңелдә матур хатирәләр булып калды. «Казан утлары» журналының сәхифәләрендә бары тик фәнни мәкаләләрем генә түгел, ишигырьләрем дә дөнья күрдә.

Еллар буге бары тик үзәң генә хас үзгәчлекле милли йөзән саклап кала алган кадерле журналыбызга һәм аның һәрбер санын чыгару өчен бөтен көчән, талантын җәлләми хезмәт итүче олы шахәсләребезгә зур рәхмәтләремне белдерәм һәм киләчәктә дә татар милләте өчен иң әһәмиятле журналлардан берсе булып калуын теләм.

Казансу буена урнашкан ундүрт катлы бина минем өчен барыннан да бигрәк «Казан утлары» булды һәм шулай булып калыр да кебек...

Чулпан ЗАРИФ-ЧЕТИН,
шагыйрь.
Төркия.

КАЗАН ТАТАРЛАРЫ: СТАТИСТИК ҺӘМ ЭТНОГРАФИК ЖӘҢӘТТӘН¹

...Татарлар — горур, шөһрәт сөючән, кунакчыл, ачкага хырыс, чиста, үз дәрәжәсенә карап укымышлы, хорафатларга аз ышанучан, мактанчык, үзара тату, эзләнүчән, беркадәр юмакай, күп нәрсәдә чама белгән, сәүдәгәрлек өчен туган эшчән халык.

Шактый еллар буена төрле өяләрдә йөргәндә яисә махсус татар авылларына барып чыкканда мина аларнын гореф-гадәтен, әхлагын, гаилә тормышын якыннан күзәтергә туры килде. Һәр халыкнын да яхшы һәм начар ягы була. Шул исәптән татарларнын да. Ике гасыр дәвамында буйсындырылып, руслар арасына сибелгәч тө, гел үзайры яшәгән кебек, гореф-гадәтен, йолаларын, горурлыгын саклап кала алган гажәеп халык бу.

Ин матур сыйфаты — кунакчыллык: таныш татар кешесе авылда сине кунакка чакыра икән, белеп тор, икенче көнне хастага әвереләсен... Татарнын әвалге төп сые — чәй. Син аны дүрт касадән дә ким эчеп туктый алмыйсын (ярлыракларда бал белән). Өстәлгә бик куе итеп тугылган каймак куела. Кура жиләге кагы, кайнар табадан гына төшкән коймак. Боларнын һәммәсен кабып карарга тиешсен. Әмма монын белән генә бетми икән. Бөтенләй таныш булмаган тагын ике-өч татар сине кунакка алырга дип көтеп тора. Кире кага алмыйсын. Үпкәләячәкләр. Өйләрәнә керденме, кыстый-кыстый баллы камыр ризыклары белән сине тагын өчәр чынаяктан да ким чәй эчертмичә жибәрмиләр.

Мин бу чәй жәзасын берничә мәртәбә кичердем; ашказанымда егерме биш чынаяк чәй мөлдәретеп өемә кайтып авам да икенче көнне дару кабарга тотынам.

Күрше татар авылында мин берничә тапкыр гаиләм белән кунак булдым. Анда инде татарларнын кунакчыллыгы бөтен балкышы белән ачылды; безнең хөрмәткә бөтен авыл бәйрәмчә киенгән, зур яулык бөркәнгән хатын-кызлар басу капкасы төбенә жыелган. Кунакка аласы ирләр чирек чакрым каршы чыгып көтеп торалар иде.

Менә башлана инде хәзер чәй табыннары. Кимендә унбиш ызбада булырга кирәк. Безне көткән өйләрнен идәне ялт итеп юылган, кин эскәмияләргә юрган түшәлгән, вак мендәрләр салынган; стенада матур хатын-кыз күлмәкләре, ирләрнен киче камзуллары, чигүле сөлгеләр эленгән. Өстәлгә бизәклә ашъяулыклар жәелгән. Гадәттә житкелекле яшәгән татар гаиләсендә самавыр була. Әмма бу авыл ярлырак иде, мулла самавыры безнең белән бергә өйдән-өйгә сәяхәт итте...

Татар авылында өй борынча кунак булуыбыз мулла өендә тәмамланды. Мондагы сый-хөрмәт инде Казандагы татарларныкына охшаш: кура жиләге кагына йөзем, өрек-күрәгә, кара жимеш, песта цикләвөгә өстәлә. Мулла шәкертләрен тәкьдим итеп, үзенен галимлеген күрсәтеп калырга тели. Икенче бүлмәдә абыстай кыз-кыркыннан Корьән сүрәләрен жырлата; һәрберсенен кулында дәфтәр, күрсәткеч таягы; борын аша жырланган сузынны көйләре күнелгә бер дә ятышлы түгел.

Татарларнын кунакчыллыгы бик тө күркәм. Бер сәяхәт вакытында сиртмәле арбабызнын кайсыдыр төше ватылды, ят бер авылга көчкә барып життек. Экипажны төзәттергән арада мин, кызым белән икәү, эсседән качып бер ихатага кердек тө, йорт күлгәсәенә сыендык... Хужа күрөп алып, безнең янга килде, кем икәнбезне,

¹ Хезмәтнен журналда басылган өлешеннән өзек бирелә.

каян килүбезне сорашып та тормыйча, өенә дәшеп алып, чәй эчертте. Июль аенда бит бу, төш вакыты үтөп, сәгать икеләр тулган чак.

Муллаларга да гадәл бәя бирергә кирәк. Алар Шәрәк мәгърифәтен шәһәрләрдә генә түгел, иң ярлы авылларга кадәр таратып, бу өлкәдә шактый унышка ирешәләр. Һәр мулла үз өендә мәдрәсә тотып, бик арзан гына түләү хакына малай-кызларга гарәп телен укыта, Коръәнне ятлата, шәригать кануннарын өйрәтә. Шәрәк мәгърифәтенен сала һәм калаларга тигез таралуын һәр татар авылына килеп кергәч үз күзен белән күрәп ышанасын. Кечкенә, инә барган иске йортлар арасында берничә матур өй балкып утыра; аларга кермичә китә алмыйсын. Керсәң, сине ак бәз күлмәк өстеннән Бохара камзулы кигән хужа каршы ала; бик пөхтә тегелгән ситсы күлмәк кигән хужабикә яулык чите белән йөзән каплап йөри. Көмеш беләзекләре, фирүзә кашлы йөзекләре күренеп-күренеп ала. Өй эче бик чиста; самавыр, чынаяк-тәлинкәләр — шкаф уентыгында, кыршыла башлаган фарсы келәмә жәелгән кин сәкәдә төрелгән юрганнар, ястык-мендәрләр өелеп тора. Рус мужигынын яшәү рәвеше белән чагыштырсан, бу татар ире бай яши дип уйларга да мөмкин. Юк, бу жир кешесе үз күршесеннән әллә ни алга китмәгән. Ләкин аның тормыш алып баруы гадәти крестьянныкыннан үзгәрәк инде. Ул һәркөнне, гайләсә белән түгәрәкләнеп, дини китаплар укый, кичкырын чалмасын киеп мәчеткә юнәлә, анда инде өлкән яшыкә житкән татарлар арасында мулла эре кыяфәт белән акыл өлөшә. Мулла аның белән ике куллап күрешә, агайлар аңа хәзрәт кырыеннан олылап урын бирәләр. Монда ул карангы төшкәнчә утырып, мул табын зарыгып көткән өенә кайтып китә. Аның унлары һәм кызлары белем алганнар, Коръәннен эчтәлеген дә мулладан ким белмиләр. Унлары өйгә бик сирәк кайтып керә; ел әйләнәсендә ярминкәләргә үз атлары белән йөк ташыйлар, аннары шәһәрдән чыккан татар купецларына ялланалар, лавкаларында тауар ташып, кап бәйләп, сату эшенә өйрәнә, приказчик булып алалар да, әкрәнләп, капитал туплап, үзләре дә купецлыкка чыгалар. Кызларын исә, зур калым бәрабәрәнә, Казанның бай татар егетләренә кияүгә бирәләр. Мондый татарлар арасында хайран баеп киткәннәре, авылда мәһабәт таш йортлар салдырганнары да бар. Болар инде Шәрәкчә зиннәткә күмелеп яшиләр. Казан купецларыннан күрәп, хатыннарын алтын, фирүзә, энже кебек асылташлар белән бизиләр. Жир эшеннән китеп, мажиклыктан чыгасы килү авылдагы һәр татар иренә аерылгысыз теләге. Әгәр аның жыйа килгән ике-өч йөз тәңкәсә бар икән, ул инде ярлырак тугандашларыннан аерылдырак тора; тазарак өй буратырга керешә, самавыр юнәтә, хатынына бизәнү әйберләре ала, мәчеткә ешрак йөри башлый.

Татарлар гадәттән тыш баллы һәм майлы ризык яраталар. Гадәттән тыш диюем шуннан, гайлә башлыгы еллык ашылыкны жыеп алганнан соң, шуның яртысын сатып, ит ала, шуның аркасында үзе икмәккә кытлык кичерә...

Гомумән алганда, татарларның көнкүреше миңа бик ошый. Хатын-кызлар үзара тату, тыныч көн итәләр, зур гайләдә аларның саны унга кадәр житә, кайсыбер ирнең өч хатыны була. Шәрәк кануннары боларга әнә шундый күндәмлек, сабырлык сыйфатлары селдергән.

Татарларга пакылек, пөхтәлек хас. Ызбалары чиста, елга берничә мәртәбә мичне дәртләнеп акшарлап чыгалар, хәтта аварга торган иске йортта да бу шулай. Хатын-кызлар ихата-кураңны бик чиста, тәртиптә тоталар. Ипи пешерергә осталар. Алардагы кебек кие, тәмле каймак, кайнатылган сөт өсте бүтән беркайда да юк. Пакылек-чисталыклары сыер сауганда да күренеп тора; алыяпкыч бәйләп, сыер жиленен жылы су белән юып, йомшатып алалар, сөтлә чиләк өстен чиста сөлге белән каплап куялар.

Күп кенә хужалыкта кышын сыер саумыйлар. Көздән үк запаска әзерләп куелган каймакны, зур кисмәктә сакланган кайнатылган сөтне кышын жылытып табынга куялар. Авылда татарларның гадәти ризыгы умач, пилмән, каймак салынган борчак боткасы. Үзләре үстергән көбәстәне яратып ашыялар, таза хәллә гайләнен берсендә дә итсез ризык күрмәссен.

Татар хатын-кызлары кул эшенә осталар: тукуган ашыяулык, чиккән яулык, сөлге кебек әйберләре бик матур була. Йортка чит кеше яисә кунак килсә икән,

әнә шул чиккән-тукыган әйберләре стена буйлап бауга эленә, өстәлләргә бизәклә ашъяулыклар жәлә.

Эшчән татарларның бакчасында бәрәңге, суган, чөгендер, кишер-кәбестә кебек яшелчәләр мул үстерелеп, кышка сакларга куела.

Татарлар рус мужиклары кебек үк кышны авылда үткәрәләр. Артык икмәге, печәне бар икән, Казанга сатарга алып киләләр. Әгәр инде якын-тирәдә шәраб яисә селте заводы бар икән, татарлар монда мәш килә; утын кисәргә ялланалар, әвен һәм мич көле жыялар. Күп кенә татарлар Казаннан иннек-көршән, сабын кебек вак-төяк әйберләр юнәтеп, шуны авыллар буенча сатып йөриләр. Татарлар, минемчә, иген игүгә караганда сату эшенә маһиррак. Авылда яшәүче татарларның яхшы сыйфатлары белән беррәттән яман яклары турында да искәртеп үтәргә кирәк. Әйткәнемчә, Шәрыкның акыллылардан да акыллы пәйгамбәре үзенен катгый кануннары белән йөрәкләрәнә үтеп кереп, аларны йомшаграк холькы, нәфис хислә итә алмаган. Шәрык халыклары кебек үк татарларга да каты бәгырьлелек, тупаслык, мәрхәмәтсезлек, кырыслык хас. Гауга чыгып, сугыша башласалар, берберсен тешләре белән өзгәләп ташларга житәләр. Эчкерле, үч алучан булсалар да, сәдака бирергә, бала-каза килгәндә ярдәм итәргә һәрвакыт әзерләр...

Карл ФУКС

М.ГАЛИЕВ тәржәмәсе.

2007, № 10

«Казан утлары»на – 90

«Казан утлары»

ЖУРНАЛЫБЫЗ 1965 ЕЛДАН «КАЗАН УТЛАРЫ»

ИСЕМЕ БЕЛӨН ДӨНЬЯ КҮРӘ

«Казан утлары»нда бүлек мөхәррире вазифасын башкаручылар:

Әхсән Баян, Ләбибә Ихсанова, Яхъя Халитов, Вакийф Нуруллин, Нури Арсланов, Малик Хәмитов, Фәрваз Миннуллин, Вил Ганиев, Рәдиф Гаташ, Мансур Вәлиев, Хәмзә Зарипов, Гәрәй Рәхим, Илдар Юзеев, Әхәт Гаффар, Ринат Мөхәммәдиев, Роберт Миннуллин, Кояш Тимбикова, Мөдәррис Вәлиев, Зиннур Мансуров, Флүс Латыйфи, Солтан Шәмси, Рашат Низами, Рәшит

Әхмәтжанов, Жәүдәт Миннуллин, Нияз Акмал, Шамил Маннапов, Марсель Галиев, Тәүфик Әйди, Марс Шабаев, Наис Гамбәр, Рамил Исламов, Мөгьсүм Хужин, Әхмәт Рәшитов, Камил Сәгъдәтшин, Шаһинур Мостафин, Мөгьсүм Гәрәев, Алмаз Гыймадиев, Факил Сафин, Камил Кәримов, Марат Закир, Раиф Мәрданов, Ихтияр Гаязов, Рәдиф Сәгъди, Галимжан Гыйльманов, Алмаз Хәмзин, Гөлзәдә Бәйрәмова, Рөстәм Галиуллин, Ләбиб Лерон.

«Казан утлары»нда гамәли хезмәткәр булып эшләүчеләр:

Роза Сөләйманова, Роза Нәбиуллина, Фәүзия Бәйрәмова, Сәмига Бәдретдинова, К.Корбангалиева, Асия Минһажева, Илсәяр Иксанова, Тәслимә Сибгатуллина, Гөлшат Салихжанова, Рәзифә Вафина, Нурфия Закирова, Лилия Гатауллина, Флөра Сабирова, Гөлнәз Хөснетдинова, Төгъзимә Шиһабиева, Флөра Гафурова, Маргарита Лузина, Асия Рәхимова, Гөлнәра Галиева, Эльвира Камалова, Элеонора Жамалиева, Альбина Әхмәтова, Диләрә Максүтова, Радик Вәлиев (исемлекләр тулы түгел).

ГЫЙБРӘТЛЕ ХИКӘЯТЛӘР

Нәселеңә корт керсә...

Якташым Нәжибулла абый төбәгебезнең алтын куллы кешесе иде. Гомер буге кешеләргә йорт салышты, тәрәзә рамнары, ишекләргә яшашты. Ул чорда балта тотучылар күп булса да, аның кебек төгәлрәк эш коралы тотучылар сирәк иде.

Нәжип абый үз йортын гомеренен икенче яртысына чыккач кына янартырга алынды. Бар күнелен биреп, үз гомеренә генә түгел, уллары-оныкларыныкына да житәрлек итеп төзәргә тырышты. Әмма яна йортка күчеп күпме генә гомер узгандыр, йорт бүрәнәсеннән агач оны косла башлады. Бер бүрәнәгә агач корты оя салган булган икән. Ике-өч ел эчендә агач корты башка бүрәнәләргә дә күчеп, бар йортка таралды. Йорт хужалары исә йортны коткарып калу өчен ни генә эшләмәделәр: агулап та, буяп та, майлап та карадылар, тик файдасы гына булмады.

Нәжип абый гомер көзенең сонгы өлешенә кәргәндә, йортны кабат сүтеп, өр-янадан салырга мәжбүр булды. Тырышты, тырмашты һәм кабат йорт житкерде. Дөрес, бу мәшәкатләр хужаның үзен фани дөньядан вакытсызрак алып китте. Шуна да карамастан, бу йортта бүген аның уллары-оныклары матур гомер кичереп, нәселен дәвам итә.

Ә менә алар каршындагы гасырлар кичәрлек таш йорт күпме гомер инде буш тора. Аның хужасының улы, киленне чит кавемнән алып, үзе дә шул якка авышты.

Йорт-жирне кабат торгызып, байлык-малны да табып, жыеп була ул. Ә менә нәселеңә корт керсә...

Төштән соң киләчәк акыл

Күршеләрдә чираттагы бәйрәм. Рухи күтәрәнкелек иртәдән үк сизелә. Күршем минем жир жимертеп эшләп йөрүемә гажәпсенә. Шул сәбәпле, уеның-чының бергә кушып, ризасызлык та күрсәтә.

— Кара әле, нигә сез безне хөрмәт итмисез? Без сезнең бар бәйрәмнәрегездә дә ашап-эчеп, күнел ачып, ял итмичә калмыйбыз. Ә сез безнекен бар дип тә белмисез. Нигә шундый сез?!

— Син миңа үпкәли алмыйсың, күрше,— дим, башымны күтәрмичә генә.— Үзен беләсен бит, сезнең бәйрәмдә генә түгел, үземнекендә дә эчмим мин. Гомумән, арагы эчү сезнең өчен дә, безнең өчен зур гонаһ ул.

Хатыны сөйләшүбезне тыңлап тора икән. Ул да сүзгә кушылып, минем тарафка баса.

— Хәзерге акылым булса, мин дә эчмәүче татарга чыгар идем,— ди.

Ире кызганнан кызга:

— Әнә, кызыңны бир, алар шундый яхшы булса. Яулык ябып, өендә иренә генә карап ятар,— ди.

— Нигә, начармыни, урамда ыштансыз йөргәнче яулык ябып йөрер,

ни ояты бар аның..., — диде дә китте, китте хатын татарча яшәүнең яхшы якларын санап... Татар тормышының үзем белмәгән уңайлыклы турында да ишеттем хәтта. Халкым өчен тагын да горурланып куйдым.

Янәшәдә басып торган кызлары актан-карадан берни дөшмичә тыңлап торды да, акрын гына өйләренә кереп китте.

Мин дә, күршеләрнен гаугалы сүзләреннән качып, читкәрәк тайпылдым. Әмма күпме генә эш белән онытылырга теләсәм дә, башта туган уйлардан качып булмады. Кызык бу тормыш. Татар яшьләре күршеләребезнең күнел ачуга корылган тормышына кызыкса, шул тормышта яшәп, гомер уртасына житкән маржаларга татарның аек, тыныч яшәеше тансык икән бит.

Күрмәгәннен күрәсе, күргәннен качасы килүе шулдыр инде...

Юллар чатында

Кремль урамы буйлап, прокуратура бинасын узып барам. Шулчак бер әби култыклап алды да:

— Улым, син татар баласымы? — ди.

— Әйе, минәйтәм.

— И-и-и, балам, зинһар, юл аша гына чыгарып куй әле. Ярты сәгать басып торам инде, ник бер машина туктасын, — диде әбекәй.

Каршыда урам аша жәяүлеләр чыгар өчен эшлängән тамгалы «кичү». «Әби, гомер буге басып торсан да туктамаячак алар. Ә менә монда аяк басуга, бар машиналар да туктарга тиеш. Бу урында синен хокукларын беренчел», — дип, тиз генә әбигә юл кагыйдәсен аңлатам да, юлга чыгам. Машиналар агымы шундук әкрәнә. Әби дә гажәпләнүеннән берара сүзсез кала. Аннан:

— Нинди хокук белү, улым, гомер буге башыбызны түбән иеп йөрдек шул без, — дип, мина үткәннәрен сөйли башлый. Әмма аны тыңларга вакытым юк. Бергәләп юлны чыгуга, ашыгып китеп барам. Артымнан әбинең хәер-догасы гына ишетелеп кала.

Әби яныннан кәефем күтәрелеп китсә дә, безадан күнелне авыр гамь биләп алды.

Безнең бабаларыбыз дүрт гасыр буена үз хокукларын даулап утка да, суга да кәргән. Икенче бөтендөнья сугышыннан соң бар халыкларга да бер төрле хокуклар бирелә. Ә без, шул хокукларыбызны белмичә, ярты гасыр инде дөнья чатында басып торабыз...

Нурулла ГАРИФ

2009, № 12

ЭШ ВАКЫТЫ

- Керергә ярыймы?
- Рәхим итегез.
- Фәрваз дигән егет сездә эшлиме?
- Бездә.
- Нуруллинмы?
- Юк, Миннуллин Фәрваз.
- Ә миңа Нуруллин Фәрваз кирәк.
- Нуруллин Вакыйф инде алай булгач.
- Юк, Нуруллин Фәрваз.
- Фәрвазның фамилиясе Миннуллин бит.
- Ә миңа Нуруллин янына керергә куштылар.
- Вакыйф янынамы?
- Юк, Фәрваз янына.
- Фәрвазның фамилиясе Нуруллин түгел — Миннуллин.
- Миңа Нуруллин Фәрваз кирәк.
- Нуруллин Фәрваз эшләми шул бездә.
- Миннуллин Вакыйфмыни ул?
- Нуруллин Вакыйф дидем бит инде.
- Миңа Фәрваз янына керергә куштылар.
- Алайса Миннуллингадыр?
- Миннуллинга түгел, Нуруллинга, Нуруллинга!
- Вакыйфкамы?
- Фәрвазга!
- Гафу итегез, ләкин минем эш вақыты.
- Мин дә уйнап йөрмим. Эшемне бүлеп килдем. Фәрваз өстәле кайсысы?
- Әнә тегесе.
- Нуруллин Фәрваз өстәлемә?
- Миннуллин Фәрвазныкы.
- Нуруллин Фәрваз өстәле кайсы дим?
- Нуруллин Фәрваз эшләми монда.
- Ә Нуруллин өстәле кайсысы?
- Тәрәзә янындагысы.
- Фәрваз эшлиме соң сездә?
- Эшли.
- Нуруллин да эшлиме?
- Ул да эшли.
- Миңа нәкъ менә Нуруллин Фәрваз кирәк тә инде.
- Соң алар икесе ике кеше ләбаса.
- Миңа Нуруллин Фәрваз гына кирәк.
- Әбәткә киттеләр. Озакламый килерләр.
- Кемнәр?
- Нуруллин белән Миннуллин.
- Миңа Нуруллин Фәрваз гына кирәк.
- Нуруллин Фәрваз бездә эшләми дидем ич инде мин сезгә.
- Жайлап кына аңлатырга буладыр ич... әле хәзер генә әбәдкә китте дигән идегез.
- Бездә Миннуллин Фәрваз гына эшли.
- Нуруллин эшләмиме?
- Эшли, ләкин анын исеме Вакыйф бит.

— Кайдан табарга инде Нуруллин Фәрвазны?
 — Белмим шул.
 — Сез Миннуллин дисез, анысы Туфан буладыр ич анын.
 — Туфан Миннуллинмы? Әйе, андый кеше дә бар.
 — Күптән шулай диләр аны. Югыйсә аптыраттыгыз Фәрвазны Миннуллин дип.
 — Соң ни бит... Фәрваз да Миннуллин...
 — Миннуллин Роберт түгелмени?
 — Роберт.
 — Ә Батуллин?
 — Ул да Роберт.
 — Миннуллин кем булып эшли соң ул?
 — Журналда бүлек мөдире... тәнкыйтьче...
 — Ә Туфан?
 — Анысы шагыйрь анын.
 — Ә миңа драматург дигәннәр иде.
 — Анысы Миннуллин.
 — Әле генә шагыйрь дидегез.
 — Хәсән Туфанны әйтәм бит мин.
 — Миннуллиннар ничәү соң, алайсам?
 — Өчәү.
 — Ә Фәрвазлар?
 — Берәү.
 — Нуруллин?
 — Берәү.
 — Алайсам, шул үзе була инде Фәрваз Нуруллин. Хушыгыз. Киттем. Шуны белергә генә кергән идем...

Фәил ШӘФИГУЛЛИН

Көлү мәрәкә

«Казан утлары» журналының проза бүлеге мөхәррире булып эшли башлагач, мине баш редактор Зәки Нури үз кабинетына чакыртты.

— Кулъязмаларны бер дә игътибар белән карамыйсыз. Күр инде, бер хикәядә генә дә уника урында «көлеп жибәрде» дигән сүз киткән.

— Дорес язылган бит инде, Зәки абый, хата юк.

— Ничек булмасын инде, көлә дә, жибәрә дәме?

— Алай булгач, «көлеп куйды» дип төзәтик.

— Көлә дә, куядамы? — дип, Зәки Нури үзе дә жәлеп көлә башлады. Анын кайчан чын, кайчан шаяртып сөйләвен һич тә аңламассың. Минем аптырап калуымны күреп, ул кинәт көлүдән туктады да:

— Әле генә мин нишләдем? — дип сорады.

— Көлә башлаган идегез, Зәки ага.

— Туктале, тукта, ничек инде, көләм дә, башлыым дамы? — дип, ул тагын көлөргә тотынды. Аннан тагын житди кыяфәتكә керде:

— Безнең телдә фигыльләр бик опасный... гел бер тирәгә барып төртелә, дип тагын көлөргә ябышты. — Менә бәла! Көлә дә, ябыша да була инде монысы.

— Әллә соң, Зәки ага, бу фигыльләренә ташлап, Нурихан Фәттаһ сыман гына язарга микән?! Ул бит әнә ничек кисеп кенә куя: Барды. Алды. Салды. Көлдә. Бетте...

— Менә-менә! Күпме кәгазьгә, күз нурына, типография буявына

экономия булачак... Дәүләт башында Сталин кебек тел белгечләре юк шул хәзер, указ гына чыгарып куяр иде дә... Утырып торам әле, дип сөйли бит татар. Утыра да, тора да, имеш... Сталин исән чагында берсен генә эшли иден: йә торасын, йә утырасын...

Кызыклы очрашу

Илдар Юзеев Язучылар берлегеннән «Казан утлары» журналына телефоннан шылтырата. Телефонны Тәүфикь Әйди ала.

— Тәүфикь, коллективыгызга әйт, иртәгә чит ил язучылары белән очрашу була. Сәгать уникагә килсеннәр жылышып.

— Нинди язучылар, кайсы илдән? — ди Тәүфикь, сулышына кабып. Ул елларда чит илдән язучылар килеп төшү кибеттә кара уылдык сату кебек гайре табигый хәл иде.

— Язып ал, — ди Юзеев. — Бирма дигән илдән. Шагыйрь Шатаг Фидәр, икенчесе — прозаик Ташар Имазин.

Бөтен дөнья язучыларын белеп бетерергә кызыккан Әйди: «Минем китапханәмдә Шатаг Фидәрнен дә, Ташар Имазинның да китаплары юк шикелле, кызганыч», — ди.

— Менә хәзер булыр.

Бераздан «Казан утлары»ннан берәм-берәм шылтырата башлыйлар.

— Очрашуны сонгаракка күчереп булмыймы, төшке аш вакыты бит, — ди Рәдиф Гаташ.

— Кыяфәтләрәк адәмнәрме? Үзезнең йолкышлардан да туйган, — ди Кояш Тимбикова.

— Ничек киенеп килергә икән? — дип сорый Рашат Низами.

— Бирма дигән ил Австралия утравындамы әле ул, Илдар абый? — ди Шамил Маннапов.

Икенче көнне берсеннән-берсе матуррак киенгән «Казан утлары» язучылары Илдар Юзеев кабинетына жыелалар. Юзеев аларга берәр бит көгәзь өләшеп чыга.

— Чит ил язучылары килгәнче, исем-фамилияләрегезне кирегә язып чыгыгыз, тегеннән шулай куштылар...

Дулкынланган язучылар дөгрәү эшкә керешәләр. Бераздан шаркылдашып көлү башлана. «Шатаг Фидәр» дигәне — Рәдиф Гаташ, «Ташар Имазин» дигәне Рашат Низами икән бит, каһәр...

Әлбәттә

Мөсәгыйт Хәбибуллин сонгы арада роман түгел, ә кызыклы вакыйгалар тупланган тарихи этюдлар язучы белән мавыга. Саллы гына кулъязмасын ул «Казан утлары» журналына китерә. Проза бүлгәгә мөхәррир Камил Кәримов кулъязманы бик жентекләп укып чыга. Күр инде син, Президентыбызның нәсел тамыры борынгы дәверләрдә яшәгән хун бабаларыбыз ханы Аттиланың үзенә барып ялгана икән бит!

Кайнар холыклы Камил Кәримов өстәлендә пәси кебек йомарланып яткан телефонын дер селкетеп уята:

— Мөсәгыйт ага, Аттила дигәннән, ачыклап китик: Президентларыбыз алышынырга тора бит. Бер айдан янасын раслаячаклар. Аттиланың туганы дип кайсысын языйк сон?

— Әлбәттә, янасын инде, янасын, — дип куя Мөсәгыйт Хәбибуллин, ике дә уйлап тормыйча.

ҮЗЕҢНЕКЕ — ҮЗӘКТӘ

Равил Фәйзуллинга

*(Шагыйрьнең нәни улы
Газизне гә уйлап)*

**Кырыклап китабы чыккан...
Иллегә тулмагае...
Равилнең иң шәп китабы —
Газизе булмагае!|**

2002

Рәфикъ Юныска

*(Үтә үжәтлегенә һәм бәхәсләшүчәнлегенә
ишарәләп)*

**Эш агачы һичьюгында
Китерсен дисәң жимеш,
Рәфикъ белән бәхәсләш син —
Р.Юныс белән жиңеш!**

2012

Алмаз Гыймадиевка

*(Балалар, үсмерләр хақындагы
шаян әсәрләрен укыгач)*

**Әдәбият дөньясында
һәркем алтын-көмештер...
Миңа калса... Алмазы да
Бик булырга тиештер!**

2002

Камил Кәримгә

(К.Шәле дигән әдәби
кушаматын искә төшереп)

«Акты,
Действительни факты.
Мамадыштан кайткан чакта,
бер шешә аракыны
ат типте дә ватты» —
дип язды К. Шәле.
Ул шешәне и жәлләде...
Ләбиб Шешәле.

2002

Марат Закирга

(«Чебен» дигән хикәясен укыгач)

Шаклар катып торган мәлем,
Ул язганнарға карап...
Чебеннән — фил, филдән чебен
Ясамагае Марат.

2002

Алмаз Хәмзингә

(«Яшел эшләпә» дигән гәҗит чыгара
башлавына ишарә)

Брежневларны «терелттең»,
«Шикәр» сөйләп көлдөрттең.
Жырлар жырлап, юмор көйләп.
Язучы булып беттең.

2002

Ләбиб Леронга

«Минем иң куркыныч дошманым — үзем».
Ләбиб Лерон

Бер дошманы юк —
Бихисап пародия язып та!
Кемдер аның аркасында
Калыр бәлки тарихта...
Бер дошманы юк — шулкадәр
Төртмә булса да сүзе.
Бактың исә — бар дошманы!
Кем дисәгез —
Ул... Үзе!

2012

Л. ЛЕРОН, М. ЗАКИР *этиграммалары,*
З. ХӘЙРУЛЛИН *шаржлары*

ИЖАТ КОЛЛЕКТИВЛАРЫНА — ПРЕЗИДЕНТ БҮЛӘКЛӘРЕ

2012 елга мәдәният, сәнгать һәм кинематография өлкәсендә Татарстан Республикасы Президенты грантларын биру турындагы карар нигезендә Г.Камал исемендәге Татар дәүләт академия театры, М.Жәлил исемендәге Татар дәүләт опера һәм балет академия театры, В.Качалов исемендәге Казан дәүләт рус Зур драма академия театры, Татарстан Республикасы дәүләт жыр һәм бию ансамбле, Г.Тукай исемендәге Татар дәүләт филармониясе, Татарстан Республикасы дәүләт симфоник оркестры, «Татаркино» дәүләт учреждениесе жәмгысы 72 миллион 207 мең 200 сум күләмендәге грантларга ләсәк булды.

РЕФЕРЕНДУМГА — 20 ЕЛ!

21 мартта Татарстан Республикасының дәүләт статусы турында референдум уздырылуына 20 ел тулды.

Референдум уздыру республиканың статусын билгеләүдә мөһим адым булды. Мәскәү тарафыннан каты басым булуга карамастан, республика халкы Татарстан мөстәкыйльлек алырга тиеш дигәнне өздәреп әйтә алды. Бу чарада чит илдән килгән күпсанлы күзәтүчеләр дә катнашты, алар анын гадел узуын раслады. Татарстаннан читтә яшәүчеләр дә республикада узган референдум халиткеч вакыйгаларның берсе булуды дип кабул иттеләр.

Референдум нәтижеләренә таянып Татарстан конституциясе кабул ителде (1992, 6 ноябрь), Россия Федерациясе һәм Татарстан республикасы дәүләт хакимият органнары арасында эшләрне бүлешү һәм вәкаләтләрне үзара тапшырышу турында Шартнамәгә кул куелды (1994, 15 февраль).

«КАЗАН УТЛАРЫ» КӨННӘРЕ

Журналыбызның 90 еллык юбилее унаеннан Татарстан районнарында күпсанлы очрашулар булып узды. Арча Мәдәният йортындагы кичәдән باشланган әлеге чаралар Чистай, Чирмешән, Әлки, Актамыш районнарында дәвам итте. Апрель

башында журналның баш мөхәррире Равил Фәйзуллин житәкчелегендәге бер төркем делегация Әлмәт шәһәр жәмәгәтьчелеге белән очрашты, журналга күпләп язылу оештырылды. Халык белән аралашулар әле алга таба да дәвам итәчәк. Без быелгы елны «Казан утлары» елы дип игълан иттек. Алдагы айларда «Казан утлары» көннәре республикабызның Чаллы, Арча, Питрәч, Биектау, Теләче, Яшел Үзән һ.б. районнарында, әлбәттә, Казанда да кичә колач белән үтәчәк. Бу чараларны оештыруда редакция хезмәткәрләре Алмаз Хәмзин, Камил Кәримов, Алмаз Гыймадиев аеруча активлык күрсәтәләр.

ЖУРНАЛИСТ — МАКТАУЛЫ ҺӨНӘР

Ниһаять, «Татарстан Республикасы»ның атказанган матбугат һәм гаммәви коммуникацияләр хезмәткәре» дигән мактаулы исем дә булдырылды. Бу жәһәттән, «Татарстан Республикасы дәүләт бүләкләре турында»гы законның 13 һәм 14 нче маддәләренә үзгәрешләр керту турында»гы закон проекты ТР Дәүләт Советы утырышында кабул ителде. Закон проектың төкдим иткән депутат Илшат Әминов белдергәнчә, матбугат һәм гаммәви коммуникацияләр өлкәсендәге ин яхшы хезмәткәрләргә хәзерге вакытта «Татарстан Республикасының атказанган мәдәният хезмәткәре» дигән мактаулы исем бирелә, әмма ул аларның хезмәт үзенчәлекләрен чагылдырмый.

Бүгенге көндә Татарстанда 1008 гаммәви мәгълүмат чарасы бар. Республикада шулай ук 969 нашрият-полиграфия предприятиясе эшли.

ТАТАР ЭШКУАРЛАРЫ ЖЫЕЛДЫ

«Бүгенге көндә без авыл жирендә генә үзебезнен гореф-гадәтләребезне, традицияләрен һәм мәданиятебезне саклый алабыз», — башкаланың «Казан» милли-мәдәни үзәгендә узган Бөтенроссия татар авыллары эшкуарлары жыенында катнашкан ТР Президенты Рөстәм Миннеханов әнә шулай дип белдерде. Чарага Россиянен 27 субъектынан 300дән артык, Татарстаннан исә 60 эшкуар жыелды. Анда авыл хужалыгы

товар житештерүчеләрен борчыган проблемалар, авыл хужалыгы продукциясен сату, шулай ук туган телне, милли-мәдәни традицияләрен саклау һәм үстерүгә бәйлә мәсьәләләр хакында фикер алыштылар. Жиенда катнашучыларны сәламләгән ТР Президенты Р. Минниханов: «Бөтенроссия татар авыллары эшкурлары жыены — кирәкле чара. Безнең барыбызны да татар халкынын мәдәниятен, гореф-гадәтләрен саклау мәсьәләләре кызыксындыра», — дип асызыклады.

КАЗАН—ТӘҖРАН АРАСЫ

ТР Премьер-министры Илдар Халиков һәм Иран Эчке эшләр министрлыгынын төбәк мәсьәләләре буенча департаменты житекчесе Мөхәммәт Реза Моршадзаде Татарстанның Иран белән алга таба берлектә эшләве мәсьәләләрен тикшерде.

ТР Хөкүмәте башлыгы билгеләп үткәнчә, бүген Иран һәм Татарстан мәдәни, гуманитар өлкәләрдә актив хезмәттәшлек итә. Республикабызда фарсы телен өйрәнүче студентлар саны да арта. Илдар Халиков бөек татар шагыйре Габдулла Тукай әсәрләрен фарсы телендә бастыру тәкдими өчен Иран житекчелегенә рәхмәт әйтте.

Очрашу барышында Мөхәммәт Реза Моршадзаде Иранда Татарстан мәдәнияте атналыгы үткәргә тәкдим итте.

ТУКАЙ ШИГЫРЬЛӘРЕН БОСФОР ТЫҢЛЫ

Истанбулда Габдулла Тукайның тууына 126 ел тулуга багышланган шигырий бәйрәме үткәрелде. Мәрәсимвә Истанбул, Искешәһәр, Измирдәге татар диаспоралары, ижат зыялылары һәм жәмәгәтчелек вәкилләре катнашты. Халыкка сәламләү сүзләрен Татарстан мәдәният министры Айрат Сибәгатуллин, РФнең Истанбулдагы консул-кинәшчесе Александр Хәпилов, Анкараның Кечичор району мэры Мостафа Ак һ.б. житектерде. Бәйрәмдә Тукайның татар, төрек, гарәп һәм башка телләрдәге шигырьләре янгырады. Театральәштерелгән музыкаль композицияне Татарстан студентлары, Түбән Кама Татар дәүләт драма театры коллективы әзерләгән иде. Тантана «Туган тел» жырын башкару белән тогалланды. Бәйрәмне Татарстанның Төркиядәге тулы вәкәләтле вәкилләге һәм Истанбул Идел-Урал татарлары мәдәнияте жәмгыяте ТР Мәдәният министрлыгы булышлыгында оештырды.

ТАТАРСТАН ЯЗУЧЫЛАР БЕРЛЕГЕНДӘ

2 март көнне Татарстан Язучылар берлеге идарәсенен чираттагы утырышында республика язучыларынын 2012 елның 18 маенда үтәчәк XVII корылтаена әзерлек мәсьәләләре тикшерелде, асрым жанрлар

буенча чыгыш ясар өчен докладчылар билгеләнде.

Утырышта Татарстан Мәдәният министрлыгы һәм Язучылар берлеге премияләренә кандидатлар билгеләнде. «Илбагар уйлар» дигән китабы өчен Равил Фәйзуллин — Г. Исхакый; «Онатырмын дима» исемле китабы өчен Рифә Рахман — Ф. Хәснә; «Айның арыягында» китабы өчен Рәми Айтә — Г. Такташ, «Фуат Халитов», «Халык артистлары» дигән китаплары өчен Ильтани Илялова Ж. Вәлиди исемендәге әдәби бүләкләргә тәкдим ителде.

30 мартта үткән чираттагы утырышта яна сөзгә әзерлек мәсьәләләре каралды. Бу хакта тәфсилләп Берлек рәисе Илфак Ибраһимов чыгыш ясады. Ул шулай ук классик язучылар Галимжан Ибраһимов, Габдрахман Әпсәләмовның юбилейлары унаеннан уздырылачак кичәләр турында сөйләде. Шул ук утырышта публицист, төркемәче Роза Тугитудлова Татарстан Язучылар берлегенә әгъза итеп кабул ителде.

ЯШЬ ДУЛКЫННАР

Республиканын яшь талантларын барлау йөзеннән үткәрелә торган «Дулкыннар» конкурсы быел 7нче мәртәбә уздырылды. Ул төрле елларда Г. Тукай, М. Жәлил, С. Сәйләшев, Г. Зәйнашева, Ф. Яруллиннар ижатына багышлап үткәрелгән иде инде. Быел ул бөек композиторыбыз Мансур Мозаффаровның тууына 110 ел тулуга багышланды.

Быел конкурсның республика турына 300гә якын үсмер бала узган иде. Бәйге вокал, нәфис сүз, рәсем, оркестрлар һәм инструменталь ансамбльләр номинацияләре буенча үтте. Конкурстын оештыру комитеты рәисе, «Идел» яшьләр үзәге директоры вәзифаларын башкаручы Ләйсән Төхфәтуллина билгеләп үткәнчә, конкурс елдан-ел яна төсмерләргә байый бара. Быел, мәсәлән, Корея кызы татар телендә жыр башкарды. 6 мартта бәйгенен йомгаллау гала-концертында жинүчеләр ыглан ителде.

ХАН КЫЗЫ ТУРАНДЫК

Г. Камал исемендәге Татар дәүләт академия театрында яналык: Татарстан-Кытай проекты кысаларында Карло Гошши әсәре буенча куелган «Хан кызы Турандык» спектакле әзерләнде. Анын премьерасы 6, 7, 8 апрельдә булды. Ике бүлектән торган драманың режиссеры — Ма Джэньхон, рәссамы — Биен Вентонг, сәхна хәрәкәте буенча режиссеры — Наня Фәтхуллина, музыкаль бизалеш авторы — Фуат Әбүбәкеров.

Интернациональ коллектив куйган бу спектакль тамашачыларда зур кызыксыну уятты.

ЮБИЛЕЙЛАР, ӘДӘБИ КИЧӘЛӘР

Күренекле язучы, шагыйрь, публицист Айдар Халимнән 70 яшьлек юбилее Г.Камал исемендәге Татар дәүләт академия театрында үтте. Эдипне гомер бәйрәме белән мәдәният министры урынбасары Гүзәл Нигъмәтуллина, Язучылар берлеге рәисе Илфак Ибраһимов, «Казан утлары» журналының баш мөхәррире, халык шагыйре Равил Фәйзуллин, Башкортстанның Миякә районыннан килгән якташлары, ижатташлары тәбрикләде.

Кичәдә А.Халимгә «Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе» дигән мактаулы исем бирелүе турында ыглан ителде. Аның шигырьләрен һәм жырларын И.Шакиров, Ә.Шакиров, И.Әхмәтжанов, Р.Маликов, М.Галиев һәм башка күренекле артистлар башкарды.

Г.Камал исемендәге Татар дәүләт академия театры бинасында күренекле шагыйрь һәм жәмәгәт эшлеклесе Разил Вәлиевнән ижат кичәсе булды.

Татарстан президенты Р.Миннеханов Указы нигезендә Р.Вәлиевкә «Татарстанның халык шагыйре» дигән мактаулы исем бирелгән иде. Ижат кичәсендә Татарстан Дәүләт Советы Рәисе Ф.Мөхәммәтшин әлеге мәртәбәле исемнән таныклыгын һәм күкрәк билгесен бәйрәмдарга тапшырды, 20 елдан артык бергә эшләгән хезмәттәшенә ижатта һәм жәмәгәт вазифаларын башкаруда янадан-яна унышлар теләде.

Ижат кичәсендә юбиларны Татарстан Язучылар берлеге рәисе И.Ибраһимов, шулай ук каләмдәшләре Т.Миннуллин, М.Галиев, шагыйрьнен Түбән Камадан килгән якташлары һәм башкалар котлады. Кичәдә Р.Вәлиев сүзләренә язылган жырларны Татарстан сәнгать осталары, профессиональ ижат коллективлары башкарды.

23 гыйнварда Г.Камал исемендәге Татар дәүләт академия театрында шагыйрь, про-

заик, драматург Р.Каил Зәйдуллага 50 яшь тулу унаеннан «Күнегемдә яши яшеннәр» дип аталган әдәби-музыкаль кичә үтте. Юбиларны Татарстан мәдәният министры Айрат Сибгатуллин, Татар Пен-үзәге президенты, Татарстан халык депутаты Разил Вәлиев, каләмдәш дуслары Марсель Галиев, Газинур Морат, якташлары, сабакташлары котлады. Кичәдә шагыйрьнен шигырьләре, аның сүзләренә язылган жырлар янгырады.

Камал театрының кече залында танылган шагыйрь Газинур Морат ижатына багышланган әдәби кичә узды. Кичәнен төп оештыручылары Казан театр училищесының дүртенче курс студентлары иде. Алар үзләрен диплом эшләрен Г.Морат ижатына нигезләнеп әзерләгәннәр, сәхнәдән публицистик рухтагы әсәрләрен, милли хис белән сугарылган шигырьләрен тамашачыга житкерергә тырыштылар. Кичә ахырында шагыйрь үзе дә чыгыш ясады.

КОТЛЫЙБЫЗ!

Күпчеллек нәтижәле хезмәте, мәдәният һәм сәнгать өлкәсендә югары квалификацияле белгечләр әзерләүгә зур өлеш керткән өчен «Казан дәүләт мәдәният һәм сәнгать университеты» федераль дәүләт югары һөнәри белем бирү мәгариф учреждениесе профессоры **Илъялова Илтани Исхак кызы** Татарстан Республикасының «Фидакәр хезмәт өчен» медале белән бүләкләнде.

Күпчеллек нәтижәле хезмәте, татар балалар әдәбиятын һәм сәнгәтен үстерүгә зур өлеш керткән өчен шагыйрь, «ТАТМЕДИА» ачык акционерлык җәмгыяте филиалы — «Сабантуй» газетасы редакциясенә әдәбият һәм сәнгать бүлеге хәбәрчесе **Шәрәпова Йолдыз Әдип кызына** «Татарстан Республикасының атказанган сәнгать эшлеклесе» дигән мактаулы исем бирелде.

Тышлыктагы сурәтләр

Тышлыкның дүртенче битендә: «Казан утлары» журналы редакциясе коллективы. 2012 ел.

ҮТКӘН БӘЙРӘМНӘРЕБЕЗ МИЗГЕЛЛӘРЕ

КАЗАН УТЛАРЫ
QAZAN UTLARI
ОГНИ КАЗАНИ

Ежемесячный литературно-художественный
и общественно-политический журнал
(на татарском языке)